
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

मिता।
१

श्रीगणेशायनमः श्रीकान्तीज्योतिर्विद्वरणाभ्यांनमः श्रीराम जयतिजगतिगूढानंध
कारेपदार्थान्जनघनघृणयायोव्यंजयन्नात्मभाभिः विमलितमनसां सद्वासनाभ्यासयोगैर
पिचपरमतत्वंयोगिनांभानुरेकः १ जयति। सर्वोत्कर्षेणावर्तते। कः। अयंभानुः। सूर्यः। किंवि
शिष्टः एकः अद्वितीयः। किंकुर्वन्। व्यंजयन्। प्रकाशयन्। कान्। पदार्थान्। काभिः। आत्म
भाभिः। स्वदीप्तिभिः। क्व। जगति। किंविशिष्टान्पदार्थान्। गूढान्। अदृश्यान्। कस्मिन्सति।
अंधकारे। कयाहेतुभूतया। जनघनघृणया। घनाचासौघृणाचघनघृणा। जनानांघनघृणा
जनघनघृणा। तयेत्यर्थः। नकेवलंघटपटादीन्पदार्थान्व्यंजयन्। अपिचपरमतत्त्वंपरं
ब्रह्म। केषां। योगिनां। कथंभूतं। कलुषितमनोभावादज्ञानरूपेणतमसा अतिगूढं। किंवि
शिष्टानांयोगिनां विमलितमनसां। निर्मलीकृतचेतसां केः सद्वासनाभ्यासयोगैः। सते।

श्री।
१

Acc. No. 3248 M-1783
Title - सिद्धान्तशिरोमणि-टीका (स्वोपज्ञ)
स्वोपज्ञटीका - वासनाभाष्य मिताक्षर
Author - भास्कराचार्य।
Date - ?
Subject - ज्योतिष।
Folio - 93
Xerox - 184

1

ब्रह्मणोवासनासद्वासनाातस्याभ्यासयोगास्तैरमलीकृतचनसांयोगीनांपरमत
त्वंचध्यंजयन्नेकोराचिरेवराजते अथनिजकृतनाम्नित्वसादात्पदार्थांछिशुजनधरणाय
हंध्यंजयाम्पत्रगूढान् विमलितमनसांसद्वासनाभ्यासयोगोहृदिभवतियथेषांतत्वभूतार्थ
वोधः २ वासनावशात्तिर्गोलानभिज्ञस्यनजायते आख्याताःप्रथमंतेनगोलयाविषमोक्त
यः ३ तत्रतावदभीष्टदेवतांमनोवाक्कायेर्नमस्कुर्वन्तस्याः सकाशादभीष्टीर्थस्यार्थ्यंसम
माह यत्रत्रातुमिदंजगज्जलजिनीवंधोसमभ्युद्गतेध्वांतध्वंसविधौविधूतविनमन्निःस्व
प्रदोषोप्युये वंद्नीतेकृतवःस्नातकृतुमुखादीध्यंतिदेवादिविद्राद्रुःसूक्तिमुचंच्यनक्तुंसगि
रंगीर्वाणावंघोरविः ४ यनक्तु।प्रकाशयतु।कः सः।सकः।रविः। सूर्यः।कां।गिरं।कें षां।नः।अ
स्माकं।किंविशिष्टांवाचं सूक्तिमुचां।सूक्तिंमुचतीतिसूक्तिमुक्।तांसूक्तिमुचां।कथं।द्राक्।स

2

टिति। किंविशिष्टो रविः। गीर्वाणवंघः। गीर्वाणा देवास्तेषां वंघ इति गीर्वाणवंघः। पुनः किंविशिष्टो र
विः। यत्र यस्मिन् रवौ उदिते जगत्त्रातुं रक्षितुं निशि निपतितमिवोत्थापयितुं समभ्युद्गते अस्मांप्रति
प्यां समभितः समंतात् उद्गते सति। वर्त्तते। के। क्रतवः। यज्ञाः। पंचमहायज्ञाः। दर्शपौर्णमास्ययागज्यो
तिष्टोमादयः यत्र यत्र यदा यदा स भगवानुदेति। तत्र तत्र तदा तदा यज्ञाः प्रवर्त्तंत इत्यर्थः। समभ्यु
द्गत एवं वदता आचार्येण उदितहोमिनोमेव पक्षोंगीकृत इति नाशंकनीयं। यतोनुदितहो
मिनामपि उदयात्प्रागासन्न एव यागकाल इति भावः। न केवलं यज्ञाः प्रवर्त्तंते। अतएव का
रणाद्ध्रीयंति च। क्रीडां वितन्वते। घोतंते। के। दिवि। स्वर्गे। के। देवाः। किंविशिष्टाः। शतक्रतुमुखाः। इं
द्रादयः। यतस्ते यज्ञांशभुजः। पुनः किंविशिष्टे रवौ। ध्वांतमंधकारं तस्य ध्वंसं विदधातीति ध्वां
तध्वंसविधिस्तस्मिन्। पुनः किंविशिष्टे रवौ विधौतविनमत्त्रिदशौर्यदायोद्भये। विधौतः प्रक्षालि

नोविनमतांतत्प्रणतानांनिःशेषदोषोच्चयः सकलपापसमूहोयेन अशेषो विधोनविनिमन्नि:
शेषदोषोच्चयस्तस्मिन् पुनःकिंविशिष्टे।जलजिनीबंधौ।कमलिनीबंधौ।अत्रजलजिनी
शब्देनकुमुदीन्यपिगृह्यते।यतस्तामपिचंद्रबिंबसंक्रांतेः स्वरश्मिभिरेबोधयतीति एवं
जलस्थलजातीनांत्रैलोक्योदरवर्त्तिनामुपकारप्रवृत्तिः सगिरंदिशतु।अहो एवंविशिष्ट
स्यपिभगवतः सूर्यस्य किंवाच्यमात्रस्यासनंकृतं॥सत्यं॥तदप्युच्यते।इह हि कवीनां काव्यरंच
नोद्यतानांसहृदयप्रवृत्तिरेवाभीष्टमितिभावः॥ इदानींपूर्वाचार्याणांप्रशंसांसचिन्यमाह॥ ॥
कृतीजयतिजिह्मुजोगणकचक्रचूडामणिर्जयंतिललितोक्तयःप्रथितंतंत्रसंधकृत्कृयः॥
वराहमिहिरादयःसमवलोक्ययेषांकृतीःकृतीभवतिमादृशोप्यतनुतंत्रबंधेप्यधीः २ स
ष्टार्थ॥इदानीमात्मनःकर्त्तव्यस्यारंभणीयस्यचसंबंधार्यमाह॥कृत्वाचेतसिभक्तितोनिजगुरो:

पुरुम

मिता. ३

पादारविंदं ततो लब्धावोधलवं करोति स्म मतिप्रज्ञासमुद्घासं कां सद्वृत्तलालितोक्तियुक्ति
विमलं वालावबोधं स्फुटं मल्लिसिद्धांतशिरोमणिं स्फगणकप्रीत्यै कृतीमाक्कैः रूदमपि स्फगमां रूद
नी ग्रंथस्यानारंभकारणं विशिष्टमारंभकारणांतरं पूर्वार्द्धेनाभिधायोत्तरार्द्धेन स्फजनगणकाल्पा
यीयन्नाह कृता यद्यप्याधेश्चतुरवचना ग्रंथरचना तथाप्यारब्धेयं तदुदितविशेषान्निगदितुं।। मया
मध्ये मध्ये तरहहि पथाख्याननिहिता विलोक्यातः कृत्स्ना स्फजनगणकैर्मत्कृतिरपि।। आधेरा
चार्यैर्यद्यपि चतुरवचना पृथक्ग्रंथरचना कृता तथापि मया आरब्धा।। इदमः प्रकृतनिर्दिष्टा
ता। इयमीदृशी चतुरवचना। अचतुरवचना वा। यद्यचतुरवचना तर्हि किमारंभणीया।। तदर्थमा
ह।। तदुदितविशेषान्निगदितुं यत्नैः हृदितं तत्तदुदितं तस्मादेव विशेषास्ततदुदितविशेषाः।। ये
तैर्नोक्ता इत्यर्थः। अथ स्फजनानाह।। सुजनाश्च ते गणकाश्च सुजनगणकास्तैरियं मत्क

श्री. ३

5

तिरपि विलोक्या॥ अपि नूत्नः समुच्चयार्थे। तेन स्कजनगणकाः मवद्भिर्ब्रह्मादीनां सु
कवीनां कृतयः किल विलोकिताः। इदानीं मत्कृतिरपि मदुपरोधेन विलोक्या। यद्दि विलोक्या
न तर्हि। कृत्स्ना समग्रा। किमिति। हि यस्मात्कारणात् ते विशेषा इह अस्मिन् ग्रंथे मया मध्ये म
ध्ये यथास्थानं यथावसरं निहिताः निक्षिप्ताः। कृत्स्नग्रंथविलोकनेन विना ते सर्वे विशेषा
न ज्ञायंत इत्यर्थः॥ इदानीं सुजनगणकान् प्रार्थ्य यस्त्रयोजनमाह॥ तुष्यंतु सुजनाबुध्वा

तेषु मेष्यंति

विशेषान्मदुदीरितान्॥ अबोधेनहसंतो मां स्वतस्तुष्यंतु दुर्जनाः॥ सुजना इति विशेष
णं किं। यतो दुर्जनाः स्वतस्तोषमेष्यंति। यदा दुर्जनाः मदुक्तान् विशेषान् द्रक्ष्यंति तदा तान्॥
अज्ञात्वा दोषजिज्ञासया नसंछन्नमतयो विशेषार्थान् न बुध्यंति॥ तेनाऽबोधेन मदुक्तिमेव विरुद्धां मन्यमानाः
सहर्षाः। तत्किं तेन कविना विरुद्धमिदमुक्तमिति मामेव हसंतस्तोषमेष्यंति। न हि तोषं विना हा

सिता॰
४

स्पमुत्पद्यत इति भावः। अथानंतरं श्लोकेन सिद्धांतग्रंथलक्षणं श्लोकद्वयेन सिद्धांतप्रशंसां चाह
।। त्रुट्यादिप्रलयांतकालकलनामानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्त
राः भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यंत्रादि यत्रोच्यते सिद्धांतः स उदाहृतोत्र गणितस्कंधप्रबंधे बु
धैः जाननु जातकसंहिताः सगणितस्कंधैकदेशा अपि ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुरप्रश्नेष्व
किंचित्करः यः सिद्धांतमनंतयुक्तिविततं नो वेत्ति भित्तौ यथा राजा चित्रमयोऽथवा सुघटितः का
ष्ठस्य कंठीरवः गर्जत्कुंजरवर्जिता न पृतना सूर्जिताह्लादिके रुध्वानं स्फुटं चूतद्रुमसमयश्चापा
योविहीनं सरः योषित्प्रोषितनूतनप्रियतमा यद्वत्तथा लंकृते ज्योतिःशास्त्रमिदं तथैव
विबुधाः सिद्धांतहीनं जगुः स्पष्टार्थमिदं इदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य वेदांगत्वं निरूप्य वेदांग
त्वादवश्यमध्येतव्यं तत् द्विजैरेव नान्यैः शूद्रादिभिरिति तत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाह।

सू॰नि॰टे॰टी॰

श्री॰
४

7

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्तायज्ञाःप्रोक्तास्तेतुकालाश्रयेण। शास्त्रादस्मात्कालबोधोयतःस्याद्वेदांगत्वंज्योतिषस्योक्तमस्मात् शा
ब्दशास्त्रंमुखंज्योतिषंचक्षुषीश्रोत्रमुक्तंनिरुक्तंचकल्पःकरौ यातुशिक्षास्यवेदस्यसानासिकापादपद्मद्वयंछंदआद्यैर्बुधैः वे
दचक्षुः किलेदंस्मृतंज्योतिषंमुख्यताचांगमध्येस्यतेनोच्यते संयुतोपीतरैःकर्णनासादिभिश्चक्षुषांगेनहीनोनकिंचित्करः
तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यंरहस्यंपरमंचतत्त्वं योज्योतिषंवेत्तिनरःसम्यक्धर्मार्थकामान्लभतेयशश्च स्यचुर्थ
इदानींज्योतिःशास्त्रमूलभूतस्यभचक्रस्यसग्रहस्यचलनंश्लोकद्वयेनाह स्रष्टाभचक्रंकमलोद्भवेनग्रहैःसहैतद्गगणा
दिसंस्थैः शश्वद्भ्रमेविश्वसृजानियुक्तंतदंततारेचतथाश्रुवे॥ ॥ततोपराशाभिमुखंभपंजरेसखेचरेशीघ्रतरेभ्रमस
पि तदल्पगत्वंद्दरिशानभश्चराश्चरंतिनीचोच्चतरात्मवर्त्मसु ॥ यदेतद्भचक्रंग्रहैःसहभ्रमतदृश्यतेतद्विश्वसृजाजम
द्रुत्पादकेन।कमलोद्भवेनब्रह्मणासृष्ट्यादौसृष्टा ततःशश्वद्भ्रमेअनवरतभ्रमणेनियुक्तं एतदुक्तंभवति।भान्यश्विन्या
दीनिअन्यानिचविशिष्टानिज्योतींषितेषांसमूहश्चक्रंग्रहाश्चसूर्यादयस्तैःसहस्थं।तानिचभानिप्राकृसंस्थयासमंतान्नि

मिता०
५

वेशितानि ग्रहास्तु भगणादौ अश्विनीमुखे निवेशिताः। तेन तु उपर्युपरि संस्थया। तत्रादौ तावद् घस्रन्दुः। तदुपरि बुधः। ततः शुक्रः। त
तस्माद्रविः। तस्माद्भौमः। ततो गुरुः। ततः शनैश्चरः सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रं एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यंते। अहो यद्यधः
स्था ग्रहास्तदुपरि दूरतो भगणस्तत्कथं भगणादिसंस्था ग्रहा इत्युच्यते सत्यं अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमग्रं बध्वा द्वितीयमग्रं भचक्रे अ
श्विनीमुखे किल निबद्धं तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चंद्रादयो ग्रहाः प्रत्यक्षादौ स्वस्थाने निवेशिताः भूमंडलं द्वादशधा विभज्यैवं
भूमध्यात्सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह ग्रहकक्षायां ये संपातास्ते तासु कक्षासु राश्यंताः। तद्वत्सकारा
राशयरति सूत्रक्रिमामिहोक्तं कक्षाध्याये गोले चाकिंचिद्विस्तीर्य वक्ष्यामः एवंविधं भचक्रं सग्रहं ब्रह्मणा गगने विनिवेशितं
यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः। स च नित्यं प्रत्यस्याति: तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखं भ्रममेव प्रवृत्तं। यत्रास्य
प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरं। यत एकेनाह्ना भूमंडलस्य परिवर्तः। एवं तस्मिन् भपंजरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा स्वं स्वं दिशं
प्राचीं चरंति। पूर्वाभिमुखं व्रजंति। नीचोच्चवत एतेन वर्त्मसु अनंतरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां भ्रमणं तत्र स्वल्पमसौ प्रसरणा

एम:
५

तेवेदृष्ट्वास्मागत्यगत्यान्नंतेनोनीपलक्ष्यंतरतिभावः। तथातस्यभपंजरस्ययोदक्षिणोत्तरएवंतेनतत्रयेतारेतेभ्रवत्वेनियुक्ते॥ ॥इदानीम
नाद्यनंतकालस्यप्रवृत्तिमाह लंकानगर्यामुदयाच्चभानोस्तस्यैववारेप्रथमंबभूव मधोःसितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानांयुगपत्प्रवृ
त्तिः ननुपूर्वटीकायामनादिरनंतश्चकालोभिहितः। अथचसृष्ट्यादौतस्यप्रवृत्तिः। प्रवृत्तिर्नामआदिः। अतःसृष्ट्यादौतदादिःप्रल
येतदंतः। तथाचशास्त्रांतरे। कालःपचतिभूतानिसर्वाण्येवसहात्मना कांतेसपक्षस्तेनैवसहाव्यक्तेलयंव्रजेदितितत्कथमनाद्य
नंतःकालउच्यते सत्यं योयंभगवानमूर्तोव्यापकश्चकालस्तस्यप्राकृतप्राकृतिकप्रलयादनंतरंव्यक्तिजनकानांसूर्यादीना
मभावादव्यक्तस्याव्यक्तेपदवस्थानंसतस्यलयउच्यते नस्वात्यंतिकःप्रलयःकालस्यास्ति। यत्तुकांतेसपक्षस्तेनैवसहाव्यक्ते
लयंव्रजेदितितत्तेनैवाव्यक्तावस्थानाभिप्रायेण। अतोअनाद्यंतत्वंतस्ययुक्तमुक्तं। तस्याव्यक्तस्यकालस्यसृष्ट्यादौव्यक्तिज
नकानामग्रहाणांप्रादुर्भावेसतिकालव्यक्तीनामपिदिनमाससवर्षयुगादीनांयुगपदेकहेलयाप्रवृत्तिर्बभूव। एतदुक्तंभवति।
चंद्रार्कयोर्मेषादिसंस्थयोश्चोत्रस्यमुक्तपरार्धादिःप्रतिपत। अतोमधोःसितादेर्दिनानांमासोरादिमासानांवर्षाणांयुगानांमन्वंत

मिता
६

राणांकल्पस्यचलदैवमहृतिः अथउदयाच्चभानोः सचउदयः कस्मिन्देशे लंकानगर्यां। तथातस्यैववारः आदित्यवारेइत्यर्थः। इदानींका
लमानानांविभागकल्पनांश्लोकत्रयेणाह योऽक्ष्णोर्निमेषः स्यरवराम ३० भागः सतस्यास्तछतभागउक्ता तद्दिर्निमेषैर्धृतिभि १८ श्च
काष्ठातत्त्रिंशतासद्गुणकैः कलोक्ता त्रिंशत्कलाहीघटिकाद्वगुणः स्याच्चाडीद्वयेतेः खगुणैर्दिनंच गुर्वक्षरैः खेंदु १० मितैरसुः सैव
ड्डिः पलंतैर्घटिकाखषड्भिः ६० स्याद्वाघटीषष्टि ६० रहः खरामैः ३० मासोदिनैस्तैर्द्विकुभिश्चवर्षं हे ३ वेसमाधेनसमाविभागास्युश्च
क्राश्यंशकलाविलिप्ताः यः अक्ष्णोर्लोचनयोः पक्ष्मपातः सनिमेषः। सयावताकालेननिष्पद्यते तावत्कालोऽपिनिमेषशब्देनोच्य
ते उपचारात तस्यत्रिंशद्भागः सतत्परसंज्ञः तत्परस्यशतांशस्त्रुटिरिति अथचनिमेषैरष्टादशभिः काष्ठा। क्वचिष्ठास्त्रांतरेतिथि
१५ भिरितिपाठः। काष्ठात्रिंशता ३० एकाकलाउक्ता कलानांत्रिंशताघटिका साचआर्हीभन्नमस्यषष्ठिभागइत्यर्थः। घटिका
द्वयेनक्षणोमुहूर्तः। क्षणानांत्रिंशता ३० दिनं। अथप्रकारांतरेणदिनमुच्यते। गुर्वक्षरैरिति। एकमात्रोलघुः। द्विमात्रोगुरुः तथा
सानुस्वारोविसर्गांतोदीर्घोयुक्तपरस्तथाः इतिछंदोलक्षणेप्रतिपादितायरक्षरंसानुस्वारं विसर्गांतंदीर्घं यस्याक्षरस्यपुरतःस

लग्नः
६

योगस्तद्वद्व्यपि गुरुसंज्ञत्वेयं गुर्वक्षरस्योच्चार्यमाणस्य यावत्कालस्तद्दशकेनैकोऽसुः प्राणः प्रशस्तेन्द्रियस्य पुरुषस्य स्वस्थस्योच्छ्वासां
तर्वर्ती कालस्तदस्यर्थः षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलं पानीयपलानां षष्ट्या ६० घटी। घटी षष्ट्या दिनं। त्रिंशद्दिनै ३० रेको मासः।
मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः। अथ तत्प्रसंगेन क्षेत्रविभागोऽपि कथितः क्षेत्रे समाघेन समा विभागा इति। क्षेत्रे
कक्षायां समाघेनेति वर्षौघेन समास्तुल्याः क्षेत्रविभागास्तेयाः के ते चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः यथैकस्य मासस्य दिनादयो विभा स्यवर्ष
गा एवं भगणस्य राश्यंशादयः इदानीमनयैव कालविभागपरिभाषया सौरादीनि तन्मानान्याह रवेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टं
धराचं च देवासुराणां तदेव रवीन्दुयुतेः संयुतिर्यावदन्या विधोर्मास एतत्त्वपित्र्यं धराचं इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनं त
देवमेदिनीदिनं भवासरस्तु भभ्रमः रविर्यावता कालेन पूर्वगत्या मेषादिभचक्रं भ्रमति तावत्प्रमाणं रविवर्षं प्रदिष्टं। तस्य द्वादश
भागो रविमासः। मासस्य त्रिंशदंशोऽर्कदिनं। दिनषष्ट्यंशोऽर्कघटिका। तत्षष्ट्यंशोऽर्कविघटिकेति पूर्वपरिभाषया सर्वत्र वेदितव्या। र
स्यर्कमानं। धराचं च देवासुराणां तदेवेति। यदर्कवर्षं तद्देवानां दैत्यानां च धराचं एकमेव तेषामहोरात्रं। किंतु यद्देवानां दिनं सा दैत्या

मिता: ७

नांरजनी॥ तथाचगोलेवक्ष्यति॥ अस्मादहोरात्रान्मासवर्षादिकल्पनातथैवपरिभाषया॥ एवंदेवानांवर्षं रविवर्षशतत्रयेणषष्ट्यधिकेन ३६०
भवति॥ इतिदैवमानं॥ अथचांद्रमानंरवींद्वोर्युतेःसंयुतिर्यावदन्याविधोर्मासइति रवींद्वोर्युतिरमावास्यांतेत्रैवभवति तस्यायुतेरन्ययुतिपर्यं
तंयावान्कालस्तावान्विधोर्मासः॥ एवंयोत्रामावास्यांतोमासः सविधोर्मासइत्युक्तंभवति॥ तस्मान्मासात्स्वपरिभाषयावर्षादिकल्पना
॥ इतिचांद्रमानं॥ अथपित्र्यं॥ एतदपिपित्र्यमहोरात्रमिति योविधुमासस्तदेवपितॄणांअहोरात्रं॥ अतः पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना॥ इतिपित्र्यमा
नं॥ अथसावनं॥ दिनोदयद्वयांतरंतदर्कसावनंदिनं॥ तदेवमेदिनीदिनमिति अर्कोदययोरंतरंयत्तदर्कसावनंदिनं॥ तदेवकुदिनसंज्ञंतेयं अतो
पिपूर्ववन्मासादिकल्पना॥ अत्रार्कग्रहणमुपलक्षणंतेनान्येषामपिग्रहाणांतदुदयद्वयांतरंतत्सावनंदिनं॥ इतिसावनमानं॥ अथनाक्षत्रं
॥ भवासरस्तुभभ्रमदितिभभ्रमोनक्षत्रसावनमित्यर्थः॥ इतिनाक्षत्रं॥ इदानींब्राह्मंमानमाह खखाभ्रदंतसागरे ४३२०००० युगा॥ त्रियुग्म
गुणेः॥ ४।३।२।१॥ क्रमेणसत्ययुगादयोयुगांघ्रयः ससंध्यकांतदंशकैर्निजांकभाग १२ संमितैः युतान्वितद्घ्नेतायुगंरदाध्व
योयुताहताः ४३२०००० मनुःकृमानैः ७१ युगैर्युगंद्विभिर्युतैर्भवेत् दिनंसरोजजन्मनोनिशाचतत्प्रमाणिका २ संधयःस्मृमनूनां

एम: ७

कृताद्यैः समा आदिमध्यावसाने युतैर्मिथितैः स्याधगानांसहस्रैर्दिनं वेधसः सोपिकल्पोधरात्रंतुकल्पद्वयं ४ शताब्दः शतानंदस्यैवं
प्रदिष्टस्तदायुर्महाकल्प इत्यक्रमाद्यैः स्मृतोनादिमानेषकालस्ततोहं नवे ब्रह्मत्र पक्षोड्वायेगतास्तान् स्वयवत्सरैः खरवाब्दंतसाग
रैरिति। रविवर्षाणांलक्षचतुष्टयेन द्वात्रिंशत्सहस्राधिकेन चतु ४ र्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युगचरणः १७२८००० त्रिगुणेन त्रेतासंज्ञो द्वि
तीयो युगचरणः १२९६००० द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृतीयः ८६४००० एकगुणेन कलिश्चतुर्थः ४३२००० किंविशिष्टा एते युगचर
णाः। स्वसंध्यकांतदंशकैर्निजार्कभागसंमितैर्युताश्च युगचरणप्रमाणस्य योद्वादशांशस्तत्प्रमाणात स्य चरणस्य संध्या साचरण
दौ भवति। तावांश्च संध्यांशः सचचरणस्यांते। एवं स्वसंध्यकासंध्यांशैः सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः कृतादौ संध्यावर्षाणि १४४०००
। कृतांते संध्यांशः १४४००० त्रेतादौ संध्या १०८००० त्रेतांते संध्यांशः १०८००० द्वापरादौ संध्या ७२००० द्वापरांते संध्यांशः ७२०००
। कल्यादौ संध्या ३६००० कल्यंते संध्यांशः ३६००० तथा कृतो सर्गमिति। तेषां चतुर्णां चरणानां प्रमाणानां युतो युगप्रमाणं। तच्चरदाद्ययोयु
ताहताः ४३२०००० मनुः स्मानगे ७१ र्युगैरिति तैर्युगैरेकसप्तत्यसा एको मनुः तैर्मनुभिर्युगैश्च चतुर्दशभिर्दिनं सरोजजन्मनो। नि

ता°

शाचतत्प्रमाणिका ब्रह्मणोदिनतुल्यारात्रिश्चभवति। प्रमाणिकाशब्देनछंदोपिसूचितंभवति अहोएकसप्ततियुगोमनुरुक्तःगब्रह्मणोदिनेचतु
र्दशमनवः एकस्यप्रतियावच्चतुर्दशभिर्गुण्यतेतावद्ब्रह्मदिनंसहस्रंभवतिस्मृतिपुराणादौ। चतुर्युगसहस्रेणब्रह्मणोदिनमुच्यते। तत्कथमिदमु
च्यतेइत्याशंकांपरिहरन्नाह संधयः स्युर्मनूनांकृताब्दैः समा आदिमध्यावसानेष्विति आदिश्चमध्यानिचअवसानंच। आदिमध्यावसाना
नि। एवंतानिपंचदश। तेष्वादिमध्यावसानेषुमनूनांसंधयः स्युः। तेचकृताब्दैः समाः। कृतवर्षायावत्यचदशभिर्गुण्यंतेतावत्कगवद्भूदतुल्या
भवंति। अतस्तैर्मिश्रितैर्युगसहस्रेणब्रह्मणोदिनमुच्यते। तत्कथमिदमुच्यतेइत्यनुपपन्नमिदंसुपपद्यते। यत ब्रह्मदिनंसोपिकल्पसंज्ञः। य
वेनिशाचतत्प्रमाणिकाइति। घटरात्रंतुकल्पद्वयमिति। अस्मादिनाद्यस्त्वेपरिभावयावर्षशतंतद्ब्रह्मणः आयुः। यतस्यायुः समहाकल्प इतिनशंकनीयं
इत्युच्यते। ततोन्योब्रह्मा। तदंतेन्यइतिपुराणादौकथ्यते। कथ्यतेचैव विष्णुपुराणे निजेनैवतुमानेनआयुर्वर्षशतंस्मृतं तत्पराख्यंतदर्द्ध
तुपरार्धमभिधीयते तत्किंयतेत्मगतारस्याशंकायामाह यतोनादिमानित्यादि। यतः कालोनादिमान् अतोयेगतास्तान्नवेद्मि। इत्थ
नीमन्यदाह। तथावर्तमानस्यकस्यायुर्वीर्हंगतंमार्धवर्षाष्टकंकेचिदूचुः भवत्वागमःकोपिनास्योपयोगोग्रहावर्तमानघ्नमातात्स्यसौ एमः
८

15

ध्याः तथावर्त्तमानब्रह्मण आयुः कालस्य किंगतमित्यपि नवेद्मि। तत्र केचिदाचार्या आयुषोऽर्धं गतं केचित्सार्धवर्षाष्टकं गतमित्यूचुः। तत्रा
गमः प्रमाणं इहागमद्वैधे किमित्यत्रास्माकं नाग्रहः। यतोस्य गतैर्वर्षैर्मासैरपि प्रयोजनाभावः। ब्रह्मणस्तु वर्त्तमानस्य दिवसस्य गतान्साध्याः
। इदानीं तत्कारणमाह। यतः सृष्टिरेषां दिनादौ दिनांते लयस्तेषु सत्स्वेव तद्विचारश्चिंता अतो युज्यते कुर्वते तां पुनर्येप्य सत्स्वेषु तेभ्यो महद्भ्यो
नमोस्तु यत एषां ब्रह्मणां दिनादौ सृष्टिर्दिनांते प्रलयः। यद्दिमहाकल्पगता ब्रह्माः सांप्रतं तेन हि यावंत्योः स्वविभावयोगतास्तास्तु ब्रह्म
भाव एव अतो विद्यमानेष्वेव ब्रह्मेषु तद्विचारश्चिंता कर्तुं युज्यते। यत्तु केचिद्विद्यमानेष्वपि महाकल्पगताद्वर्तमानाः ह्यतास्तान्प्रतिवक्तो
न्नयासोपहासमाह तेभ्यो महद्भ्यो नमोस्त्विति इदानीं वर्त्तमानदिनगतमाह यातः षण्मनवो युगानि भ २७ मितान्यन्य युगांघ्रित्र
यं नंदाद्रींदुगुणा ३१७९ स्तथा शकनृपस्यांते कलेर्वत्सराः। गोद्रींद्रद्विकृतांकदस्रनगगोचंद्राः १९७२९४७१७९ शकाब्दान्विताः सर्वे सं
कलिताः पितामहदिने स्युर्वर्त्तमाने गताः स्वायंभुवो मनुरभूत्प्रथमस्ततोभूत्स्वारोचिषोत्तमजतामसरैवताख्याः षष्ठस्तु चाक्षुष इति प्रथि
तः पृथिव्यां वैवस्वतस्तदनु संप्रति सप्तमोयं श्लोकद्वयमपि स्पष्टं इति प्रास्यमानं इदानीं वार्हस्पत्यमानं संवत्सरं चाह बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगा

मिता॰ १०

संवत्सरं संहितिकावदंति तेषां विमिश्रं तु मनुष्यमानं मानैश्चतुर्भिर्व्यवहारवृत्तेः वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरान्मासास्तथा च तिथयस्तु
हिनांशुमानात् यत्कृच्छ्रसूतकचिकित्सितवासराद्यं तत्सावनाच्च घटिकादिकमार्क्षमानात् एवं श्लोके पूर्वार्धस्तु गमं मनु
ष्यमानं तु विमिश्रं तेषां कुतः। यतो लोके चतुर्भिरेव मानैर्व्यवहारः प्रवर्तते वर्षायनर्तुयुगादिकं सौरमानात्प्रवर्तते। लोके मासास्तिथय
श्चान्द्रात्। व्रतोपवासचिकित्सितसूतकवासराद्यं अर्कसावनात् घटिकादिकं नाक्षत्रादेव एवं सौरचान्द्रसावननाक्षत्रमानैश्चतुर्भिरेभि
र्विमिश्रितैर्मनुष्यमानं इदानीं मानोपसंहारश्लोकमाह एवं पृथङ्मानुषदैवजैवपित्र्यार्क्षसौरैन्दवसावनानि ब्राह्मं च कालेन नवमं प्रमा
णं ग्रहास्तु साध्या मनुजैः स्वमानात् एवं कालस्य नवमानानि तत्र ग्रहानयनं मनुष्यमानात् यतस्ते मनुष्यैः साध्याः॥ ॥इति श्रीभा
स्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ कालमानाध्यायः॥ ॥अथेदानीं ग्रहाणां मंदोच्चानां चलोच्चानां ग्रहपातानां च भगणान् श्लोकद्वये
नाह अर्कज्ञशुक्रबुधपर्यया विधेरह्नि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२००००००० एत एव शनिजीवभूमिजैश्चक्रकीर्तितास्त्वगणकैश्चलो
च्चकाः खाभ्रखाभ्रगगनाभ्ररेन्द्रियक्ष्माधराद्रिविषया हिमद्युतेः ५७७५३३००००० युगयुगमशरनागलोचनध्यालुधरानवयमा

ग्रम॰ १०

स्विनोः स्तः २२०६८२८५२२ सिंघसिंधरनवाष्टगोंकषट्त्र्यंकसप्तशशिनोत्तशीघ्रजाः १७०३६९९८९८४ पंचपंचयुगव
ह्निलोचनघ्राब्धिखकुणमिताः गुरोर्मताः ३६४२२६४५५ द्विनंदवेदांकगजाग्निलोचनद्विसप्तन्यशैलाः सितशीघ्रपर्ययाः॥ ॥
७०२२३८९०४९२ रूजंगनंदद्विनगांगवाणषट्कृतेंदवः सूर्यसुतस्यपर्ययाः १४६५६७२९८ खाष्टाब्धयो४८० ष्टाहुगजे
ब्धिद्विपद्विपाब्धयो४८८१०५८५८ घंकयमार२९२ रदाग्नयः ३३२ शशिविभा८५५ स्वहरसाः ६५२ कुसागराः ४१ सुःपूर्व
गसातरणेर्मृदुत्वजाः गजाद्रिभगैत्रिरदाश्विनः २३२३१११६८ कुमद्रसाश्विनः २६७ कुद्विशराः ५२१ क्रमनेवः ६३ त्रिनंदनागा
८९३ युगकुंजरेखवो ५८४ निशाकराच्यस्तगयातपर्ययाः ॥० ॥ग्रहाणांपूर्वगत्यागच्छतांकल्पेएतावंतोभगणाभवंतितथामंदोच्चानां
चलोच्चानांचप्रागात्याएतावंतः पर्ययाभवंतितथापातानांपश्चिमगत्याएतावंतोभवंति॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ ॥सातुतत्तद्राष्याकुश
लेननतनरैरुत्रसंख्यानतेनकृतगोलेनैवज्ञातुंशक्यते नान्येन ग्रहमंदशीघ्रपाताः स्वस्वमार्गेयुगच्छंतएतावंतः पर्ययान्कल्पेकुर्वं
तीत्यत्रागमएवप्रमाणं सचागमोमहताकालेनलेखकाध्यापकाध्येतृदोषैर्बहुधाः जातस्तदाकतमस्यप्रामाण्यं अथयद्येवमुच्यते

ता:
११

गणितस्कंधेउपपत्तिमानेवागमः प्रमाणं उपपत्त्यायेसिध्यंतिभगणास्तेयास्याः।तदपिन यतोतिप्राप्तेनपुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातुमेवशक्यते नतया
तेषांभगणानामियत्ताकर्त्तुंशक्यते पुरुषस्यायुषोल्पत्वात् उपपत्तौतुयंत्रेणग्रहः प्रत्यहंवेध्यः भगणांतेयावत् एवंशनैश्चरस्यवर्षाणांत्रिं
शताभगणः पूर्यते।मंदोच्चानांतुवर्षशतैरनेकैः।अतोनायमर्थः पुरुषसाध्यइति अतएवातिप्राप्तगणकाः सांप्रतोपलब्ध्यनुसारिणंप्रौढ
गणकस्वीकृतंकमथागममंगीकृत्यग्रहगणितेआत्मनोगोलगणितयोर्निरतिशयंकौशलंदर्शयितुंतथान्यैर्गीतिज्ञानेनान्यथोदिता
र्थांश्चनिराकर्त्तुंअन्यान्ग्रंथान्रचयंति ग्रहगणितइतिकर्मव्यतायामस्माभिः कौशलंदर्शनीयंभवत्वागमोयोपिकोप्ययमाशयस्तेषां
यथात्रग्रंथेब्रह्मगुप्तस्वीकृतागमोंगीकृतइति तर्हितिष्ठतुतावदुपपत्त्याभगणानांयत्नासाधनं।अथयदिउपपत्तिंवक्ष्यामः इतरेतराश्र
यदोषोत्रदोषाभासः।उपपत्तिभेदानांयोगपद्येनवक्तुमशक्यत्वात् अथोच्यते अर्कभृक्रबुधपर्ययाविधेरिति यावंतिकल्पवर्षाणितावं
तएवसूर्यभगणाःस्फपपन्नंभ्यतोभगणभोगकालोहिरविवर्षमुक्तं बुधभृक्रौतुरवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः।कदाचित्पृष्ठतः।तस्मात्तु
चएवविचरतोभ्रमंतौदृश्येते।तस्मात्तयोरपिरविभगणतुल्याभगणाःस्फपपन्नं चलोच्चभगणोपपत्तिमग्रेवक्ष्यामः॥ ॥अथसमार्यांभ्रमोअ

एमः
११

उपपत्तिरुच्यते॥ तर्हि इतरेतराश्रयदोष
शंकयापूरुभ्रान्त्या॥ तथापि संक्षिप्ता

भीष्टकर्कटेनचिन्ह्यामितांकेरंकितेनहृत्तेरिंगंकितंभगणांशेष्वंकितंकृत्वातत्रप्राचीचिह्नाद्दक्षिणतोनातिदूरेप्रदेशेउत्तरेः यनेहृत्तमध्यास्थि
तेनकीलकेनरवेरुदयोवेध्यः ततोनंतरंवर्षमेकंरवेरुदयागणनीयाः।तेचपंचषष्ट्यधिकशतत्रय ३६५ तुल्याभवंति तत्रांतिमोदयः पूर्वो।
दयस्थानाद्दासन्नोदक्षिणतएवभवति।तयोरंतरंविगणय्यग्राह्यं ततोन्यस्मिन्दिनेपुनरुदयोवेध्यः सतुपूर्वचिह्नादुत्तरतएवभवति त
दुत्तरमंतरंग्राह्यं ततोनुपातः यद्यंतरद्वितयकलाभिरेकीकृताभिः षष्टिघटिकालभ्यंतेतदादक्षिणेनांतरेणकिमिति अत्रलभ्यं
तेपंचदशघटिकास्त्रिंशत्पलानिसार्धानिद्वाविंशतिर्विपलानिआभिर्घटिकाभिः सहितानिपंचषष्ट्यधिकशतत्रयतुल्यानि
सावनदिनान्येकस्मिन्रव्यब्देभवंति। ततोनुपातः यद्येकेनवर्षेणएतावंतिकुदिनानितदाकल्पवर्षैः किमितिएवंलभ्यंते
तेसावनदिवसाभवंतिकल्पे। अथयैरेवरवेर्वर्षैः तःपातिभिः कुदिनैश्चक्रकलालभ्यंतेतदाएकेनकिमितिफलंमध्यमारवि
गतिरित्युपपन्नं अथचंद्रभगणोपपत्तिः तत्रादौतावद्ध्रुवेधार्थंगोलबंधोक्तविधिनाविपुलंगोलयंत्रंकार्यं तत्रखगोलस्था
तर्भगोलेआधारवृत्तद्वयस्योपरिविषुवद्वृत्तंतत्रचयथोक्तंक्रांतिवृत्तंभगणांशांकितंचध्रुवाधारकंदद्वयकीलकयोः प्रोतमन्यद्वलंत्र

१५	३६५
३०	१५
३२	३०
३०	२२
	३०

गता:
१८

हवेधवलयं तस्य भगणांशांकितं कार्यं ततस्तद्गोलयंत्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोल
मध्यचिह्नगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रांतिवृत्ते यो मीनांतस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्या चंद्रं विलोक्य तद्वेधवलयं चंद्रोपरि निवेश्य
एवं कृते सति वेधवृत्तस्य क्रांतिवृत्तस्य च यः संपातस्तस्य मीनांतस्य च यावदंतरं तस्मिन्काले तावान्स्फुटश्चंद्रो वेदितव्यः क्रांतिवृत्तस्य चंद्रबिंबमध्य
स्य च वेधवृत्ते यावदंतरं तावांस्तस्य विक्षेपः ततो यावतीषु रात्रिगतघटिकासु वेधः कृतस्तावतीष्वेव पुनर्द्वितीयदिने कर्तव्यः। एवं द्वितीयदिने स्फु
टचंद्रं ज्ञात्वा तयोर्यदंतरं सा तद्दिने स्फुटा गतिः। अथैतौ चंद्रौ स्फुटग्रहं मध्यखंडं प्रकल्प्य तद्दिनमध्यमौ कृत्वा तयोरंतरं सा मध्यमा चंद्रगतिः त
यानुपातः। यद्येकेन दिनेनैतावती चंद्रगतिस्तदा कुदिनैः किमिति एवं चंद्रभगणा उत्पद्यंते। तथा चाह श्रीमान्ब्रह्मगुप्तः ज्ञातं कृत्वा मध्यम
योऽन्यदिने तदंतरं भुक्तिः त्रैराशिकेन भुक्त्या कल्पग्रहमंडलानयनं एवमन्येषामपि भगणोपपत्तिः अथ चंद्रोच्चस्य एवं प्रत्यहं चंद्रवेधं कृ
त्वा स्फुटगतयो विलोक्याः। यस्मिन्दिने गतेः परमाल्पत्वं दृष्टं तद्दिने मध्यम एव स्फुटश्चंद्रो भवति। तदेवोच्चस्थानं। यत उच्चसमे ग्रहे फलाभावो ग
तेश्च परमाल्पत्वं ततश्च तस्माद्दिनादारभ्य अन्यस्मिन्नपर्यये प्रत्यहं चंद्रवेधान्नैवोच्चस्थानं ज्ञेयं तच्च पूर्वस्थानादग्रत एव भवति यतो

एम:
१२

रंतरं ज्ञात्वानुपातः क्रियते यद्येतावद्भिरंतरदिनैरिंदूच्चयोरंतरं लभ्यते तदैकेन किमिति फलं तुंगभुक्तिः तयानुपातात्कल्पभगणाः अथचंद्र
पातभगणोपपत्तिः। एवं प्रत्यहं चंद्रस्य धातुदक्षिणविक्षेपे दृश्यमाणे यस्मिन् दिने विक्षेपाभावो दृष्टः। क्रांतिवृत्ते तत्स्थानं चिह्नयित्वा तत्र यावान्
विक्षेपः स भगणार्द्धछेदः पातः स्यादिति ज्ञेयं पुनरन्यस्मिन्नपि पर्यये दक्षिणविक्षेपाभावस्थानं ज्ञेयं क्रांतिवृत्ते तत्स्थानं पूर्वस्थानात्पश्चिमत
एव भवति। अतो पातस्य विलोमा गतिर्ज्ञाता। सा चानुपातात् यद्येतत्कालांतरदिनैरेतावत्पातयोरंतरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं पातग
तिस्तया प्राग्वत्कल्पभगणाः अथ रवितुंगोपपत्तिः। मिथुनस्थे रवौ कस्मिंश्चिद्दिने रेवती तारकोदयाद्यावतीभिर्घटिकाभी रविरुदितस्ताव
तीभिर्मीनांताल्लग्नं साध्यं यल्लग्नं स तदा स्फुटो रविर्ज्ञेयः। एवमन्यस्मिन्नपि दिने तयोः स्फुटार्कयोरंतरं स्फुटा गतिः। एवं प्रत्यहं स्फुटग
तयो ज्ञातव्याः यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरुच्चं भवति तस्योच्चस्य चलनं वर्षशतेनापि नोपलक्ष्यते। कि
तु आचार्यैश्च चंद्रमंदोच्चवदनुपातात् कल्पिता गतिः। सा चैवं। यैर्भगणैः सांप्रताहर्गणाद्युर्गणाद्या एतावदुच्चं भवति ते भगणाः सृत्याद्युके
न चाकल्पिताः। अथान्येषां शीघ्रोच्चोपपत्तिः तत्र एत एवाग्निजीवभृगुबामित्याद्युक्ता हि आकर्षको भवति। तेन स्वकक्षामंडले भ्रम

मिता·
१३

न्यग्रहः स्वाभिमुखमाकृष्यते। तेनाकृष्टः सन्नकक्षामंडलेमध्यग्रहादग्रतः पृष्ठतो वा यावतांतरेण दृश्यते तावत्तस्य फलं मांदं वा शै
घ्रं वा अहो उच्चो नाम प्रदेशविशेषस्तेन कथमाकृष्यत इति तदुच्यते यथोक्तं सूर्यसिद्धांते अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रि
ताः। शीघ्रमंदोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः। तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः प्राक्पश्चादपकृष्यंते यथासन्नं स्वदिङ्मुखं
।इत्यादि। एवमत्र उच्चस्य देवताविशेषेणांगीकृतत्वाद्दोषः। एतदुक्तं भवति शनैर्जीवाल्कुजाद्यापरारविरश्मेर्वर्तते तदामध्यग्रहात्स्फुटग्रहो
ऽग्रेतो दृश्यते यदा तु पृष्ठगतोऽर्कस्तदामध्यात्स्फुटग्रहः पृष्ठतो दृश्यते। अतस्तेषां त्रयाणां रविसमानमुच्चं धीरैः कल्पितं। रविभगणतुल्याः
शीघ्रभगणा इत्युपपन्नं अथ मंदोच्चोपपत्तिः तच्च वेधेन स्फुटग्रहं ज्ञात्वा तन्मंदस्फुटं प्रकल्प्य ततः शीघ्रफलमानीयते तन्नास्ति स्फुटे वि
लोमं कृत्वा एवमसकृन्मंदस्फुटो ज्ञेयः एवं प्रत्यहं मंदस्फुटमुपलभ्य समं दस्फुटो धनमंदफले क्षीयमाणे यस्मिन्दिने मध्यमतुल्यो भ
वति तदा तत्तुल्यमेव मंदोच्चं ज्ञेयं ततस्तस्मादवि मंदोच्चवद्भगणाः कल्प्याः एवं सर्वेषां अथ बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चोपपत्तिः तत्र रविस्फु
क्रयोः पूर्वस्यां दिशि चक्रयंत्रे वेधेनांतरभागा ज्ञेयाः ततयोः स्फुटयोरंतरांशा ज्ञाताः तैः स्फुटार्को हि शोधितैः स्फुटशुक्रो भवति। ततः शुक्र

रम:
१३

तुल्ये
(यतो मंदफलसंस्कृताच्चलोच्चासात्प्रभुतात् शरः साध्योऽतः पातो न भगणे तस्मिन् शराभाव इति स्पष्टमेव ५)

स्पष्टमंदफलमानीय तत्स्फुटे शुक्रे धनर्णं मध्यमं तत्कार्यं रविस्थाने मध्यमः कार्यः। तयोरंतरं तच्छीघ्रफलं क्रमेणं ध्रुवे तेषां एवं प्रतिदिनं वेधेन तच्छीघ्रफलं परमं क्रमेणं ज्ञातव्यं ततादृक्फलमर्कात् तिर्यक्स्थितेनोच्चेनाकृष्टस्य भवति तद्वति यत्कं त्रिभांतरितस्य स्यात् अतस्तत्त्रिभोनेन स्फुटशुक्रेण तुल्यं शीघ्रोच्चं ज्ञेयं एवं पुनरस्मिन्पर्यये प्राच्यामेवान्यच्छीघ्रोच्चं तात्कालानुपातः क्रियते वेधयेत्तत्कालांतरदिनैस्तयोरुच्चयोरंतरं लभ्यते तदैकेन किमिति फलं तु गगतिः प्राग्वत्पर्यायभगणाः एवं बुधस्यापि अथ भौमादीनां वेधेन प्राग्वद्ग्रहणविरुपाभावस्याते यावान्मंदस्फुटोच्चग्रहश्चक्रस्फुटस्तावानुपातः बुधशुक्रयोः अंतरामंदफलस्पष्टसंस्कृतेयावच्छीघ्रोच्चं चक्रस्फुटं तावान्पातो ज्ञेयः। ततः प्राग्वद्गणकल्पना अथ मध्यमानाह स्वखेषुवेदखड्गुणाहतीभमतमसयः शताहता १५८२२३६४५०००० भपाश्चिमध्यमा भवंतिकाहनि काहनिग्रहदिने। एतावंतो भानां पश्चिमभ्रमा भवंति अत्रोपपत्तिः समं भसर्याचुरिता विस्तारिना कथिता व्याख्याता च। अथ सर्यांहोश्चाद्राहाश्चाह विधिदिने दिनकृद्दिवसाः कोऽंद्रियशरेषुभूचोर्वुरसंगुणाः १५५५२०००००००० नवनवांककृराभ्ररसेंदवः ~~क्षोंद्रियशरेषुभूचोर्वुरसंगुण्या~~ प्रयुतसंगुणितास्तिथिवासराः १६०२९९९००००० अत्रोपपत्तिः रविवर्षाणि दि

।हृताानीतिस्फुगमं।चंद्रार्कयोर्यावंतःकल्पेयोगास्तावंतःकिलशशिमासाः तेतुयोगाभगणांतरतुल्यास्युः उभयोरपिमार्गागमनात् अतोभ
गणांतरतुल्याःशशिमासाभवंतितेत्रिंशद्गुणाःशशिदिवसाःभवंतीत्युपपन्नं अथकुदिनान्याह भूदिनानिशरवेदभूपगोसप्तसप्तति
योपुताहृताः १५७७९१६४५०००० भभ्रमास्तभगणैर्विवर्जितायस्ततस्यकुदिनानितानिवा एषामुपपत्तिःप्रागेवोक्ता एकस्मि
रविवर्षेयावंतोभभ्रमाः स्युस्तावंतएवएकोनारविसावनादिवसाभवंति।यतोरविः प्रागात्याएकंपर्ययंगतः।अतोभगणसंख्यया
भभ्रमाः कुदाभवंति एवमन्येषामपिग्रहाणांकुदिनानिस्युरित्युपपन्नं अथाधिमासान्यूनाहांश्चाह लक्षाहतारेवनवेषुचंद्राः
स्त्वधिमासाःकथिताःसुधीभिः १५९३३०००००० दिनहृयास्तत्रसहस्त्रनिघ्नाःखबाणबाणाश्वमहिविषुरस्त्राः २५०८२५५००००
त्रोपपत्तिः अत्रप्रहृतास्तावद्रविमासास्तेभ्यश्चंद्रमासायावद्भिरधिकास्तेऽधिमासाउच्यंते एवंप्रहृतानांसावनानांचांद्राणांचांत
अवमान्युच्यंते अतस्तेषामंतरमेतावद्भवतीत्युपपन्नं इदानींअधिमासंद्युदिनावमादिप्रकारांतरेणाह खेःकोटिनिघ्नाःकृताष्टे
बाणाः ५१८४००००००० सुराश्विरामेषवोलक्षनिघ्नाः ५३४३३३००००० शशांकस्यमासाःपृथक्सूर्यमासैर्विहीनास्त

एम:
१४

स्येथवाते धिमासाः अधिदिनैर्दिनक्ष दिनसंचयः सहितइंदुदिनान्यप्यतानिवा विरहितानि जातानि दिनक्षयैः स्तितिदिनान्यतउक्तम
पर एवमनयावासनयायठितार्कचंद्रमासांतरमधिमासाः। किंपाठेनेतिवाशब्दार्थः एवमधिमासादिनैः सहिताः सौराहाश्चांद्राहा
वंति। किंतत्पाठेनवा। तेःवमेरूनाः क्षहाः स्युर्वा इदानींप्रकारांतरेण चंद्रमासान्दिनक्षयांश्चाह अंतरं तरणिचंद्रचक्रतं यदुक्तं
धिकमाससंचयः चंद्रचक्रदिवसैक्यमूनितं चंद्रमासभदिनैर्दिनक्षयाः पूर्वार्धस्यवासनाप्रागेवोक्ता अथचंद्रचक्रदिनैक्यं चंद्रमास
दिनैक्येन विवर्जितेक्षयाहाः स्युः अत्रवासना। चंद्रभगणा रविभगणैरूनाश्चंद्रमासाः स्युः अतो विपर्ययाच्चंद्रमासोनाश्चंद्रभगणा
विभगणा भवंति तेरूनाभभ्रमाः सावनदिवसा भवंति। तेरूनाश्चांद्राहाः क्षयाहा भवंति। एतस्य चक्रस्य यस्य संशोध्यमानेस्वमणात्व
तीत्सादिनालिख्यते चंमा१ चंभ१ एतेकिलरविभगणाः। एभिरूनाभभ्रमाः संशोध्यमानमणं धनं भवतीति जाताः सावनाः। चं
१ भभ्रमा१ चंभं१ एभिरूनाश्चांद्राहाजाताः चंभ१ चंदि१ चंमा१ भभ्र१ एवं क्षयाहा भवंतीत्युपपन्नं एतच्छिष्याणां धनर्णयोगवियोग
शलार्थं दर्शितं इदानीमन्यदाह इंदुमंडलगुणेंदु१३ संगुणभ्रमचक्रविवरेऽधिमासकाः खेचरोच्चभगणांतरोन्मिताः संतिमंदचलके

द्रपर्ययाः अत्रोपपत्तिः। चंद्रभगणा रविभगणोना अब्दांद्रमासा भवंति तेधिमासस्तानाद्य रविमासोनाः कार्याः। रविमासाश्च द्वादशगुणितै रविभ
गणैर्भवंति एवमेकगुणैरूना इदानीं द्वादशगुणैरूनाः। अतस्त्रयोदशगुणै रविभगणैरूनाश्चंद्रभगणा अधिमासा भवंतीत्युपपन्नं उच्चरेखेन
कंद्रस्वरूपमुक्तं॥ ॥इति ग्रहभगणमानाध्यायः श्रीरामायनमः श्रीरामायनमः श्रीगुरवेनमः इदानीमहर्गणानयनमाह॥ ॥कथित
कल्पगतोर्कसमागणो रवि १२ गुणो गतमाससमन्वितः खदहनै ३० गुणितस्तिथिसंयुतः पृथग्गतोधिकमाससमाहतात १५९३३०००००
रविदिना १५५५२०००००००० संगुणा द्विकदिना १६०२९९९०००००० मगतावमवर्जितः भवति भास्करवासरपूर्वको दिनगणो रविम
प्रमसावनः अधिकमासदिनक्षयशेषतो घटिकादिकमत्र न गृह्यते अत्रवासना कल्पगताब्दा द्वादशगुणिता रविमासा जाताः तेचै
त्रादिगतचांद्रतुल्यैः सौरैश्च युतास्त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैश्च दिनैर्युता एवं सौरा जाताः तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्यः
धिमासानयनं त्रैराशिकेन यदि कल्पसौरैः कल्पाधिमासाः लभ्यंते तदैभिः किमिति फलं गताधिमासाः। तैर्दिनीकृतैः पृथक्स्थैः सौरा
हर्गणाः सहितश्चांद्राहर्गणो भवति यतः सौरचांद्रांतरमधिमासदिनान्येव अथ चांद्रात् क्षयगणाद्यवमानयनं त्रैराशिकेन यदि कल्पचांद्राहैः क ग्रामः १५

गताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः। [illegible] पृथगतः पठितावम ५

२५०८२५५००००

27

त्स्यावमानि लभ्यंते तैरेभिः किमिति फलं गतावमानि तैरूनश्चांद्रोहर्गणोतः कर्त्तव्यः यतः सावनचांद्रांतरे अवमान्येव एवं कृते स
ति रवेर्मध्यमः सावनाहर्गणो भवति न स्फुटः मध्यमस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गोले कथितः स चाहर्गणो कादिः। यतः कल्पादौ रविवारः
। अत्राधिमासानयने अधिमासशेषमनष्टं स्यात्पंनपुनस्तस्माहिनाद्यवयवा ग्राह्याः एवमवमशेषमपि न तस्माद्घटिकादिकं ग्राह्यं
ननु अनुपातः सावयवो भवति कुतस्तदवयवा न ग्राह्याः तत्कारणं गोले कथितं व्याख्यातं च इदानीं ग्रहानयनमाह घचरवक्रह
तादिनसंचयः कहृत्तो भगणादिफलं ग्रहः दशाशिरःपुरि मध्यमभास्करे क्षितिजसंनिधिगे सति मध्यमः अहर्गणे भगणगुणे
कहृत्ते मध्यमो ग्रहो भवति सच लंकायां मध्यमे रवौ क्षितिजासन्ने कदाचिदूर्ध्वस्थे कदाचिदधः स्थिते भवतीति ज्ञेयं तत्कारणं गो
ले व्याख्यातं इदानीं ज्ञानेकेचमशेषाद्वंदमाह कोघाहतैरंककृतैर्न्तु विश्वे १३१४९००००००० न्यूनाहर्शेषे विहृते लवाद्यं रवि १२
घ्रतिथ्याद्यमनेन युक्तो रविर्विधुः स्यादिह कल्पितोर्कः अत्र कल्पयातास्तद्गतितिथयो ग्राह्याः। अहर्गणानयने। अस्योपपत्तिः चंद्रा
र्कयोरंतरभागैर्द्वादशभिरेकैका तिथिर्भवति अतस्तिथयो द्वादश १२ गुणास्तयोरंतरभागा भवंतीति तेयदि रवौ क्षिप्यंते तदा शशी स्यात य

दिशाशिनः शोध्यंते तदार्कः स्यादिति युक्तमुक्तं किंतु एवं तिथ्यंते भवति अथ चंद्रओरपिकः साध्यः तत्र तिथ्यंतार्कोदययोर्मध्ये अवमशेषं
वर्त्तते तद्वसावनं तस्य सावनत्वं गोले प्रतिपादितं तद्यानुपातेन चांद्रकार्यं यदि कल्पकुदिनैः कल्पचंद्रदिनानि लभ्यंते तदा अवमशेषां
तःयातिभिः किमिति एवमवमशेषस्य चंद्रदिनानि भागहारः इदानीं तानि गुणकारस्तुल्यत्वात्तयोर्गुणकभाजकयोर्नाशे कृते कुदिना
नि भागहारः फलं चंद्रदिनात्मकं भवति ततद्द्वादशगुणितं अंशात्मकं भवति अतो द्वादशभिः कुदिनानामपवर्त्ते कृते रवाश्रवाणगिरिरा
मखवत्रिगोशक्र विश्वमितो भागहारस्तत्र तत्र लाघवार्थं आद्येषु सप्तसु स्थानेषु शून्यान्येव कृत्वा भागहारः पठितः यतस्तथा कृ
ते एकापि विकलानांतरं भवति अत स्तैश्चभागैर्युतो र्कः शशी स्यादित्युपपन्नं इदानीं मध्यमासावमशेषाभ्यां चंद्रार्कानयनमाह को
घाहतेर्यद्व्यभे २७११०००००००० खाभ्रनागाहशेषे विहृते फलाद्यं तत्स्यादूनात्रयांतरयोर्विधोस्त्रिभूहृतं १३ स्वेषुगुणांशयुक्तं
चैत्रादियातास्तिथयः पृथक्स्थाविश्वे १३ हृताः स्युर्विधुलवाद्यो तौ वाधिशेषाच्छशिमास लब्धाहीनौ युतौ स्वस्वधनाद्भयाभ्यां अ
वमशेषाद्व्यभैः कोटिगुणे भक्ता घल्लब्धं कलाद्यं तद्व्येर्धनसंतं भवति तदेव फलं त्रयोदशगुणं स्वकीयेन पंचत्रिंशत् ३५ हृशेन युतं

एम ः
१६

विधोर्धनसंतं भवति अथ चैत्रादिगतास्तिथयो द्विःस्थाप्याः। द्वितीयस्थाने विश्व १३ गुणास्तो अंशात्मको रविचंद्रो भवतः। परं तु अ
धिमासशेषाच्छशिमासमकाद्यत्फलं तेन ह्रासवर्जनीकृतौ तथा स्वस्वफलेन धनाख्येन युक्तौ कृतौ अनोपपत्तिः रविचंद्रयोर्गताद्यावं
तोऽर्कदिवसा गतास्तावंतोऽर्कभागाः किल भवंति। ते कियंत इति न ज्ञायंते। रविचंद्रयोर्गतोपि न ज्ञायते। अतश्चैत्रादेर्गतास्तिथयो यावत्स्ता
वंत एव सौराहाः कल्पिताः यथाहर्गणानयने। स एव भागात्मको रविः। असौ पृथक् विश्वगुणः कृतः। यतस्ताभिर्द्वादशगुणा
भिः तिथिभिर्युक्तः कर्तव्यः। तिथौ तिथौ हि रविचंद्रांतरं द्वादश भागाः अथ चैत्रादिगततिथितुल्याः सौराहाः कल्पितास्तेऽधिमा
सशेषसंभूतैश्चांद्रदिनैरधिका जाताः यतो मध्यममेषसंक्रांतिकालोऽग्रे वर्तते तस्य चैत्रादेश्चांतरं तिथ्यात्मकमधिमासशेषं म
तो गोलेकथितं। दर्शाग्रतः संक्रमकालतः प्राक् स्यादेवातिष्ठत्यधिमासशेषमिति तत्तावत्सौरचांद्रांतरमधिकं जातं तथा कल्पितचंद्र
दिनसंबंधिसौरचांद्रांतरं तदप्यधिकं जातं तदप्यधिमासशेषसंभूतं एतदुक्तं भवति। अधिमासशेषात्रिंशद्गुणात्स्वच्छेदेन लब्धा
घेलभ्यंते ते चांद्राहाः तेषां चांद्राणां यावंतः सौरा भवंति तैरधिका जाताः अतस्ते शोध्याः तेषां चांद्राणां सौरकरणायानुपातः॥

यदिकल्पचंद्राहैः कल्पसौराहालभ्यंतेतदाधिमासशेषस्यैः किमिति एवमधिमासशेषस्यत्रिंशद्गुणस्यसौराहाभागहारइतिस्थितं इदा
नींगुणकारकल्पस्वल्पत्वात्तयोस्त्रींशेहृतेऽधिमासशेषस्यचंद्राहाभागहारः। ततः पुनः भोज्यभाजकयोस्त्रिंशतापवर्तेनेहृतेऽधिमासशेषस्य
चंद्रमासाभागहारः। फलंसौराहाः। तएवभागाः। तैरूनः कल्पितोर्कोनिरंतरः स्यात् परंतिथ्यंतेऽसावौदयिकः कार्यः। तिथ्यंतार्कोदय
योर्मध्येऽवमशेषंतच्चसावनेनतेनचंद्रार्कावौदयिकौकार्यौ तत्रानुपातः यदिकल्पचंद्राहतुल्येनपरमाव मशेषेणरविगतिर्लभ्यतेतदा
इष्टेनानेनकिमिति। एवमवमशेषंरविगत्यागुणनीयं चंद्राहैर्भाज्यं अत्रगुणकभाजकयोरविगत्यापवर्तेकृतेभागहारःकिंविस्तरेण
कोघाहतमवमतुल्यःस्फुरवार्थभागहारः कृतः। स्वल्पांतरत्वात्। तेनभागहारेणावमशेषेभक्तेयाः कलालभ्यंतेताः कलारवेर्हेयाइति
धनसंज्ञाः। अथचंद्रस्यपरमेऽवमशेषेचंद्रगतितुल्याः कलाः भवंति। अतोरविगत्याचंद्रगतौहृतायांसत्यांस्वपंचत्रिंशदंशाधिकास्त्रयोद
शलभ्यंते १३ अतोरवेर्धनफलंत्रयोदशगुणंस्वपंचत्रिंशदंशाधिकंचंद्रधनंभवतीत्युपपन्नं एवंस्वस्वफलेनाधिकौतिथ्यंतकालि
कौचंद्रार्कावौदयिकौभवतइतिसर्वंनिरवद्यं इदानींप्रकारांतरेणग्रहानयनमाह अर्कसावनदिवागणोहतः स्वस्वसावनदिनैर्लक

एम:

ल्पजैः खाभ्रबाणगिरिरामखत्रिगोशाङ्कविश्व १३९४९३०३७५०० विहृताश्चराशिभिः विवर्जितो विकलेनो ग्रहादिको ग्रहादिकाः स्यु
हा भवंति वा बुधैर्विचिंत्यमन्यदस्यतः अहर्गणाद्ग्रहस्य कल्पसावनदिनैर्गुणितात्खाभ्रबाणगिरिरामखत्रिगोशाङ्कविश्वैर्विहृताद्यत्फलं
राश्यादि तेन राश्यादिको रविरूनो भीष्टो ग्रहः स्यात् । अस्मादानयनप्रकाराद्बुधैरन्यदपि प्रकारांतरं विंत्यं अत्रोपपत्तिः । भगणेरूना भभ्र
मा ग्रहसावनदिवसा भवंति तैः सावनैरूनास्ते भभ्रमा ग्रहभगणा भवंति अतोऽहर्गणाद्ग्रहचरदनुपातेन गतभभ्रमान्यग्रहसावनदि
वसाः साध्यानीयंते सावनैस्ते भभ्रमा वर्जिता यदि क्रियंते तदा भगणादिको ग्रहो भवतीत्युपायो दृष्टः अथ च यो भगणाद्यो रविरागतः
सोऽहर्गणतुल्यैर्भगणैर्युतो यावत्क्रियते तावद्गतभभ्रमा भवंति यतः कुदिनानां रविभगणानां च योगे भभ्रमाः । अत्र भगणाना
प्रयोजनाभावाद्राश्यादिरेव रविर्भभ्रमावयवीभूतो गृहीतः एवं ग्रहगतसावनानयनेपि तत्र ग्रहकल्पसावनैरहर्गणे गुणिते कुदि
नैर्हृते भगणादिकं किल फलं भवति तद्द्वादशगुणं राश्यादिकं स्यात् अतः कुदिनानि द्वादशभिरपवर्तितानि भागहारः कृतः
लब्धराशिषु द्वादशतष्टेषु ये भगणा लभ्यंते ते प्रयोजनाभावात्त्याज्याः अत उक्तं आप्तराशिभिर्विवर्जितो विकर्मनश्यादिह्रांतं सर्वमु

पपन्नं इदानीमानयनप्रकाराणामुपपत्तिमाह यथायथाधिमासकावमेंदुमासपूर्वकाः परस्परंयुतोनिताभवंतिखेटपर्ययैः तएवसूर्यसा
वनघ्नपिंडतोनुपातजाः तथातथायुतोनिताभवंतितेथवाग्रहाः अत्राधिमासावमेंदुमासपूर्वकाइतिपूर्वशब्दोपादानान्नान्येप्यभीष्टाराशयः य
थायुतोनिताः संतस्तद्ग्रहभगणसमाभवंतीपूर्वसंप्रधार्यतानेवराशीन्भगणान्प्रकल्प्याहर्गणादनुपातेनफलानिसाध्यानि तेषांफ
लानांतथातथायोगेवियोगेचकृतेग्रहः स्यादिति तद्यथा इंदुमंडलगुणेंदुसंगुणप्रभ्रचक्रविवरेधिमासकाः इतिचंद्रभगणानांत्रयोद
शगुणार्कभगणानांचांतरेयद्यधिमासाभवंति तदात्रयोदशगुणार्कभगणाधिमासयोगेचंद्रः स्यादित्यर्थात्सातं। अतोहर्गणादधिमा
सग्रहमानीयत्रयोदशगुणार्केसनाधिकश्चंद्रः स्यादित्येवमादीनिप्रकारांतरशतान्युपपद्यंते इदानीमस्योदाहरणभूतानिप्रकारां
तराणिदर्शयन्नाह द्विचक्रयोगजोग्रहोवियोगजेनयुग्वियुक् दलीकृतौवतौक्रमाद्भमंदमंदगामिनौ द्विपर्ययांतरोद्भवग्रहेणवर्जि
तोद्युतः समंदगोथमंदगोयुतोभवेदमंदगः अत्राद्यानयनस्योपपत्तिः संक्रमगणितेन द्वितीयस्यातिसुगमा पुनःप्रकारांतरेणा
ह केंद्रोच्चयोश्चलयोर्वियोगेयोगेथवासान्मृदुनोः प्रसाध्यः साध्यस्यचैक्रैर्गुणितः प्रसिद्धोभक्तोनिजैः स्यादथवाप्रसाध्यः अत्रोप

पत्तिः शीघ्रोच्चान्मन्दे शोधिते शीघ्रकेंद्रं भवति शीघ्रकेंद्रे शोधिते ग्रहो भवतीति किमाश्चर्यं मंदोच्चोनो ग्रहो मंदकेंद्रं तत्केंद्रं मंदोच्चे
न युतं ग्रहो भवतीति किमाश्चर्यं यदि सिद्धग्रहस्य युगभगणैः सिद्धग्रहो लभ्यते तदा साध्यभगणैः किमिति फलं साध्यग्रहः स्यादित्य
पपत्तेः अहर्गणान्मध्यमग्रहमानीयेदानीं मध्यमग्रहादहर्गणमाह साग्रात्सचक्रात्खगात्कुदिनघ्नात्कल्पचक्राप्तमहर्गणः
स्यात् निरग्रचक्रादपि कुदृकेन वस्यैग्रतो ग्राच्चतथाग्रयोगात् ग्रहभगणराशिभागकलाविकलाः अंते विकलाशेषं च कुदिनैः
संगुण्य स्वछेदेन विभज्याप्तं पूर्वपरिनिक्षिपेत् तद्यथा भगणादिकग्रहे विकलाशेषावधि कल्पकुदिनगुणे विकलाशेषस्था
ने कुदिनैर्विभज्य विकलास्थाने फलं परिक्षिप्य तत्र षष्ट्या विभज्य कलास्थाने निक्षिप्येवं भगणांतं यावत् तत्र कल्पभगणैर्हृते अहर्ग
णः स्यात् अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन॥ निरग्रचक्रादपि ग्रहात्तथा केवलादग्रात् शेषयोः शेषाणां वा योगादहर्गणानयन
मग्रंतरादिति प्रश्नाध्याये कुट्टकविधिना वक्ष्ये इदानीमहर्गणादपि कल्पगतमाह अभिमतघस्रगणाद्रवमैर्हताक्षितिदिनाप्तगताव
मसंयुतः दिनगणः सप्तचेतिथिसंचयः पृथगयाधिकमाससमाहतात् विधेः दिनाप्तगताधिकमासकैः कृतदिनैरहितोऽर्कदि

नोच्चयः भवतिमासगणःखगुणोद्धृतोरविरस्तः सवकल्पगताःसमाः स्पष्टार्थमिदं अस्योपपत्तिस्त्रैराशिकाभ्यां अहर्गणानयनाद्विलो

मप्रकारेणकल्पगतानयनंस्फुगमं इदानींकलिगतादयहर्गणादिकमाह कलिगतादथवादिनसंचयोदिनपतिर्भगुजप्रभृतिस्तदा कलि

मुखध्रुवकेणसमन्वितोभवतितद्युगणोद्भवखेचरः अत्रकलिगतादहर्गणेऽयंविशेषः शुक्राद्योवारोगणनीयः यतःकल्पगतात्कलि

मं	बु	बृ	शु	श	रउ	चंउ	चंपा	मं	बु	बृ	शु	श	रउ	चंउ	चंपा
११	११	११	११	११	२	४	५	०	०	०	०	०	९	७	६
२९	२७	२९	२८	२८	२७	५	३	०	२	०	१	१	१२	२४	
३	२४	११	४२	४६	४५	२९	१३	५६	३५	३२	१७	१३	१४	३०	२६
५०	२९	३६	१४	३४	३६	४६	५८	१०	३१	२४	४६	२६	२४	१४	४०

मुखेशुक्रवारोभवति तत्रचयेग्रहास्तेध्रुव

संज्ञाःकल्पिताः तद्युगणभवःखेचरस्त्रक

लिमुखध्रुवकेणसमन्वितःकार्यइत्यत्रवास

नापिस्फुगमाहइदानींकलिमुखग्रहानाह खा

द्रिरामाग्नयः ३३७० कृग्निरामांककाः ९३३१ वेदवेदांकचंद्राः १९४४ विलिप्ताःक्रमात षडुरसांगाब्धयो ४६६६ गाभ्रवेदाब्धयो ४४०७ एभः

रषट्काःक्रमात्पात्रभसंमिताः १०१६०६४। वेदचंद्रद्विवेदाश्विनागाः ८४४२१४ कराब्धिद्विवेदाब्धिशैला ७४४४२२ भवेयुःकुजात द्वापरांतध्रु १९

वाप्यकक्ष्यस्तथासूर्यतुंगेंदुतुंगेंदुपातोद्भवाः कुजादीनां सर्वेषां च वाप्यकक्ष्यस्तुः पठिता लाघवार्थं स्पष्टार्थमिदं इति ग्रहानयना
ध्यायः॥ ॥इदानीं कक्षाप्रकारेण ग्रहानयनं विवक्षुः खकक्षां तावदाह कोटिघ्नैर्नखनंदषट्कनखभूभृद्भुजंगेंदुभि १८७१२०६९२०
०००००००ज्योतिःशास्त्रविदो वदंति नभसः कक्षामिमां योजनैः तद्ब्रह्मांडकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं केचित्प्रोचुरदृश्यदृश्य
कगिरिं पौराणिकाः सूरयः करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदंति ये गोलं दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः परिधिरुदि स्त
तस्तैः एभिर्योजनैः स्ल स्यां गणकाः खकक्षामाकाशकक्षापरिधिं वदंति तत्र कथमनंतस्याकाशस्य इयत्तावक्तुं शक्यत इत्याशंक्याह
ये तिष्ठति युक्तो नभसः परिधेरिदं मानं वदंति अत एव पौराणिकागणकास्तं ब्रह्मांडपरिधिं वदंति। केचिल्लोकालोकं वदंति यतस्तदंतर्व
र्तिन एवार्करश्मयः एवमन्ये वदंतीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणमप्यस्त्वात् करतलकलितसकलब्रह्मांडगोला एव वक्तुं शक्नुवंति इ
दानीं स्वमतमाह ब्रह्मांडमेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि यावंति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः इ
दानीं ग्रहकक्षा आह ग्रहस्य चक्रैर्विहृता खकक्षा भवेत्स्वकक्षा निजकक्षिकायां ग्रहः खकक्षामितयोजनानि भ्रमन्समस्तं परिवर्त्तमानः

सा खकक्षायस्य यस्य भगणैर्ह्रियते तस्य तस्य ग्रहस्य कक्षामितिस्ते लभ्यते अस्योपपत्तिः स्पष्टा लोकस्योत्तरार्द्धमिति यतः खकक्षायां ग्रहो भ्रमन्नजस्रं परिवर्त्तमानः खकक्षाख्यमितानि योजनानि पूरयति अतो ग्रहभगणैर्भक्तायाः खकक्षायाः यल्लभ्यते सा ग्रहकक्षामितिरित्युपपन्नं इदानीमेवं सिद्धे रवीन्दुकक्षे भकक्षां चाह सार्धाद्रिगोमनुस्कराब्धिमिताः ४३३१४९७ र्ककक्षा चांद्री सहस्त्रगुणिता जिनरामसंख्या ३२४००० अभ्रेष्विभांकगजकुंजरगोरूपक्षाः २५९०८९०८५० कक्षां गृणंति गणका भगणस्य चेमां रवेः कक्षा ४३३१४९७, चंद्रकक्षा ३२४०००। भकक्षा। २५९०८९०८५० अत्रार्ककक्षातो भकक्षा षष्टि ६० गुणा अर्को भवर्ष्यं शइति आगमप्रामाण्येनांगीकृता। एवमन्येषामपि ग्रहाणां कार्याः इदानीं ग्रहगतियोजनान्याह कल्पाम्बरैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता प्रचेद्दिनगतिर्गगनेचरस्य पादोनगोऽरुधृतिभूमितयोजनानि ११८५९ खेटा व्रजंत्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे अस्योपपत्तिः यदि कुदिनैः खकक्षामितयोजनानि गच्छंति तदैकेन किमिति फलं दिनगतियोजनानि तानि च स्थूलत्वेन तावत्पादोनगोऽरुधृतिभूमितानि एम्पः इदानीं ग्रहानयनमाह अहर्गणात्खक्षितिनवांक ९९१२० निघ्नात्वेदाद्वैवैर्द्रसुकृताश ३५४१० लब्धा अहर्गणो गोऽरुधतींदु॥ २०

११८५९ निघ्नो विवर्जितः स्युर्गतयोजनानि खयाम्बयाप्तानि पृथक्कक्ष्यया हृतानि वा स्युर्भगणादिकाः ग्रहाः अहर्गणेऽस्मिन्नत्र
नवनंदगुणेन वशशिपक्षनिवाग्न्यग्निभि ३५४१९ भैक्येयल्लब्धं तेन वर्जितः कार्यः कः। नंदेंद्रियधृतींदु ११८५९ गुणोहर्गणः। ए
वं गतयोजनानि स्युः तेभ्यः पृथक्कुखयाम्बयाकक्ष्याभाजितेभ्यो भगणाद्याग्रहा लभ्यंते अत्रोपपत्तिः दिनगतियोजनैरहर्ग
णे गुणिते गतयोजनानि भवंतीति सुगमं अत्र कुखार्थगोधृतींदुभिः संपूर्णैः ११८५९ रहर्गणो गुणितः सोधिको जातः य
दधिकं तच्छोध्यं तस्याधिकस्य ज्ञानार्थमुपायः परमोहर्गणः कुदिनतुल्यस्तेन गुणकेन गुण्यः एवं गोधृतींदुनिघ्नः सन्
खकक्षातोधिको भवति तस्मात् खकक्षां विशोध्य शेषेणानुपातः। यदि कुदिनतुल्येनाहर्गणेनैतावदधिकं भवति तदाभीष्टेनाह
र्गणेन किमिति अत्र कुदिनानां तस्य शेषस्य च पंचपंचयुगवेदै रयुतगुणिते ४४५५०००० रपवर्तने कृते सति शेषस्थाने कहरि
नवं। का उपपन्नाः कुदिनस्थाने नंदेंदुवेदेषु रुताशाभ्यः। एवं त्रैराशिकेन यल्लभ्यते तेन स्थूलगतिगुणितः हर्गणे वर्जिते गति
योजनानि भवंति सर्वेषां ग्रहाणां तान्येव। गतेस्तुल्यत्वात् अथ ग्रहार्थमनुपातः यदि कक्षातुल्ये गतियोजनैरेको भगणस्तदे

मः किमिति। फलं तु गतभगणाद्याः सर्वे ग्रहा भवंतीत्युपपन्नं इदानीं विशेषमाह ग्रहस्य कक्षैव हि तुंगपातयोः पृथक्कक्षाभावात्तदीयसि
द्धे। अर्कस्य कक्षैव मितत्वयोः पातयोरानयनार्थमेव उक्ते तयोर्येव च तुंगकक्षे तत्रैव तौ भ्रमतोर्कगत्या अत्रोच्चस्य पातस्य च याक
आगच्छंति पातयोरानयनार्थमेव कल्पिता अन्यथा या ग्रहस्य कक्षा सैव तयोरपि यतो ग्रहकक्षाया उच्चप्रदेश उच्चव्यपदेशः यत्र च
मंडलेन सह संपातस्तस्य प्रदेशस्य पातसंज्ञेति गोले सम्यक्प्रतिपादितमस्ति। यथा बुधशुक्रयोस्त्वये अर्ककक्षातुल्ये कक्षे आगच्छतस्ते
योरानयनार्थमेव। किंतु तयोर्ये चलकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतः परं अर्कगत्या। एतदुक्तं भवति भूमध्यादर्कं प्रति नीतसूत्रं यत्र तत्र चलकक्षा
लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रकक्षायां लगति तत्र शुक्रो भ्रमतीत्यर्थः॥ ॥इति कक्षाप्रकारेण ग्रहानयनाध्यायः॥ ॥इदानीं प्रत्यब्द
शुद्धिः॥ ॥तत्रादौ सावनदिनाद्यमाह अथोर्धस्त्रिधा कल्पयातात् द्वंद्वात्कराभ्यां हृतैः स्यात् स्पष्टार्थं अत्रोपपत्तिः एकस्मिन्न
वर्षे सावनाहाः प्राक्प्रतिपादिताः। तेभ्यः पंचषष्ट्यधिकशतत्रयं ३६५ प्रोज्य शेषं दिनस्यानेन [illegible] पंचदशनाड्यस्त्रिंशत्पलानि तथा
द्वे नाड्यौ द्वाविंशतिर्विपलानि एतदष्टभिः सवर्णितं जातं ४३ ततोनुपातः यद्यष्टभिर्वर्षैरेतावद्दिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति फलं दि

एम: २१

पावकैः संगुणाच्च ॥ भुजंगैरवाप्तं [illegible]
स्यात् दिनाद्यंतरं [illegible] भास्करादब्दपः

39

नाद्यं एतदनंतसंख्याप्यततोद्वैर्युतंसदृप्पतिः स्यादितियदुक्तंतदतः यतः पंचषष्ट्यधिकशतत्रयेसत्यभिर्भक्ते एकोवशिष्यते
अतएकगुणाच्चसंख्यातस्मिन्दिनाद्येनिहिसा तस्मिन्सत्यतद्वेऽकोद्योऽब्दप | ० १५ | तिः यतोयस्मिन्वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिःस्या
दित्युपपन्नं इदानींप्रकारांतरेणाह हानिज्ञाशीतिभागेनयुक्तंसमार्धखषड्भ | ३० २२ | त्क्रमवर्षांघ्रियुग्वादिनाद्यं अत्रवर्षाणामर्द्ध
निज्ञेनाशीतिभागेनयुक्तंषष्ट्या ६० हृतेवर्षेचतुर्थांशेनयुतंसद्दिनाद्यंवा | ३० | अत्रोपपत्तिः पूर्वस्मिन्दिनाद्येपंचदशघटि
काः सएकस्यदिनस्यचतुर्थांशः यानित्रिंशत्पलानितत्घटिकायाअर्धं ३० ए तदनष्टमर्द्धघटिकायाअधस्तनेनावयवेन
सवर्णितेनयावद्ध्रियतेतावदशीतिर्लभ्यते अतोवर्षार्धंनिज्ञाशीतिभागयुक्तंघटिकाभवंति तत्षष्ट्यंशो ६० दिनानि तानिपूर्वकथि
तवर्षचतुर्थांशेनयुतानिदिनानिभवंतीत्युपपन्नं पुनःप्रकारांतरेणाह गताब्दाविभक्ताः समुद्रैः खखसूर्यैः १२० खखवांगांकके
९६०० वाफलैक्यंदिनाद्यं अ | ० ३२ ३० | त्रोपपत्तिः एकंदिनेपंचदशघटिकाभिर्यावद्ध्रियतेतावच्चत्वारोलभ्यंते यावदर्धघटिकयाताव
त्खसूर्याः १२० यावदधस्तनेनावयवेनतावत्खखांगांककाः ९६०० एवंप्रत्यक्षं अतोगताब्दाः अभिर्विभक्ताः फलैक्यंदिनाद्यंस्यादि

सि॰ती॰ २२

स्फ़पपन्नं इदानीं रूयाहानाह खषष्ट्यंश ६० युक्तानि वर्षाणि वर्षैः खरामा ३० हतैः संयुतान्यभ्रभूपैः १६० विभक्तानि तान्यत्र लब्धं विशु
द्धं समाभ्यागताभ्यो भवंति रूयाहाः अत्रोपपत्तिः यदि कल्पवर्षैः कल्परूयाहाः लभ्यंते तदैकेन किमिति फलमेकस्मिन्वर्षे रूयाहाद्यं [५८ २२ ७ ३०]
अस्मात्सवविशोध्य शेषेणाब्दा गुणिता अवमाद्यं भवति तत्र लाघवार्थं शेषं रूपाद्विशोध्यावशिष्टमभ्रभूपैः सवर्णितं जातं ३१ ततोनुपा
तः । यद्यभ्रभूपैर्वर्षैः एकत्रिंशद्दिनानि घटिकयाधिकानि लभ्यंते तदागताब्दैः किमिति अत्र खषष्ट्यं ६० शयुक्तानि वर्षाणि खरामा ३० ह
तवर्षयुक्तानि एकत्रिंशता तानाप्यधिकया गुणितानि भवंति अतोभ्रभूपैर्लब्धफलेन गताब्दा अतो वर्जिताः कृताः यतः प्रत्यब्दं षष्ठ्यंशेवमे
यन्न पूर्यते तत्ऋ हीत्वा कर्मेक्तं तदविसर्वमुपपन्नं इदानीं प्रकारांतरेण रूयाहानाह । दिनाद्यं त्रिनिघ्नं ३ समाभ्यागताब्दैः ४०० शकोनं समा
त्रिंश ३० दंशेन युग्वा यत्सागानीतं दिनाद्यं तत्त्रिगुणितं वर्षचतुःशतांशोनं वर्षत्रिंशदंशेन युतं वा रूयाहा भवंति अत्रोपपत्तिः अत्रैकव
र्षे दिनाद्यं [१५ ३० २२ ३०] तथावमाद्यं [५८ २२ ७ ३०] दिनाद्यं त्रिगुणितं अवमाद्यादि शोधितं जातं शेषं ५९ इदं त्रिगुणे दिनाद्ये यदि क्षिप्यते तदावमाद्यं भवति ३
दंशेषं रख खार्कैः १२० गुणितं जाता समत्रिंशत ३७ अब्दाः समत्रिंशता गुण्याः खखार्कै १२०० र्भक्तां त्रिगुणे दिनाद्ये यदि क्षि

एम: २२

ष्यंते तदा गताधमानि भवंति अत्र गुणके रूपत्रयं प्रक्षिप्य स्वरवार्थं चत्वारिंशत् ४० गुणकः कृतः रूपत्रयमृणं गुणकस्य ३।४०। आभ्या

मब्दा गुणयाः खखार्कै १२०० भीप्स्याः। अत्र प्रथमगुणकश्चत्वारिंशता पवर्तितो जातः १ हरस्य ३० द्वितीयो गुणकस्त्रिभिरपवर्तितः १ त

त्रहरश्चतुःशती ४०० अतो गताब्दाः पृथक् त्रिंशता चतुःशत्या च हृताः प्रथमफलं त्रिगुणादिनाद्येषु नं द्वितीयमृणमेवमवमाद्यं भव

तीत्युपपन्नं अथ प्रकारांतरेणावमानाह स्वषष्ट्यंशहीनाब्दा स्वांगेंदु १६० भागाः स्वपंचांशहीनाब्दयुग्वा हृत्याहाः अत्रोपपत्तिः

एकस्मिन् रविवर्षे ऽवमशेषमष्टचत्वारिंशद्घटिकास्ताः पंचांशोनं दिनं अतः पंचांशोनाब्दाः कृताः। अथ तदधस्तनावयवाः एते

स्वांगेंदुभि १६० गुणिता जाताः ५० एतत्षष्ट्यंशोनं रूपमतः स्वषष्ट्यं ६० शोनाब्दा । स्वांगेंदुभिर्भक्ताः पंचांशोनाब्दयुता अवमाद्यं भ

वतीत्युपपन्नं अथ गताधिमासांश्छुद्धिं चाह दिनाद्ये हृत्याहादि दिश्याव्ययोगः स्वरामैर्हृतः स्युः प्रयाताधिमासाः भवेच्छुद्धिसं

ज्ञं यदत्रावशिष्टं तदूनं मदूनाहनाध्यादिकेन अनंतरानीते ये दिनाद्ये हृत्याहो घतयोर्योगो दश घ्नै गतादैर्युता त्रिंशता हृतः फलं

गताधिमासा भवंति यदत्र शेषं तच्छुद्धिसंज्ञं भवति। परं हृत्याहानां नाध्यादिकेन वर्जितं सत्। अत्रोपपत्तिः अत्रैकवर्षे सावनानां ३६५

।३०।२२।३०।अवमानांच [५८/२२/३०] योगतुल्यावर्षे चंद्राहा भवंति तथा वर्षे षष्ट्यधिकशतत्रयं ३६० सौराहाः एभिरूनाश्चांद्राहाः प्रत्यब्दमधिमा
संवधिन एकादश भवंति घटीत्रयं च तथा सार्धानि द्विपंचाशत्पलानि [११/३/५२/३०] [३/५२/३०] एवमेकस्मिन्वर्षे दिनादिरूपा हारियोगाद्दशाधि
धिदिनानि भवंति। अधिदिनैस्त्रिंशद्भिरधिमासो भवतीत्युपपन्नं अधिमासानयनं। अथ शेषदिनान्यहर्गणानयने शोध्य
छुद्धिसंज्ञानि अत्राधिमासशेषतिथिभ्यो यत्खमघटिकाः शोधितास्तत्कारणमग्रे कथयिष्यामः। अथ प्रकारांतरेणाधिमासान
नमाह द्विधाब्दा द्विरामैः ३२ खरामैश्च ३० भक्ताः फलैक्यं शशिद्व २१ घ्राब्दयुक्तं विभक्तं खरामैस्तते वाधिमासाः स्युः शेषं भवेच्छु
रूनाडीविहीनं स्पष्टार्थं अत्रोपपत्तिः प्रत्यब्दं यान्यधिमासशेषसंवधिदिनानि [११/३/५२/३०] एभिः किलाब्दगुण्याभिस्त्रिंशतास्तताअ
मासा भवंति तत्र लाघवार्थं गम्यः एकादश विशोध्य शेषं [३/५२/३०] स्वाष्टवेदैर्गुणितं तानि [३/५२/३०] एकत्रिंशत् ३१ अनेनाब्दगुण्याः किल
ष्टवेदै ४८० र्मितास्तत्र आचार्येण रूपविभागाद्गुणकस्य खंडद्वयं कृतं तत्राद्यं पंचदश द्वितीयं षोडश उभयत्र हरः एव
तः खंडमाहरे पवर्तिते जातमाद्याहरो द्वात्रिंशत् ३२ अन्यः त्रिंशत् ३० अतो द्वात्रिंशता त्रिंशता च पृथग्गतावद्भक्ताः फलैक्यमेका

एमः
२३

इदानीं दिनौघेन विनाप्यधिमासानयनमाह गताब्दाधिमासांतरं
द्वादशगुणाब्दयुक्तं त्रिंशद्भक्तं फलमधिमासाः शेषं प्राग्वच्छुद्धिरित्युपपन्नं स्पष्टार्थं अत्रोपपत्तिः रव्य
द्विघ्न २ माघशुक्लाद्यहर्गणैः सप्तभक्तावशिष्टं । विशुद्धं च शुद्धं सवर्षाधिपो वा भवेत्सप्तभक्तावशिष्टोऽर्कपूर्वः स्पष्टार्थं अत्रोपपत्तिः रव्य
ब्दांते योऽहर्गणस्तत्र यो वारः सोऽब्दाधिपः प्रत्यब्दं सौरदिनसंख्या षष्ट्यधिकं शतत्रयं तस्मिन् सप्ततष्टे त्रयो ३ ऽवशिष्यंते मासदिनेषु स
घनतष्टेषु द्वयमवशिष्यते अतो गताब्दास्त्रिगुणा गताधिमासा द्विगुणास्तदैक्यं सप्ततष्टं यावद्भवति तावदेवं चैत्रादेः प्रागतीतेति थिग
णे सप्त ७ तष्टेऽवशेषं स्यात् तत्किल शुद्धितिथिषु योज्यं ततः पूर्वलब्धाः रूपाहाः शोध्याः तथा प्रत्यब्दं पंच पंच अतोऽब्दाः पंचगुणाः
शोध्याः पूर्वं त्रि ३ गुणाः क्षेप्याः अतो द्विगुणाः शोध्या एव द्विगुणा किलाधिमासास्तु योज्याः । अतो लाघवार्थमधिमसो नाब्दा द्विगुणा
सैल लब्धा वेमेश्च सप्ततष्टे शुद्धरूपाः नाम सप्ततष्टाः स्युब्दांते वारो भवति स एवाब्दपः स्पष्टार्थं इदानीमवमैर्विनाप्यवमशेषघटिकाः आह य
दधिमास शेषं तिथ्यंकं नाडी पूर्वं मिदं रहितं विहितं सत आद्यदिनाद्यघटीभिरैक्यं वस्तुः रूपयेत् शेषमवमघटिका वा ७ यदधिमासशेषं तिथ्य।
त्मकं तस्याधो या घटिकास्ता आद्यदिनाद्यस्य घटीभिर्युक्ताः सत्यः रूपघटिका भवंति अत्र द्विधा हा द्विरामैः खरामैश्च भक्तात् स्यात्त्विनाये

दिनाद्येफलेउत्पद्येतेतन्निराकरणार्थमाद्यग्रहणं अत्रोपपत्तिः सुगमा यतोदिनावमघटिकैक्येनाधिमासशेषस्यघटिकाः तादिनघटिको
नाअवमघटिकाः यदावमघटिकोनास्तदादिनघटिकाः स्युरितिभावः इदानींस्पष्टांतग्रहानाह कल्पजचक्रहतास्तुगताब्दाःकल्प
समाविहृताभगणाद्याः स्पष्टध्रुवकादिनहृद्गणांतेपातमंदस्वचलोच्चखगानां स्पष्टार्थमिदं अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदिकल्पवर्षैःकल्प
भगणास्तदा एतैर्गताब्दैः किमिति फलंरविमंडलांतिकाग्रहाभवंति।येतत्रग्रहास्तेध्रुवकाः कल्पिताः यदत्रपातमंदस्वग्रहणंततेषांभ
गणाल्पत्वेतेतदागतैः किमिति फलंरविमंडलांतिकाग्रहाभवंति ध्रुवकस्तथवा
तमंदत्वाद्दर्गणेनैवानयनमुचितमिदंस्थितं इदानींचंद्रध्रुवकंप्रकारांतरेणाह यत्तुदिनाद्यधिशेषमिन १२ घ्नंस्याध्रुवकस्तथवा
चलवाद्यः केशवीणीवनितात्तनभर्तुः पीतचकोरमरीचिचयस्य यदधिमासशेषंतिथ्यात्मकंतद्रवि १२ गुणंभागात्मकोविधुर्भवति
अत्रोपपत्तिः सुगमा यतोद्वादशगुणास्तिथयोरवींद्वोरंतरभागाः स्युः तत्ररविः पूर्णं अतस्तादृगेवशशीस्यपयन्ना इदानींकलिगत
दाह कलेर्गतोवेस्थवादिनाद्येपूर्वेयदुक्तंखलुतस्यसाध्यं अब्दाधिपस्तत्रसितादिकः स्याध्रुवाश्चयुक्ताः कलिवक्रखेटैः स्पष्ट
इदानीमहर्गणार्थक्षेपदिनान्याह स्वीयनखांशयुताःक्षयनाडः क्षेपदिनानिदिवागणसिद्धे पूर्वमानीतायेरूपाद्यास्तेषामधो

एम: २४

चुलुकयसिचंद्रदीधितिमविरलमश्नासिनूनमंगारान्॥अधिकतरमुग्धमनयोः किमिह चकोरावधारयसि॥

45.

न्नाडिकाद्यं तत्स्वीयविंशांशः २० युक्तं सदिनाद्यं कल्प्यं याघटिकास्तानि दिनानि याविघटिकास्ताघटिकास्तासामधो ये षष्ट्यंशास्तानि
नीयपलानि कल्प्यानीति किमर्थं दिवागण्यमिष्टे अहर्गणसिद्ध्यर्थं अत्रोपपत्तिः। वक्ष्यमाणेहर्गणानयने यदवमानयनं तत्र च
षष्टिर्भागहारः कृतः। यतश्चांद्राहानां चतुःषष्ट्यैकोवमः पतति अतो रव्यब्दांते यदवमशेषं तच्छुध्यन्नास्ति तिथिषु स्वीयकराग्र
ग ७०२ लवयुतास्ति सदृशछेदं कृत्वा हेयं। ततश्चतुःषष्ट्यभागे गृहीते लववमचमानी स्फुचितं तत्र रव्यब्दांते यदवमशेषं घटिका
कं पूर्वं गृहीतमस्ति तत्तु षष्टिविच्छेदं तच्चतुःषष्टि ६४ छेदं कार्यं। अतस्ता घटिकाश्चतुःषष्ट्या किल गुण्याः षष्ट्या भाज्याः एवं
तुःषष्टिछेदमवमशेषं भवति अथ च तुःषष्टिस्थाने त्रिषष्टिरेव कृता किमिति तत्रोच्यते पूर्वं या अधिमासशेषतिथय आगता
। एव युद्धित्वेन गृहीतं तु युत्पंते। यतस्ताभिरूनाश्चैत्राद्यास्तिथयो रव्यब्दांताद्यतो गृहीता भवंति अथ च युद्धितिथयः कार्यांतरव्वा
वमघटीभिरूनाः शुद्धित्वेन परिकल्पिताः अवमघटिकोनया शुद्ध्या याश्चैत्राद्यास्तिथय ऊनीकृता वषेषतिथिष्ववमशेषघटिका
धिका जाताः यतः शोध्यमानमृणं धनं स्यादिति यतः एकगुणायुक्ताः। अतस्त्रिषष्टि ६३ गुणा योज्याः। तत्रावमानां त्रिषष्टिर्गुणकारः

सि॰ती॰
२५

वष्टिर्भागहारः।तत्रगुणकभागहारोत्रिभिरपवर्त्तितौगुणकस्थानेएकविंशतिर्भागहारस्थानेविंशतिः२०फलंदिनानिअत्रहरांशगुणकोविंशां
शाधिकोतः स्वीपनस्वांशयुताः रूपनाशः रूपदिनानीत्युपपन्नं इदानीमहर्गणानयनमाह चैत्रसितादिगततिथिसंघः शोधितशुद्धि
धस्रसमेतः स्वीयकराम्नतुरंग७०२लवेनरूपयुतः कृतषट्क६४विभक्तः।लब्धदिनरूपवर्जितशेषोर्धगुदयेघक्रगणोद्युपतेः स्यात्।चैत्रा
द्यगततिथिसंचयः शुद्धिरहितास्त्रिस्थः कार्यः।अंतिमोद्रिखतुरंगे७०२र्भाज्यः फलंमध्यस्थेक्षेप्यं।ततोनंतरानीतानिरूपदिनानिचचक्रि
वासरराशिश्चतुःषष्ट्या६४भाज्यः फलमवमानि शेषमवमशेषं।चंद्रानयनार्थंतस्यग्रहणंस्थाप्यं।अवमैरूनः प्रथमोराशिरहर्गणः
स्यात् सचाद्यपत्यादिः।यस्मिन्वारेयावतीषुघटिकास्वरव्यवंतोजाततस्मात्कालादनंतरार्कोदयंयावत्योघटिकास्ताएवाहर्गणा
वयवीभूताः।तास्वगतास्वअवपातोजातः।तदग्रतोदिनतुल्यावारादितिबुद्धिमतागणनीयं अत्रोपपत्तिः अत्रचैत्रादितिथयः क्षयाः
ना अतः कृताः।येतोधिमासशेषतिथिभिः सावयवाभिरूनीकृताः संस्थारव्यवंताग्रतोगृहीताभवंति रव्यवंतात्मर्धोमिश्रदिनोदय
यावधकगणः साध्यः।अतोचं।तानंतरार्कोदयांतरघटीतुल्येनाहर्गणाधोवयवेनभवितव्यं।अवंतात्क्षदिनाद्यस्यघटिकांतो।अत्र

एम॰
२५

वशुद्धितिथिघवमघटिकाविणाधरिनघटिकाएवशेषीकृताः।ताभिस्तिथिभ्यः शोधिताभिरहर्गणेवयव षघटिकायथोक्ताभवंति ए
वंकृते अवमानयनेकिंचित्संतरंस्यात् तदूर्ध्यदिनानयनेननिरंतरीकृतं अवमानयनेनुपातः यदिकल्पतिथिभिकल्पावमानिल
भ्यंतेतदा आभिः किमिति। एवं अवमानिगुणश्चंद्रदिनानिहरः।ततसचारः।यदिचंद्रदिनहारेणावमानिगुणस्तदाचतुःषष्ट्याकि
मिति चतुःषष्ट्यागुणितानामवमानांचंद्रदिनहृतानांलब्धंरूपशेषेणशेषमयवर्तितंजातंरूपं।हारश्चापवर्तितोजातो।६ खशैलमि
तः १ अयंलब्धतिथीनांगुणश्चतुःषष्टिर्हरः तत्समेतः स्वीयकराश्चतुरंगलवेनेतिसर्वंनिरवद्यं इदानींविशेषमाह यावतिथिभ्यो
ऽप ७०२ धिकात्रशुद्धिः प्राक्चैत्रतस्तावदहर्गणः स्यात्।प्राकशुद्धिपर्वेणतेषवर्षेणाः प्राग्वर्षेजातेऽर्कवके : समेताः।अत्रयावैचैत्रा
दितिथिभ्यः शुद्धिर्नशुद्ध्यति।तावस्याश्वास्यैचैत्रादेरारभ्यतिथीर्गणयित्वापूर्ववर्षभवैः शुद्ध्यवयक्षेपादिनैरहर्गणः साध्यः।तस्मा
दागताग्रहाः पूर्वेऽर्कवकेश्चयुक्ताः कार्याः।ततोरव्यदादेरहर्गणस्यान्यरव्यदंतंयावद्रुपचयस्यैमवोत्रवासना इदानींरव्यान
यनमाह दिनगणोनिजखषि ६० लवोनितोभवतितिग्मरुचिः सलवाद्यकिः गुणश्चगुणाघगणाद्यमाजितायमयमैः २२ कलि

दिनगणः स्वषष्ट्यंशो ६० नोभा
रिफकलान्वितः अत्रोपपतिः। अत्रबालावबोधार्थं रूपं अहर्गणं कृत्वा ग्रहाणां दिनगतयः साधिताः। दिनगणः स्वषष्ट्यंशो ६० नोभा
रिफकलान्वितः अत्रोपपतिः। अतो गुणगुणाघ्नगणाघमयेभेभोजिता
इति प्रत्यहमेकोनषष्टिः कलाः गृहीताः। शेषावयवेन सत्रिभागैः समा भिरे नैरेकाकला भवति। अतो गुणगुणाघ्नगणाघमयेभेर्भोजिता
रूपयत्नेत्र अथचंद्रानयनं। रविगुणे १२ स्तिथिभिः पृथग्गुरुस्वगुलेवमुमः सहितः सहिमघ्नतिः। स्वनग ७ भागयुतेन दशाहतहृयद्विनो

हि

र	चं	मं	बु	बृ	शु	श	उ	पा	०
०		०	४	०	१	०	०	०	०
२९	१३	३१	५	४	३६	२	६	३	०
८	१०	२६	३२	४५	७	०	४०	१०	०
११	३४	२८	१८	९	४४	२२	५३	४०	०
२१	५३	७	२८	०	३५	५१	५६	३९	

वृरितेन कलान्वितः। स रविः पृथग्रविगुणतिथियितुल्यैर्भागैः सहितो भघ्नतिर्भवतीति
प्रमिरूवा सना। परमेवं तिथ्यंते अथच औदयिकः कार्यः तिथ्यंताकोदययोर्मध्ये। अत्र
मध्ये घंततत्सावनंतस्य चांद्रीकरणायानुपातः। यदि त्रिषष्ट्या सावेनेश्चतुः षष्टि ६४
छेदः। इदानीं गुणः। तुल्यत्वात्तयोर्नाशे कृते त्रिषष्टिरेवहारः। फलं तिथ्यात्मकं तद्धार
एम:
हरः ६३ अत्र गुणहारौ नवभिरपवर्तितौ हरः
२६
गुणं किल भागाः पुनः षष्टिगुणं कलाः एवं द्विसप्ततिर्दशगुणा अवमशेषस्य गुणस्त्रिषष्टिर्हरः ६३ अत्र गुणहारौ नवभिरपवर्तितौ हर अत एवोक्तं स्वनगभा
स्थानेतावाः सप्तगुणस्थानेऽष्टौ दशगुणाः ८० योराशिरष्टभिर्गुणितो यावत्सप्तभिर्ह्रियते तावत्स्वसमांशाधिको भवति अत एवोक्तं स्वनगभा

तिथ्यस्तदावमशेषांनःपातिभिः सावनावयवेः किमिति। पूर्वमवमशेषस्य चतुःषष्टिः २

गणुतेनदशाहतरूपदिनोर्विंशतेनकलान्वितइतिएवमेताभिःकलाभिर्युतः शशी औदयिकः स्यादित्युपपन्नं। इदानीं भौमानयनमा
ह दिनगणार्धमधोगुणसंगुणं घ्नगणस्यदशांशविवर्जितं लवकलादिफलद्वयसंयुतः क्षितिसुतध्रुवकः क्षितिजो भवेत्। स्पष्टार्थ
मिदं। अत्रोपपत्तिः। दिनगणार्द्धे भागा इति प्रत्यहं त्रिंशत्कला [३/३०] गृहीताः। तत्रस्थकलात्रिगुणं जातं [१/३०] एताः कलाः पूर्वकलामि
श्रीकृताः जाताः। एत [३१/३०] त्कुजगतेरधिकमतोऽतः कुजगति विशोध्य शेषं [३ / ३१ / ५३] अनेनसत्य दशगुणेनैकाकला भवति
अतउक्तं। घ्नगुणस स्यदशांशविवर्जितमिति पूर्वफलेन भागादिनानेन चकलादिना भौमध्रुवको युक्तः कुजो भव
ति यतोऽहर्गणोऽर्धं जातार्धमतस्तदुत्थफलं रविमंडलांतिकेयोत्यमित्युपपन्नं इदानीं बुधचलानयनमाह दिनगणः
कृत ४ संगुणितः पृथग्गुणगुणः खगुणेंद्रभिहृतः। फलयुतः खलुतेनलवादिना बुधचलं भवति ध्रुवकान्वितं। अत्रोपप
त्तिः। अहर्गणश्चतुर्गुणो भागा भवंति इति प्रसिद्धं। अथ तच्चलस्य कल्पभगणानां भागान्कृत्वा तेभ्यश्चतुर्गुणान् कुहान् विशो
ध्य शेषमस्य १४५६५३८३५४२४० द्वादशांशेनानेन १२१३७८१९५२० शेषं कुहाख्यापवर्तिता जाताः शेषस्थाने द्वादश १२

सि॰नी
२७
भक्तः

स्थानेरवगुणेंदवः १३० अतः पृथक् अहर्गणो द्वादशभिर्गुण्यः पूर्वं चात्र चतुर्गुणो ऽहर्गण आसीत्स एव त्रिगुणो द्वादशगुणो भवति अ
वगुणेंदुभिर्भागहारिणा फलेन चतुर्गुणेनाहर्गणेन तुल्यैर्भागैश्च युतः हे यो [illegible] इति अत उपपन्नं । दिनगणः कृतसंगुणः द्व्यादि । द्वा
हस्पतेरानयनमाह घ्नमणिभिः कुनगैर्घ्नगणोत्थलवकलाः स्वमृणं ध्रुवके गुरुः । अत्रोपपत्तिः । किंचित्स्वना पंचकला गुरो
गतिरिति द्वादशभिर्दिनैरेको भागः पंचभ्यो दिनगतौ यच्चूनं तेन रूपे हृते एकस्य तिलिभ्यते अत एकसप्तत्या दिनैरेका । कलोने स्पष्ट
। घ्नमणिभिरिति अथ शुक्रचलानयनमाह ऋतुभिर्हृद्दिनैर्दशसंगुणात्फललवाः स्वमृणं ध्रुवके सितः । अत्रोपपत्तिः । अ
स्वार्थं दशकं गुण्यं कृत्वा भागहारद्वयेन फलं साधितं तत्र दशभ्यः षड्भिर्भागे हृते लब्धमेको भागश्चत्वारिंशत्कलाः ४० इदं
गतेरधिकं जातं । अस्माद्गतिं विशोध्य शेषं ३/२२/१५ अनेन दशभ्यो भागे हृते लब्धाः पंचपंचेंदवः १५५ अतो दशघ्नादहर्गणात्पृथक् २
द्रुः पंचतिथिश्च १५५ हृता यल्लब्धं भागाद्यं धनर्णरूपे फले इत्युपपन्नं । इदानीं शनेरानयनमाह द्विघ्नो २ दिनौघः पृथग
५ भक्तो लिप्ता विलिप्ता ध्रुवके स्वमार्किः । अत्रोपपत्तिः गतिः कलाद्वयं । अथावयवाः पंचभिर्दिनैर्द्वे विकले च भवतः द्विघ्नो दिनौघः

राशीघ्रोवं

एम:
२०

स्यादि सर्वमुपपन्नं इदानीं विधूच्चानयनमाह। दिग्भि १० र्गजेभै ८८ श्चरस्ततो दिनौघः रूप्योर्ध्वांशोद्युमचेद्धिघ्नं अत्रोपपत्तिः क
लाघवं गतिरिति दशभिर्दिनैर्भागः भागादिगतेः कलाघवं विशोध्यशेषेणानेन स्वल्पेस्ततो लब्धा गजेभाः ८८ अतो दिग्भि १० र्गजे
भैरित्याद्युपपन्नं अथपातानयनमाह ताडितः खदहनै ३० र्दिनसंघः षड्कषड्कशरास्तु स्वल्पमंशाः स्वंक्षवेकुसूदिनीप
तिपातो राहु माहुरिह केपितमेव अत्रोपपत्तिः। कल्पराहु भगणानां राशिभिं कुदिनेघ्नं भक्ते धुलब्धं षड्कषड्कशराः ५६६
एभिर्द्धं गणभक्ते राश्यादि फलं तद्भागादिकं कर्तुं ताडितः खदहनै रित्युक्तं इदानीं प्रकारान्तरेण ग्रहानयनमाह
लब्धाहताद्दिनगणाच्छशिषड्कशक्र दिग्भि १०१४६१ र्नगाष्टनगभूतितिथिभिः क्रमेण १५१७८७ देवाष्टखांकशशिभि
श्च १००८३३ रसाग्निवेदसिन्धुः २४४३६ खखवाग्निदहनाग्नयमेन्दुभि १२०३४०० श्च नृपाब्धिलोचनरसैः ६२४१६ ख
खखाम्ननंदनंदा। ख्विमि २०००००० गगनखाम्नगजांकनागैः ८०८००० खाम्न्याष्टषट्कजपतिभिश्च १८८६८०० भक्ता
द्भागादिकानिह फलानि रवेः सकाशात्। विधोः फले खाग्निगुणं विधेयं ग्रहश्चघाः स्वस्वफलैः समेताः। ते वा भवंति घचरणः क्रमे

० ४० ५३ ५६

गु.टी.
२८

णभागादिकः स्यात्फलमेव भानुः स्पष्टार्थमिदं अत्रोपपत्तिः। यदि कल्पकुदिनैः कल्पभगणभागा लभ्यंते। तदाहर्गणेन किमिति
। एवं त्रैराशिके कृते पश्चात्संचारः। यदि भगणभागमिते गुणके कुदिनानि हरस्तदा लब्धमिते किमिति एवं लब्धगुणकुदिनेभ्यः पृथग्भ
गणभागस्ते भ्यो यानि फलानि ते लब्धाहतस्य दिनगणस्य भागहारा भवंति। विधोस्फलहेयार्विशत्यावगुणितेभ्यः कुदिनेभ्यो ह
रः साध्यते। एतैर्वेहृत्वादित्युपपन्नं इदानीं दिनगतिसाधनमाह मही मितादहर्गणात्फलानि यानि तत्कलाः भवंति मध्यमाः क्र
मात्कुजान्त्यभः सदाघकृत्कयः समागतिस्फुयोजनेनभः संदा सदा भवेत् कलादिकल्पनावशान्मदुद्युताचसाम्यता अत्रोपप
त्तिस्त्रैराशिकेन पूर्वंगनियोजनात्मिका ग्रहाणां तुल्यैवोक्ता। इदानीमतुल्या कलादिकल्पनावशात् इदानीमतुल्यत्वेकारण
माह कक्षाः सर्वा अपि दिविसदां चक्रलिप्तांकिताः स्युर्लघ्वोलघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः तस्मादेते शशिजभृगुजादित्य
भौमेज्यमंदा मंदाक्रांता इवशशाधराम्भ्रांतियांतः क्रमेण यतः सर्वा अपि कक्षाश्चक्रकलाभिरंकिताः अतो महति स्थिते महत्यो
लिप्ताः लघुनि लघ्व्यः स्युः। तद्यथा। चंद्रकक्षा सर्वाधस्था लघुः तस्या एका कला पंचदशमितयोजनैर्भवति शनैः कक्षा सर्वोपरिस्था।

एम:
२८

सामहती॥तस्मादेककलामेलनानांघड्भिः सहस्रैरेकसत्यस्योजनैर्भवति।५९२९। योजनंचतुःक्रोशमेव। अतश्चंद्रात्सकाशाद्
र्ध्वोर्ध्वस्थाबुधशुक्रादयः क्रमेणमंदाक्रांताः मंदगतयइवभांति। मंदाक्रांताछंदोपिसूचितं ७ इतिश्रीसिद्धांतशिरोम
णिवासनाभाष्येमध्यमस्तुतिः॥ ॥इदानीमहर्गणादौविशेषमाह अभीष्टवारार्थमहर्गणश्चेत्सैकोनिरेकस्तिथयोपि
तद्वत् तदाधिमासावमशेषकेचकल्प्याधिमासावमयुक्तहीने इहकिलस्थूलतिथ्यानयनेयस्यांतिथौयोवारआगतःसएव
दहर्गणेनागच्छति तदाहर्गणंसैकंनिरेकंकृत्वावारसाध्याः इतिज्योतिर्विदांसंप्रदायोयुक्तियुक्तएव यतोहर्गणस्यवारो
निपायकः। एवंकृतेयोविशेषः सोभिधीयते। तिथयोपितद्वदित्यादि अत्रैतदुक्तंभवति यदावारार्थंसैकोहर्गणःकृतस्तदा
धिमासावमशेषाभ्यांचंद्रार्कानयनेकोघ्राहतेरेककृतेद्विघ्नैरित्यादौद्वादशगुणास्तिथयोर्कभागेषुयाःक्षेप्यास्ताःसैकाःकृ
त्वाद्वादशगुणाः यदानिरेकोहर्गणःकृतस्तदानिरेकाःकृत्वा तथायदिसैकोहर्गणस्तदाधिमासशेषंकल्प्याधिमासैर्युतंका
र्यं अवमैरवमशेषं यतःसैकास्तिथिषुसैकोहर्गणो।निरेकास्तुनिरेकः।तथाप्रतिदिनमधिमासशेषस्याधिमासैरूपच

×तत्रावश्यंयोज्याः।इदानीमन्यदाह।स्पष्टोधिमासःपतितोप्यलब्धोयदायदावा×५

सि॰ नी॰
२९

योऽवमेरवमशेषस्यातोयुक्तमुक्तं इदानींलघुदिनौघविषयमाह अथैवमेवाल्परविवागणेपिसैकंनिरेकंतुतदावमाग्रात्तथाधि
मासस्यतिथौग्रहोवालघुर्दिनौघःरूधियाप्रसाध्यः लघ्वहर्गणेसैकेनिरेकेतिथ्ययोपिसैकानिरेकाः।तत्रावमशेषमपिसैकंनि
रेकंकार्यं यतस्तत्रावमानयनेरूपगुणाएवतिथयश्चतुःषष्ट्या६४हृताः अथलघ्वहर्गणेसाध्यमाने।भोष्टाहचैवाधंतस्यघ
धिमासोस्तितदातस्यापितिथौग्रहोवालघुर्दिनौघःसाध्यः।अत्रलघुरितिविशेषणाद्दूरेदहर्गणेनग्राह्याः यतस्तत्राधिमा
सानयनेनलब्धेधिमासेतायुक्तामाभविष्यंति।लघ्वहर्गणानयनेलब्धांताद्दूर्ध्वमधिमासानयनस्याभावोपतितोपिलब्धः से
के१निरेकैः१क्रमशोधिमासैस्तदादिनौघःस्वधियायसाध्यः हत्वायुतोनंक्रमशोधिशेषंदिनीकृतैःकल्पभवाधिमासैः से
कान्निरेकान्मध्ययातमासांस्ततःप्रसाध्योखलुपुष्पवंतौ अत्राहर्गणानयनेयोधिमासआगच्छतिसमध्यमेनसावनेन।यदा
स्पष्टोधिमासःपतितः अथवाहर्गणानयनेनलघःतदालब्धाधिमासान्सैकान्कृत्वाहर्गणःसाध्यः।तदायदधिशेषमाग
तेतच्चयुतंकार्यं कैःदिनीकृतैःकल्पभवाधिमासैः।तथाचैत्रादिमासान्सैकान्कृत्वाचंद्रार्कौसाध्यौ यदावाअपतितोपितुल्यस्त

राम॰
२९

55

दा अस्माद्विपरीतं एतदुक्तं भवति यदास्य षष्ठोधिमासः पतितस्तदा अलब्धोपि ग्राह्यः यदा न पतितस्तदा लब्धोपि न ग्राह्यः। तदाधिमासशेषं के
ल्याधिमासैर्दिनीकृतैर्यथाक्रमं युतोनं कार्यं। यतस्त्रिंशता दिनैर्दिनगणोंतरितः। तस्मादधिमासशेषाद्वंद्वार्कौ साध्यौ। तदा चैत्रादयो मा
सा मैषकानिरेकाश्च ग्राह्याः अब्दार्कानयने इदानीं शुद्धौ विशेषमाह शुद्ध्यागमे तत्र पतितोपि मध्यमाने चेच्छुद्ध्यानं तदा खदहने ३० युतया
दिनौघः एतद्विदंति सुधियः स्वयमेव किंतु बालावबोधविधये मयकानिरुक्तं यदा शुद्ध्यानयने मध्यषष्ठोधिमासः पतितोपि यादिलभ्य
ते तदा सोपि न ग्राह्यः। तस्मिन्नगृहीते त्रिंशदधिका शुद्धिर्भवति तया हर्गणस्तदा कर्तुं युज्यते षष्ठाधिमासस्याग्रहणात् इदानीम
धिमासस्य क्षयमासस्य लक्षणमाह असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटः स्याद्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित् क्षयः कार्तिकादि
त्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्येधिमासद्वयं च यस्मिंश्छशिमासे एकसंक्रांतिर्नास्ति सोधिमास इति प्रसिद्धं तथा यत्र मासे संक्रांतिद्वयं भ
वति स क्षयमासो ज्ञेयः यतः संक्रांत्युपलक्षिता मासाः। अत एकस्मिन् संक्रांतिद्वये जाते सति मासयुगलं जातं स क्षयमासः कदाचित्स्य
ल्लांतरे भवति यदा भवति तदा कार्तिकादित्रय एव तदा क्षयवर्षे सार्धमासत्रयांतरे एकोधिमासो अयनत्रमासत्रयांतरितोन्यश्चासंक्रांति

56

[illegible]

मेषादिषु रविसावनदिनानि।

मेषादिसंक्रांतिष्वेते मध्यमस्फुटा स्युरित्यादयः॥

संक्रांतेरेकोऽधिकमासो जायते

मी॥ मासः स्यात् अत्रोपपत्तिः चंद्रमासप्रमाणमेकोनत्रिंशत्सावनानि दिनान्येकत्रिंशद्घटिकाः पंचाशत्पलानि २९ । ३१ । ५० तथार्कमासस्त्रिंशद्दिनानि षड्विंशतिघटिकाः सप्तदशपलानि ३० । २६ । १७ एतावद्भिर्दिवसै रविर्मध्यमगत्या राशिं गच्छति यदार्कगतिरेकपञ्चाशद्विकला तदा सार्धैकोनत्रिंशता दिनैः २९ । ३० राशिं गच्छति अतश्चंद्रमासादल्पोऽर्कमासस्तदा स्यात् एवं रविमासस्य परमाल्पता २९ । २० । ४८ सा चैकषष्टिगतिरेशिष्विकादित्रयेऽर्कस्य सदृशोऽल्पोऽर्कमासो यदा चंद्रमासस्यान्तस्यांतःपाती तदैकस्मिन्मासे संक्रमणद्वयमुपपद्यते अतश्च कार्तिकादित्रय इति पूर्वं किल भाद्रपदे संक्रांतो जातस्ततोऽर्कगतेरधिकत्वान्मार्गशीर्षादिषु संक्रांतिः ततः पुनर्गतेरल्पत्वाच्चैत्रे प्यसंक्रांतिर्भवति ततो वर्षमध्येऽधिमासद्वयमुपपन्नं इदानीं गणकानां प्रतीत्यर्थं क्षयमासकालानगतागतान्कति चिद्दर्शयति गतोऽब्धिदिनेंद्रै ९७४ मितेशककाले तिथीशैः १११५ भविष्यस्यथांगाक्षसूर्यैः १२५६ गजाद्रीग्निभूमि १३७८ स्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेंदुवर्षैः १४१ क्वचिद्गोकुभिश्च स्पष्टार्थमिदं अत्रोपपत्तिः मध्याकिलैकविंशतिः शुद्धिस्तदा भाद्रपदोऽधिमासः तस्मिन्जाते कार्तिकादित्रये क्षयमासः संभाव्यते सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेंदु १४१ वर्षांतरे काले पुनर्भवति किंतु सप्तभिर्भागाभिः षड्भिर्घटिकाभिरधिका स्यात् करादिदेकोनविंशत्

एम: ३०

सायवर्षैस्ताद्दशैवभवति तत्रत्रिभागोनाभिश्चतुर्दशघटिकाभिरधिकाभवति कुवेदेंदुवर्षेभ्यस्तथैकोनविंशतिवर्षेभ्योद्विधाद्धाद्विरामेः खरामेश्चभक्तात्स्याद्दिनाऽधिमासेषुलब्धेषुशेषतिथिषुमध्यंप्रथमस्थानेसत्र्यंशाःषड्घटिकाःस्युः द्वितीयेवित्र्यंशाश्चतुर्दश अतउक्तं। प्रायशोयंकुवेदेंदुवर्षैः १४१ क्वचिद्गोकुभिश्चेतिप्रागग्रतश्चेस्यर्थाइक्तंस्यात इदानीमस्यप्रश्नमाह यस्तोकंफलकीर्तनायमुनिभिर्वर्षैधिमासदृयंतत्संभवःरिकर्यकदाकतिषुवावर्षेषुतत्संभवः एवंप्रश्नविदापरेणगणकः पृष्टोविजानातियस्तंमन्येगणकाब्जकुड्मलवनप्रोद्बोधनेभास्करं स्पष्टार्थमिदं इतिश्रीभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येअधिमासादिनिर्णयः

९	१३
२२	३७

॥ ॥इदानींभूपरिधिमाह प्रोक्तोयोजनसंख्ययाकुपरिधिः सप्तांगनंदाब्धय ४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजंगसायकभवोथप्रोच्यते योजनं याम्योदक्पुरयोः पलांतरहतंभूवेष्टनंभांश ३६० हृत्तद्भक्तस्यपुरांतराध्वनरहतेयंसमंयोजनं भूपरिधेरुपपत्तिर्गोलेकथ्यते योजनस्वरूपंगणितेकथितमस्ति तथाप्यत्रयदुच्यतेतत्रेदंकारणं भूरेवैव किंतुयत्वार्यभट्टादिभिराचार्यैः सत्यपिनिपातकेपलांशरयोनेअन्यथातत्प्रमाणमभिहितं तत्रषड्समाष्टयवमंगुलंकनिष्ठिकारिभेदेनशास्त्रेप्युच्यते तेनाभिप्रायेणान्येनवायतेरुक्तंतर

नस्पष्टीक्रियते। याम्योत्तरस्थयोः पुरयोः पलांशान्तरप्रमाणप्रकारेण ज्ञातयोस्तयोरंतरेणानुपातः यदि भांशपरिधौ रविगुणोत्तरमंडले एतावस
ंतरं तदा भूपरिधौ पुरांतरेण किमिति यल्लब्धं तावंतो विभागाः पुरांतरस्य क्रियंते यावानेको विभागस्तावद्योजनं ज्ञेयं। तादृशैर्योजनैर्देशांत
रं ज्ञेयमित्यर्थः इदानीं परिधिस्फुटीकरणं मध्यरेखां चाह लंबज्यागुणितो भवेत्कुपरिधिः स्पष्टस्त्रिभज्याहृतो यद्वा द्वादशसंगुणः सविषुव
त्कर्णेन भक्तः स्फुटः यल्लंकोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान्स्पृशत्सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः अत्रोपपत्तिर्गोले द्र
ीदेशांतरमाह यत्र रेखापुरे स्वाहः तुल्यः पलस्तन्निजस्थानमध्यस्थितैर्योजनैः खेटभुक्तिर्हता स्पष्टभूवेष्टनेनोद्धृता प्रागपश्चिमस्वं तु पश्चा
अस्योपपत्तिस्त्रैराशिकेन गोलेऽभिहिता च इदानीं देशांतरघटिका आह प्राग्भविभागे गणितोत्थकालादनंतरं ग्रहग्रहणं विधोः स्या
त्तदा हि पश्चाद्विवरे तयोर्या भवंति देशांतरनाडिकास्ताः तद्वत्स्फुटं खषष्टिहृतं कुवृत्तं भवंति देशांतरयोजनानि घटीगुणा वषष्टिहृता घ
ः स्वर्णं ग्रहे वाक्रवदेव कार्यं अर्कोदयादूर्ध्वमधश्च ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां दिनपप्रवृत्तिः ऊर्ध्वं तथाधश्च रनाडिकाभी रेखापुरस्फुटरहि
लयाते यः किल मध्यरेखाया अपरिज्ञानात्ततः प्राक्पश्चाद्वा स्थितोऽस्मीति न वेत्ति तेन वक्तव्यं। विधुग्रहणदिने घटिकायंत्रेणास

एमः
३१

कालेराज्ञेर्गतेत्तेयं अथचगणितेनस्पर्शकालोत्तेयः गणितोस्यकालादनंतरंप्रग्रहणंयदिदृष्टंतदाद्दष्टोरेखातःप्राग्विभागे।यतोद्दं
रेखातःयथायथाप्राग्व्रजति।तथातथारेखोदयात्प्रागेवार्कोदयंपश्यति।इतोन्यथाचेत्तदापश्चाद्दृष्टा दृग्ग्रहणप्रग्रहणकालयोरं
देशांतरघटिकास्ताभिर्गुणंषष्ट्याल्हृतंस्पष्टमेवेष्टे एवमनुपाताद्देशांतरयोजनानि।अथवाकिंयोजनैः।यदिघटीषष्ट्याग्रहगतिर्लभ्य
तदादेशांतरघटीभिः किमिति एवेयस्फुलमुत्पद्यतेतत्प्राग्गणंपश्चाल्हनमितिस्फुटमुक्तं।तथाप्राच्यांताभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्तिरर्को
दयाद्दूर्ध्वंभवति प्रतीच्यांतुतस्मादधः यतोलंकोदयएववारादिः।अतएवरेखापृतरगोलस्थेचरार्धघटिकाभिरूर्ध्वं।यतस्तदोन्मंडलेस्थितिज्ञा
दक्षिणेतरधोतस्तत्रोदयादधोवारप्रवृत्तिरितिसर्वंनिरवद्यं इदानींग्रहाणांबीजकर्म्माह खाभ्रखार्कै १२००० र्हृताः कल्पयाताः
माःशेषकंभागहाराख्यकृपातयंत भक्तयोरल्पकंतद्दिशत्या. २०० भजेत्तलिप्तिकाद्यंफलंतत्त्रिभिःसायकैः।पंचभिः ५ पंचघ्नैभिः १५क
म्यांर हतंभानुचंद्रेत्यभुक्तेंदुतुंगेषूणं इंदुनारखबाणैः ५२ कराभ्यांर हतैः ४ भौमसौम्येंदुपातार्किंग्रुसंक्रमात स्पष्टार्थमिदं अत्रो
पपत्तिरेवबासना यद्दृष्टमहत्स्वयंकृयावद्दृपचयस्ततोःपचयस्तत्रागमएवप्रमाणंनान्यत्कारणंवक्तुंशक्यंतदल्पर्थः अथाधिकारोप

संहारे श्लोकद्वयं युक्तियुक्तमाह यद्भ्रामैरपि विस्तृतं बहुतरैरन्यत्र प्रकारान्तरैर्मन्दानन्दकरं तदत्र निपुणैः प्रोक्तैरवत्तायते आख्याते पृथक्तास्यगोल
गणिते स्यर्थाहितस्मान्मया संक्षिप्य न च विस्तृतं विरचितं ज्ञो हि सर्वो जनः रूपस्थानविभागतोऽद्भुतगुणच्छिद्रं च संचारतो नानाच्छेदविधेर्भिन्न
गुणकैर्नानाप्रकारेष्वपि आद्याद्यत्र विचित्रभंगिभिरपि प्रोक्तं प्रसिध्येत्क्रियालघ्वी वा यदमात्रैरेवस्फुधिया कार्यं प्रकारान्तरं ॥ ॥स्पष्टार्थं
ई श्लोकद्वयं ॥ ७ ॥ इति श्रीमहेश्वरोपाध्यायसुतभास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ वासनाभाष्ये मिताक्षरे मध्यमगतिसाधनाधि
रः प्रथमः ॥ ॥ अत्राधिकारे ग्रंथसंख्या १०० श्रीवरदमूर्तिर्जयति इदानीं स्पष्टगतिर्व्याख्यायते तत्रादौ तदारंभप्रयोजनमाह यात्राविवा
त्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वं स्यात्प्रोच्यते तेन नभश्चराणां स्फुटक्रिया दृग्गणितैक्यकृद्या स्पष्टार्थं। इदानीमर्द्धज्याका
ताश्चाह अर्द्धज्या येरवचरो मध्यमस्वात्तिर्यक्संस्था ज्ञायते येन तेन अर्द्धज्याभिः कर्म सर्वं ग्रहाणामर्द्धज्यैव ज्याभिधानात्रवेद्या तत्राद्य
नंदसमुद्रवेदाश्वद्वाद्रिपक्षागगनांकनागाः पंचाग्निरुद्रास्तिथिविश्वतुल्या आद्यैर्निरुक्ता नखबाणचंद्राः नेत्राब्धिनीशैलभुवो दिगंकचंद्राद्रि
राग्रहपूर्णदस्त्राः तुरंगपक्षाक्षितयः कुरामाभिरूहाः शराब्धिषुयमाः क्रमेण गजाश्विमान्यकशराष्टदस्त्रास्तरंगमसप्तग्रहलोचनानि अंभो

एमः
३२

धिकुस्पस्मगुणाक्षरंगशैलेंदुरामारसमतरंताः कुरंतलोकाद्धितुरंगरेवागोभाद्विलोकाः कुगुणाद्विरामाः भकृतगलोकाद्विगुणाःक्ष
मस्याअथोक्रमतस्यामुनयोंकरस्त्राः रसर्नवोमधरमूमिवंशाग्रघेंरस्वोभरसलोचनानि कृतेषुरामाः शशिखड्कवेदानंदाद्रिबाणाग
गनेंदुशैलाः गुणेषुनागानगखाम्नचंद्राः कुशैलरुद्राः शरवेदविश्वे भकृतगनेत्रेषुभकवोनवेंदुसर्लेदवोद्याथतिनंरचंद्राः त्रिसर्य
नेत्राण्यमरविंदस्त्रावस्वविततानिनगर्तुभानि गोष्टांकरस्त्रादहनेंदुदंतानागाग्निवेदास्यभकृतस्त्रिभज्या स्याद्यासखंरस्वलुखंरका
निघ्नोक्तानिजीवाविवराणितैः इहहि स्पष्टीकरणप्रभृतिसर्वकर्मार्द्धज्याभिः प्रतिपाद्यते यतोग्रहवलयेकोप्यवधिभूतः परेशा
मध्यत्राह्नेनोच्यते तस्मान्मध्याद्दलयगर्भगामिसूत्रंमध्यसूत्रमित्युच्यते तस्माऽर्भसूत्रान्निर्यक्स्थाग्रहोवलयेऽर्द्धज्यात्रभवति
अतोअर्द्धज्याभिः सर्वकर्म तत्रभगणकलांकितहन्नवतुर्थांशोर्द्धवृत्तान्येवचतुर्विंशतिज्यार्द्धानिभवंति अतएवसूर्यसिद्धांताय
फदतंत्रेषुएतान्येव एषामुपपत्तिर्गोलेअनेकधाकथिता तेषांज्यार्द्धानांअंतराणिज्याखंडसंज्ञानि अथज्यासाधनंतत्राद्यं २२५
मक्काअसवः कलाबातत्तुल्यसंख्यागतसिंजिनीसा यातैष्यजीवांतरखंडघातात्तत्ताप्तिलब्ध्यासहितेसितास्पात १० यदिकलानांज्ञी

नी. ११

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
२२५	४४९	६७१	८००	११०५	१३१५	१५२०	१७१९	१९१०	२०९३	२२६७	२४३१	२५८५	२७२८
२२५	२२४	२२२	२१९	२१५	२१०	२०५	१९९	१९१	१८३	१७४	१६४	१५४	१४३
७	२९	६६	११७	१८२	२६१	३५४	४६१	५७०	७१०	८५३	१[illegible]७	११७१	१३४५
७	२२	३७	५१	६५	७९	९३	१०७	११८	१३१	१४३	१५४	१६५	१७४
		२१	२८	१९	१७	१५	१२	९	५	२	व्याः साध्यास्तदाताः		

१५	१६	१७	१८	१९	२०
२८५९	२९७७	३०८४	३१७७	३२५६	३३२१
१३१	११८	१०७	९३	७९	६५
१५२८	१७१९	१९१८	२१२३	२३३३	२५४८
१८३	१९१	१९९	२०५	२१०	२१५

२१	२२	२३	२४
३३७२	३४०९	३४३१	३४३८
५१	३७	२२	७
२७६७	२९८०	३२१२	३४२८
२१९	२२२	२२४	२२५

कलास्तत्त्वाश्विरररप भिर्भाज्याः। यदिकालावयवस्यतदाः सवस्तत्वाश्विभि र्भाज्याः यल्लब्धंतत्संख्यागतज्याग्र

स्या। यातेष्यतीवयोरंतरस्यशेषकलानांचघाताज्जत्वाश्वि २२५ भक्ताघालब्धिस्तयालब्ध्या। सहितासती। स्सिता

स्यात्॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ ॥अत्रचतुर्विंशतिः किलज्यार्द्धानि हन्नचतुर्थांशकलाः खखाब्धिविषयाः५४००

राम ३३

आसांकलानां चतुर्विंशतिभागस्तत्वाश्विनः।अतो गतकलास्तत्वाश्वि २२५ हृतास्तुगतज्यालभ्यते अथ हृच्छेज्याग्रयोरंतरं तत्वाश्विक
लामितधनुःखंडं यद्धनेन धनुःखंडेन गतागतज्यांतरतुल्यं ज्याखंडं कलभ्यते तदा शेषकलातुल्येन किमिति फलेन युक्ता सतीग
तज्यैष्सितास्यादित्युपपन्नं॥ ॥अथ धनुःकरणमाह॥ ॥ज्यां प्रोह्य तत्वाश्विहृतावशेषं यातैष्यजीवाविवरेण भक्तं विशुद्धजी
वायतिथ्यान्वितं हृत्तत्वाश्विभिस्तत्सहितं धनुःस्यात् ११ यस्य धनुःकार्यं तस्मात् घा विशुध्यति जीवा सा शोध्या। शेषात्तत्वाश्वि २२५ गु
णा हृता गतज्यांतरहृता यल्लभ्यते तल्लब्धं ततो यातिथ्याज्जीवाविशुद्धा तन्गुणितैस्तत्वाश्विभिः सहितं धनुःस्यात्॥ ॥अत्रोपप
त्तिर्ज्योत्पत्तिवैपरीत्येन स्पष्टा इदानीं परमक्रांतिज्यामाह॥ ॥अस्यांक विश्वे त्रिजिनांशजीवा यद्वा सुखार्थं लघुखंडकैर्ज्या रूपाश्विनो
विंशतिरेकचंद्रा अस्याश्विति निष्यर्कनवेषुदस्राः १२ २१ २० १९ १७ १५ १२।१०।५।२ ज्याखंडकान्यंशमितैर्दशांशैस्युर्यातखंडान्य
पभोग्यनिघ्नाः शेषांशकाः खेंदुहृता परासं तद्यातखंडैक्ययुतं लघुज्या १३ जिनांशजीवांक हृता विपाराः ७६ स्याद्युक्रमज्यात्र
विलोमखंडैः विशोध्य खंडानि दशघ्नशेषात् अग्रुत्तरलब्धं धनुरंशकाद्यं १४ विशुद्धसंख्याहत दिग्युतं स्यात् ज्यातस्फुटा ज्यातिपरिस्फुटा।

सि॰टी॰
३४

दात्र॥ ॥चतुर्विंशतिभागानां जीवा अर्धार्कविष्कंभतुल्या भवति। इयं परमक्रांतिज्या संततोययोगितात्यष्ठिना अथ लघुखंडकैर्ज्यासाध्यते सखा
र्धे कानि तानि खंडानीति रूपाश्विन इत्यादीनि नव। अत्र ज्यासाधनं यस्य ज्या साध्या तस्य भागान् कृत्वा दशभिर्भजेत् तत्र यावंति लभ्यंते ता
वंति गतखंडानि स्युः। अथ शेषांशान् भोग्यखंडेन संगुण्य दशभिर्भजेत्। फलं यात खंडैक्येन युतं लघ्वी ज्यका स्यात्। एवमत्र त्रिभस्य खं
के १२० मिता स्यात् तथा त्रिनांशज्यापारोनानवाश्चय ५८ अतोत्क्रमज्यानां पृथक्पाठाभावात्कथमुत्क्रमज्याः साध्याः स्यादु
त्क्रमज्या च विलोमखंडैरिति अथ धनुः साधनं यस्य धनुः साध्यते तस्मादाद्यखंडादारभ्य यावंति खंडानि शुध्यंति तावंति शो
धयेत्। शेषाद्दशगुणादशुद्धखंडभक्ताद्यल्लब्धं अंशाद्यं तद्विशुद्धखंडसंख्यागुणैर्दशभिर्युतं धनुः स्यात् अत्रोपपत्तिः सा
म्यवदनुपातेन अत्र यावद्यावन्महद्यासार्द्धं बहूनि च खंडानि तावत्तावत्स्फुटा ज्या स्यात् तदन्यथा स्थूला। अतउक्तं भोग्यात्स्फुटा ज्याति प
रिस्फुटात्र॥ ॥इदानीं भोग्यखंडस्पष्टीकरणमाह॥ ॥यातैष्ययोः खंडकयोर्विशेषः शेषांशनिघ्नो नखहृत् तदूनं युतं गतैष्यैक्यदलं
स्फुटं स्यात्क्रमोत्क्रमज्याकरणेऽत्र भोग्यं १५ गतैष्ययोः खंडकयोर्यदंतरं तज्यार्धं धनेदशा १० भक्तभागेभ्यो येशेषांशास्तैर्गुणितं नखैर्भजेत्

ाम:
३४

फलेनगतैष्ययोःखंडयोर्योगार्द्धमूनीकृतं स्फुटंभोग्यंभवति उत्क्रमज्याकरणेत्वयुतं॥ ॥अत्रोपपत्तिः गतैष्ययोःखंडयोर्योगार्द्धखं
डसंधौखंडंभवितुमर्हति भोग्यखंडंतुभोग्यांतस्थाने (गतैष्यखंडयोर्योगार्द्धं एष्यखंडंचतयोरंतरमितियावत्) तदंतरेऽनुपातः। य
दि दशभिर्भागैस्तयोरंतरार्द्धं लभ्यते तदाशेषांशैः किमिति। एवंत्रैराशिकेनगतैष्यखंडांतरगुणितानांशेषांशानांविंशतिर्भागहारः
स्यात्फलेनगतैष्ययोर्योगार्द्धंक्रमतऊनंक्रियतेयतः क्रमज्याकरणेखंडान्यपचयेनवर्तंते। उत्क्रमज्याकरणेतूपचयेनातस्तत्र
युतमित्युपपन्नं॥ ॥इदानींभोग्यखंडस्यधनुःकरणायस्फुटीकरणं॥ ॥विशोध्यखंडान्यवशेषकाद्वै निघ्नंगतैष्यांतरसे
ष्यभक्तं फलोनयुग्मैष्यगतैक्यखंडंचापार्थमेवंस्फुटभोग्यखंडं १९ अथधनुःकरणेखंडेषुविशुद्धेषुयत्शेषंतस्यार्द्धेनगतै
ष्यखंडांतरंगुणितंएष्यखंडेनभजेत् फलेनगतैष्यखंडैक्यदलंप्राग्वत्क्रमधनुःकरणायहीनं उत्क्रमधनुःकरणाययोज्यं
अत्रापिसैववासना इदंधनुःखंडस्फुटीकरणंकिंचित्स्थूलं स्थूलमपिसुखार्थमंगीकृतं अन्यथाबीजकर्मणासूक्ष्मक्र
मेणावास्फुटंकर्तुंयुज्यते इदानींकेन्द्रमभिधीयतेततोधनर्णकल्पनांसूत्रकोटिकस्यनावश्लोकचतुष्टयेनाह॥ ॥मध्येनहीनो

सि॰नी॰
३५

ग्रहो मंदकेंद्रं चलोच्चं ग्रहोनं भवेच्छीघ्रकेंद्रं तुलाजादिकेंद्रे फलं स्वर्णमेवं मन्दहीनयमस्माद्धि लोमं तु शीघ्रं १७ त्रिभिर्भैः परं तानि चत्वारि चक्रे क्रमा
त्स्याद्युग्मयुग्मसंज्ञा च तेषां अयुग्मे पदे यातमेष्यं तु युग्मे भुजो वा हृहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता १८ यद्दोःकोट्योस्तःक्रमज्येतरे ते त्रिज्येते वा को
टिदोरुत्क्रमज्ये यद्दोःकोट्योरुत्क्रमज्येतरे ते त्रिज्येते वा कोटिदोःशोःक्रमज्ये १९ दोःकोटिज्यावर्गहीनौ त्रिभज्यावर्गौ मूले वा तयोःको
टिदोर्ज्ये। एवं धनुर्ज्याक्रान्तिजीवे मिथस्तो दृग्ज्याशङ्क्वाद्युत्क्रमज्यागतिर्वा त्रिभज्या २० स्पष्टानि अत्रोपपत्तिर्गोले कथितैव॥ ॥तथापि बालावबो
धार्थं किंचिदुच्यते अत्र समायां भूमौ त्रिज्यातुल्यकर्कटेन वृत्तं कृत्वा भांशैः ३६० रंक्यं तन्मध्ये पूर्वापरां याम्योत्तरां च रेखां कृत्वा प्राच्याः सका
शात्सव्यक्रमेण किल पदानि कल्प्यानि वृत्तरेखावच्छिन्नानि तेषां क्रमेणायुग्मयुग्मसंज्ञा च अत्र प्रथमपदे प्राच्याः सकाशादभी
ष्टस्थाने बिंदुः कार्यः तस्याश्च दोः प्राच्यपराया अग्रपर्यन्तं सा दोर्ज्या बिंदोर्याम्योत्तरायाश्च यदन्तरं सा कोटिज्या। तद्धनुषी भुजकोटिसंज्ञे य
था यथा स बिंदुरग्रतश्चाल्यते तथा तथा सा दोर्ज्योपचीयते। कोटिज्या चापचीयते परान्तं प्राप्ते बिंदौ कोटेरभावः दोर्ज्या च त्रिज्यासाम्यं तुल्या स्या एमः
त् ततो द्वितीयपदे कोटेरुपचयः तस्य दोर्ज्यातेकोटिः परमा भुजस्याभावः। अत एवोक्तमयुग्मे पदे यातमेष्यं तु युग्मे इति तथात्र धनुर्धिज्या ३५

चेत्तदितरज्यातुल्यास्यात् । जीवोनं व्यासार्द्धं तदितरबाणतुल्यमिति वृत्तो
परिदर्शनीयम्

पायासाकमस्या शररूपंमदंतरं सोक्रमज्यावाणोनं व्यासार्द्धं । अथ मंदपरिधीनाह ॥ ॥मंदोच्चनीचपरिधिस्त्रिलवोनशक्रभागा १३ ।२
वेदाग्निनंकलोनरदा हिमांशोः खाश्वा ७० भुजंगदहना ३८ अमरा ३३ भवाश्च ११ पूर्णेषवो ५० निगदिताः क्षितिजादिकानां २० ३ इत्यहफ
लोपपत्त्यर्थं मंदोच्चनीचवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि तेषां प्रमाणानि एतावंतो भागाः अत्रोपपत्तिः ग्रहस्य यंत्रवेधविधिना यत्परमंफल
मुत्पद्यते तस्य ज्यापरमफलज्यांत्यफलज्या वोच्यते अंत्यफलज्यातुल्यव्यासार्द्धेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तं । तत्परिधिस्त्रैराशि
केन यदि त्रिज्याव्यासार्द्धे भांशाः परिधिस्तदांत्यफलज्याव्यासार्द्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः एवमर्कादीनां त्रिलवोनशक्रादयस्त्या
द्युत्पद्यते अथ भौमादीनां चलपरिधीनाह एषां चलाः कृतजिना २४३ स्त्रिलवेन हीना दंतेरवो १३२ वसुरसा ६८ वसुबा
णरस्राः २५८ पूर्णाब्धयो यथा भृगुजस्य तु मंदकेंद्रदोः शिंजिनी द्विगुणिता त्रिगुणेन भक्ता २२ लब्धेन मंदपरिधी रहितः स्फुटः स्या
त् शीघ्रकेंद्रभुजमौर्व्यथवाणनिघ्नी त्रिज्योद्धृता स्फुपरिधिः फलयुक् स्फुटस्यात् भौमास्युकेंद्रपदये यगतास्यजीवा २३ स्त्र्यंशोन
शैलगुणितार्धयुतस्य राशेर्मौर्व्योद्धृतास्यलवहीनयुतं मदृढं भौमस्य कर्किमकरादिगते स्वकेंद्रे लब्धांशकैर्विरहितः परिधिस्तु शे

सि·नी·
३१

ग्रः २५ एषांभौमादीनांचलाः चलनीचोच्चहत्तपरिधिभागाएते अथशुक्रस्यमंदकेंद्रेयादोर्ज्यासाद्विगुणितात्रिगुणेन ३४३८ मात्याफ
लेनमंदपरिधिस्तस्यरहितः सन्स्फुटोभवति अथशुक्रस्यशीघ्रकेंद्रेयादोर्ज्यासापंचगुणात्रिज्ययाभाज्याफलेनशीघ्रपरिधिर्युतः सन्स्फुटो
भवति अथभौमस्यप्रथमंशीघ्रकेंद्रंकृत्वातद्यस्मिन्पदेवर्ततेतस्ययद्गतंयद्गम्यंतयोरल्पस्ययाज्यासात्रिभागोनैः समभि ६० रंशैर्गुण
नीया ततः पंचचत्वारिंशद्भागानांज्यययोनया ३४३१ भाज्यायल्लब्धंभागादिफलंतत्स्वदृष्टंसंस्थाप्यं तेनकुजस्यमंदोच्चः सहितः कार्यः। य
दिशीघ्रकेंद्रंमकरादिषट्कं। कर्क्यादिषट्केहीनः कार्यः एवंमंदोच्चः स्फुटोभवति। अथकुजस्ययः पठितः शीघ्रपरिधिः सतेनानष्टस्था
पितेनफलेनसदैववर्जितः सन्स्फुटोभवति। अत्रोपपत्तिः। एषांभौमादीनांयानिपरमाणिशीघ्रफलानितउपलभ्यंतेतेषांज्यास्यफल
स्याततः प्राग्वत्परिधिभागाः अथशुक्रस्ययेमंदपरिधिभागारुद्रतुल्याः पठितास्तेयुग्मपदांते ओजपदांतेतुनव। अवांतरेनुपातः। यदि
त्रिज्ययापरिध्यंतरंद्वयंलभ्यतेतदेष्टदोर्ज्ययाकिमिति फलेनपरिधिरपचीयमानत्वाद्वर्जितः। तथातस्ययः शीघ्रपरिधिः पठितोवसुबाणा
दस्राइति २५८ एषयुग्मपदांते। ओजपदांतेतत्पंचाधिकः २६३ अवांतरेनुपातेनयत्फलंतदपचीयमानत्वाद्धनंकृतं। अथभौमस्ययोमंदोच्चो

एम·
३६

गणितागतः सशीघ्रकेंद्रपदे संधिषु तथा विषम एव पदमध्ये पुनस्त्रिभागोनैः समभि ६० रंशैरधिको भवति मृगादिकेंद्रे कर्क्यादौ तु हीनः
। तथा तस्य यः शीघ्रपरिधिः पठितः असौ पदसंधिषु पदमध्ये तु तैर्भागैरून एव तदंतरे नुपातः। यथर्क्ष सुतराशित्रयमा २४३१ त्रिभागो
नाः सत्यभागा लभ्यंते तदा पदगतगम्यात्स्वल्पकयाकिमिति फलमुपचयापचयवशात्कर्णं। अत्रागम एव प्रमाणं॥ ॥इदानीं भुज
कोट्योः फलानयनमाह स्वेनाहते परिधिना भुजकोटिज्जीवे भांशैर्हृते च भुजकोटिफलाह्वये स्तः। त्रिज्याहृते च यदि वां स्यफलस्य
काघ्नो त्रिज्याप्तं स्वं फलमिहांत्यफलस्य जीवा २५ स्पष्टं अत्रोपपत्तिः यावत्केंद्रे प्रतिमंडलेतावदेव नीचोच्चवृत्ते स्यात अतः प्र
तिमंडलदोःकोटिज्ये नुपातेन नीचोच्चवृत्ते परिणाम्यते। भदिस्यांशवृत्ते एते दोःकोटिज्ये तदा परिध्यंशवृत्ते किमिति। अथवा त्रिज्या
व्यासार्द्धे एते दोःकोटिज्ये तदा अंत्यफलज्याव्यासार्द्धे किमिति फलं तुल्यमेव। अंत्यफलज्याश्रवणोकातदर्थं त्रिज्योद्भवं फलमिसारि
त्रिज्याप्रथकपृथग्ग्रहाणां मंदशीघ्रपरिधिभागैर्गुण्याभांशै ३६० र्भाज्यां त्यफलज्या भवतीत्यर्थः॥ ॥इदानीं कर्णानयनं प्रकार
चतुष्टयेनाह॥ ॥स्वकोटिजीवांत्यफलज्ययोर्यो योगो मृगादावथ कर्कटादौ। केंद्रेंतरं तद्भुजजीवयोर्यद्वर्गैक्यमूलं कथितः स्वक

णः २६ त्रिज्यातथाकोटिफलेनयुक्ताहीनाचतद्दोःफलवर्गयोगात।मूलंश्रुतिर्वांत्यफलत्रिमौर्व्योर्वर्गैक्यराशेश्चतथायुतोनात २७ त्रि
भज्ययाकोटिफलद्विनिघ्ना कोटिज्ययावांत्यफलद्विनिघ्ना मूलंश्रुतिर्वाभुजदोःफलस्यचापंबुधामंदफलंवदंति २८ मृगादौकेंद्रेको
टिज्यांत्यफलज्ययोर्योगः कर्णाद्दोतुयदंतरं।तस्यभुजज्यायाश्चवर्गैक्यपदंमकर्णः स्यात।अथतथेति मृगादिकेंद्रे त्रिज्याकोटिफलयो
र्योगः कर्क्यादौतुयदंतरंतस्यभुजफलस्यचवर्गैक्यपदंवाकर्णः स्यात।तथामृगादिकेंद्रे त्रिज्यांत्यफलज्ययोर्वर्गयोगात्रिज्ययाकोटिफ
लगुणयाद्विगुणयाचयुतादथवाकोटिफलज्ययाअंत्यफलज्यागुणयाद्विगुणयाचयुतात्कर्क्यादौतुहीनान्मूलंवाश्रुतिः स्यात
अथमंदभुजफलस्यधनुर्ग्रहस्यमंदफलंभवति॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ ॥समायांभूमौविंदुंकृत्वातांभूमिंप्रकल्प्यतत्त्रिज्यामिते
नकर्कटकेनकक्षाख्यमंडलंलिखेत तद्गणनांशांकितंकृत्वामेषादेराशंग्रहमुखंचरत्वातत्रविंदुकार्यं ततोभूविंदुद्वविंदुयो
रुपरिरेखादीर्घाकार्याः सोच्चरेखोच्यते।अथतदुच्चमत्स्येनकक्षामंडलेन्यातिर्यग्रेखाचकार्या भूविंदोरूपर्यन्त्यफलज्यामुच्चोन्मु एम्नः ३७
खींदत्वातदग्रेत्रिज्यामितकर्कटकेनप्रतिमंडलंचकार्यं।उच्चरेखयासहयत्रसंपातस्तत्रप्रतिमंडलेप्युच्चंदेयं।तस्मादुच्चभोगंविलोमंदत्त्वा

तत्रप्रतिमंडलेमेषादिर्ज्ञेयः। ततोग्रहमनुलोमंदत्वातत्रचिह्नं कार्यं। अथप्रतिमंडलमध्येयन्यातिर्यग्रेखाकार्यातिर्यग्रेखयोरंतरमस्य
फलज्यातुल्यमेवसर्वत्रभवति। ग्रहोच्चरेखयोरंतरंदोर्ज्या। ग्रहतिर्यग्रेखयोरंतरंकोटिज्या। प्रतिमंडलस्थग्रहात्भूविंदुगामिसूत्रंक
र्णः। कर्णसूत्रंस्यकक्षावृत्तस्यचयत्रसंपातस्तत्रस्फुटोग्रहः। कक्षामंडलेस्फुटमध्ययोरंतरंफलं। तत्रमध्यग्रहात्स्फुटः ग्रहोर्ध्व
नंष्टइष्टेत्वणमितिकिल्यग्रहसंस्थानं अथात्रकर्णस्योपपत्तिः॥ ॥कक्षावृत्तमतिवृत्ततिर्यकछेदरेखयोरंतरंकिलांसफ
लज्या। प्रतिमंडलकोटिज्यांत्यफलज्याग्रादुपरिभवतिमगादौकेंद्रेततस्तत्रतद्वैक्यंस्फुटाकोटिः। कर्कादौतुतदधोतस्तत्रतदं
तरंस्फुट। कोटिः। स्फुटकोटिमूलस्यभूविंदोश्चयदंतरंतद्भुजज्यातुल्यमेवस्यात्। अतस्तयोर्भुजकोट्योर्वर्गयोगात्पदंकर्णइत्यु
पपन्नं॥ ॥अथक्रियोपसंहारः कोटिज्यांत्यफलज्ययोर्योगस्यांतरस्यवर्गः कार्यः सचैवं खंडद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नी
तत्खंडवर्गैक्ययुताकृतिः स्यादिति तत्रकोटिज्यैकंखंडं अंत्यफलज्याद्वितीयंखंडं। आभ्यांकृताकृतिः कोअंघा२कोव१अं
व१इयंयोगस्य अंतरस्ययां अंकोघा२ कोव१ अंव१ इदानींदोर्ज्यावर्गः कोटिज्यावर्गेनत्रिज्यावर्गोदोर्ज्यावर्गः स्यात इतिदोर्ज्याव

गः कोय १° चिय २ अनयोर्यावद्योगः क्रियते तावद्भूर्णयोः कोटिवर्गयोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते त्रिज्यांत्यफलज्ययोर्वर्गैक्यं कोटिज्यांत्यफ
लज्यया गुणयाद्विनिघ्नाच युतं जातं एवं मृगादिकेंद्रे कर्क्यादिकेंद्रे तु तया हीनं भवति। एवं तन्मूलं कर्ण इत्युपपन्नं इदं कर्णानयनं
यं प्रतिमंडलभंग्या अथ नीचोच्चवृत्तभंग्याचोच्यते कक्षामंडलमध्ये गृहस्थानं त्यफलज्यामितकर्कटकेन वृत्तं विलिख्य भूविरोर्मध्य
ग्रहोपरिगामिनी रेखा कार्या। सा तच्चोच्चरेखा तस्य वृत्तस्य रेखया सह यो योगस्तयोरुपरितनोच्चसंज्ञः। अधस्तनो नीचसंज्ञः। तद्रेखा
तोन्या तिर्यग्वृत्तमध्यमत्स्येन रेखा कार्या। तदुपरिवृत्तमुच्चप्रदेशाद्भांशैः कल्पितचाद्यांशाछी घ्रकेंद्रमनुलोमं देयां मंदकेंद्रं विलोमं तत्र शीघ्र
केंद्राग्रे पारमार्थिको ग्रहः मंदाग्रे मंदस्फुटः अत्रापि ग्रहोच्चरेखयोरंतरं भुजफलं। ग्रहतिर्यग्रेखयोरंतरं कोटिफलं ग्रहभम्ध्योरंत
रं प्राग्वत्कर्णः। अथ तदानयनं मकरादिकेंद्रे त्रिज्योर्ध्वतः कोटिफलं दृश्यते कर्क्यादौ तु तदधः। अतस्तत्कैक्यांतरं स्फुटा कोटिः।
भुजफलं तु तत्र भुजः। तयोर्वर्गयोगपदं कर्ण इत्युपपन्नं। अत्रापि क्रियोपसंहारः अत्र स्फुटकोटिवर्गः खंडद्वयेन प्राग्वत्। तत्रैकं
खंडं त्रिज्याद्वितीयं कोटिफलं। अतः खंडद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नीत्यादिना जातो वर्गः त्रिकोफघा २ त्रिव १ कोफव १ कोटिफलज्या

ग्रम:

वर्गोनोंस्यफलज्यावर्गो भुजफलवर्गो जातः कोफवं १ अंव अनयोर्योगे कोटिफलवर्गनाशे त्रिज्यांत्यफलज्यावर्गैर्यमं त्रिज्या
कोटिफलघातेन द्वि २ गुणेन मृगादिकेंद्रे युतं कर्क्यादौ तु रहि[illegible]नस्य पदं कर्णः स्यादुपपन्नं इदानीमर्केंद्वोः फलानयनं लघुमा
प्रकारेणाह॥ ॥येकेंद्रदोर्ज्यैलघुखंडकोत्थे क्रमाद्ध्रुवींद्वोर्नखसंगुणेते भक्ते त्रिखेशै ११० र्मुनिसप्तवेदैः ४७७ र्येद्वा तयोर्मंदफ
लेलवाद्ये २० स्यः अत्रोपपत्तिः। अर्कस्य बृहज्याभिः परमं फलमानीतं भागद्वयं सार्द्ध दशकलाधिकं भवति २।१० यदि लघ्वा त्रि
ज्यातुल्यया दोर्ज्यया परं फलं तदा भीष्टया किमिति एवमनुपातेन दोर्ज्यायाः फलं गुणस्त्रिज्याहरः १२० अथ संचारः। परिफल
मितगुणेत्रिज्याहरस्तदा विंशतिमिते किमिति उत्पद्यते त्रिखेशाः ११०३ अथ चंद्रस्य परमं मंदफलं अष्टविकलाधिककलाद्वया
धिकाः पंचभागाः ५ इहापि नखगुणत्रिज्यया २४०० फलेन भागे हृते लब्धं ते मुनिसप्तवेदाः ४७७ इदानीमर्केंद्वोर्गतिस्फुटी
करणं॥ ॥तत्कोटिजीवाकृतबाणभक्ता रवेर्विधोर्वेदहता द्विभक्ता लब्धाः कलाः कर्किमृगादिकेंद्रे गतेः फलं तत्क्रमशोधन
र्यं तत्कोटिजीवेति लब्धी कोटिज्या॥ कृतबाणभक्तारवेर्गतिफलं स्यात्॥ विधोस्तु केंद्रकोटिज्या लब्धी वेदगुणा सप्तभक्ता गतिफ

लं स्यात्। तत्फलं कर्म्योरंतरे केंद्रे धनं मकरादौ ऋणं ततः कार्यौ। एवं तात्कालिकी स्फुटा गतिर्भवति अत्रोपपत्तिः। तत्र वक्ष्यमाणप्रकारे
ण कोटीफलघ्नी मृदुकेंद्रभुक्तिरित्यादिना आनीते रविचंद्रयोः परमे गतिफले कलाद्ये २४।६ ८ आभ्यां गतिफलज्ञानार्थं अनुपा
तः यदि त्रिज्यया त्रिज्यातुल्यया कोटिज्यया एते रविचंद्रयोर्गतिफले लभ्येते तदेष्टया किमिति अत्र गुणकेन गुणकभाजकावपवर्त्य जा
तौ भाजके युगशराः ५४ चंद्रस्य गतिफलचतुर्थांशेन गतिफलं त्रिज्यां चापवर्त्य जातो गुणकः ४ भाजकश्च ७ स्वपपन्नं धनर्णतोप
पत्तिरग्रे वक्ष्ये॥ ॥इदानीं भौमादीनां शीघ्रफलानयनं ह्याकूरेः फलात्संगुणिता त्रिमौर्व्या घाताद्धृतं स्यात्सफलज्यया वा कर्णः।
हृता घात्समस्त्रैव लब्ध्वं तत्कार्मुकं शीघ्रफलं प्रहाणां ॥ स्पष्टं अत्र वासनात्रैराशिकेन। कर्णकोटिमस्त्रयोर्यदि कर्णाग्रे भुजफ
लतुल्यं मंतरं तदा त्रिज्याग्रे किमिति। अतस्त्रिज्याग्रे भुजफलं कर्णेन हृतं तत्र चापकरणेन हृतेनगं तत्त्वं फलस्योपपन्नं। अथान्यप्रका
रेण दोर्ज्यास्यफलज्यया घ्नी त्रिज्यया भक्ता भुजफलं भवति यदि कर्णाग्रे एतावदंतरं तदा त्रिज्याग्रे किमिति। पूर्वं त्रिज्याहरः इदा
नीं गुणस्तुल्यत्वात्तयोर्नाशे कृते सति घाताद्धृतं स्यात्सफलज्ययोर्वेत्युपपन्नं ॥इदानीं प्रकारांतरेण फलमाह त्रिज्याहता कर्णेन

राम॰
३१

ता भुजज्या तच्चापचापकोटिविवरं फलं वा॥ ज्ञेयोऽत्र बाहुः प्रतिमंडलस्य चापेन शीघ्रांत्यफलस्य कार्याः २२ त्रिभं युतोनोनयुतं परहा
निरेखोऽस्त्युपयातेष्यमयुग्मयुग्मे॥ ॥भुजज्या त्रिज्यया गुण्या कर्णेन भाज्या लब्धस्य यच्चापं तस्य बाहोश्च यदंतरं तन्न्यहस्य शीघ्र
फलं भवति। परमत्र बाहुः प्रतिमंडलस्य ज्ञेयः॥ ॥अथ तत्तानार्थमाह॥ ॥चापेन शीघ्रांत्यफलस्य कार्या इति ग्रहस्य परमेण शी
घ्रफलेन युतोनोनयुतं कार्यं। किं राशित्रयं चतुष्कं। तानि प्रतिमंडलपदानि। तद्यथा बुधस्य परमशीघ्रफलं एकविंशतिभागाः या
दोनद्वात्रिंशत्कलाधिकाः २१।३१ अनेन कृतानि पदानि तानि बुधस्य प्रतिमंडलपदानि। यदा प्रतिमंडलभु
जः क्रियते तदा अयुग्मे पदे यातमेष्यं तु युग्मे स्यात् इति नैव। तद्यथा॥ ॥यदा सार्द्धराशित्रयस्य ३।१५ भुजः
क्रियते तदा तावानेव भवति यदा सार्द्धराशिपंचकस्य केन्द्रस्य भुजः क्रियते तदा सार्द्धं राशित्रयं भवतीति ज्ञेयं

३	२	२	३
२१	८	८	२१
३१	२८	२८	३१
४३	१७	१७	४३

तच्चापचापकोटिविवरं फलं वेत्यत्रापि बाहुर्ज्ञेयः परस्यार्थः अत्रोपपत्तिर्गोलयुक्त्या त्रैराशिकेन॥ ॥कर्णाग्रे रेखयोरंतरं यदि कर्णाग्रे भुजज्या तत्सं
भवति तदा त्रिज्याग्रे किमिति फलं स्फुटग्रहाग्ररेखयोरंतरं ज्याख्यं स्यात् तच्चापास्य प्रतिमंडलबाहोश्च यदंतरं तत् शीघ्रफलं स्यात्॥ अ

तोच्चप्रतिमंडलस्यबाहुः यतः प्रतिमंडलस्यैव प्रदेशे तयावत्फलस्योपचयः ततोपचयः। तथा चोक्तं गोले कक्षामध्यगतिर्यत्रैवाप्रति
वृत्तसंपाते मध्यैवगतिस्पष्टापरं फलं तत्र खेटस्येति। एवं फलानयनमुक्त्वाधुनाग्रहस्पष्टीकरणमाह॥ ॥स्यात्संस्कृतो मंद
फलेन मध्यो मंदस्फुटो स्याच्चलकेंद्रं पूर्ववि। विधाम शीघ्रेण फलेन चैवं खेटः स्फुटः स्यादसकृत्फलाभ्यां ३४ दलीकृताभ्यां प्रथ
मं फलाभ्यां ततो रविलाभ्यामसकृत्कुजस्य। स्फुटो रवीन्दू सदृशेन चैवं यौ शीघ्रतुंगस्य तयोरभावात् ३५ आदौ ग्रहस्य मंदफ
लमानीयते तेन संस्कृतो सौ मंदस्फुटः स्यात्। तं शीघ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रकेंद्रं कृत्वा ततः शीघ्रफलं तेन संस्कृतो मंदस्फुटो ग्रहः
स्फुटः स्यात्। तस्मात्स्फुटान्मंदोच्चं विशोध्य मंदफलमानीयते तेन गणितागतो मध्यः संस्कृतो मंदस्फुटो ग्रहः स्यात्। तेन पुनश्च
लकेंद्रं ततश्चलफलं तेन च मंदस्फुटः संस्कृतः स्फुटः स्यात्। एवमसकृद्यावदविशेषः अस्योपपत्तिर्गोले॥ ॥शीघ्रनीचोच्च
वृत्तस्य मध्यस्थितिं ज्ञातुं मंदोच्चं कृतं कर्मपरं ततः खेटबोधाय शीघ्रं मिथः संश्रितेमांदशीघ्रे हितेनासकृत्साधिते १ तया मंदक एव
र्णेनिकर्णोन कृतस्तत्कारणमपि गोले कथितं। यत्तु दलीकृताभ्यां प्रथमेफलाभ्यामित्यादि कुजस्य योविशेषस्तत्रोपलब्धिरेव ४०

वासनाऽस्तानीगतिस्फुटीकरणमाह। दिनांतरस्पष्टखगांतरस्याऽऽप्तिः स्फुटयतत्समयांतराले कोटीफलघ्नी मृदुकेंद्रभुक्तिस्त्रिज्योद्धृता क
र्किमृगादिकेंद्रे ३६ तयायुतोनाग्रहमध्यभुक्तिस्तात्कालिकीमंदरपरिस्फुटास्यात् समीपतिथ्यंतसमीपचालनं विधेयास्तुतत्कालजये
वयुज्यते ३७ स्पष्टसंचालनमाद्ययायतः प्रतिक्षणं सानसमामहत्त्वतः अद्यतनश्वस्तनस्फुटग्रहयोरैकदैयिकयोर्वाः स्तकालिक
योर्वायदंतरं कलादिकं सा स्फुटा गतिः स्यात् अद्यतनात् श्वस्तेनन्यूने वक्रागतिर्ज्ञेया. तत्समयांतराल इति। तस्य कालस्य मध्ये
नयागस्याग्रहाश्चालयितुं युज्यंत इति। इयं किल स्थूला गतिः। अथ सूक्ष्मा च गतिस्तात्कालिकी कथ्यते। तुंगगतिन्यूनाचंद्रग
तिः केंद्रगतिः। अन्येषां ग्रहाणां ग्रहगतिरेव केंद्रगतिः। मृदुकेंद्रकोटिफलघ्ना तेन केंद्रगतिर्गुण्या त्रिज्यया भाज्या लब्धेन कर्क्यादि
केंद्रे ग्रहगतिर्युक्ता कार्या। मृगादौ तु रहिता कार्या एवं तात्कालिकी मंदरपरिस्फुटा स्यात्। तात्कालिक्या भुक्त्या चंद्रस्य विशिष्टं प्रयोजनं
तदाह समीपतिथ्यंतसमीपचालनमिति। यत्कालिकश्चंद्रस्तस्मात्कालात् गताऽऽगम्यो वा यदा आसन्नास्तिथ्यंतस्तदा तात्कालि
क्या गत्या तिथिसाधनं कर्तुं युज्यते तथा समीपचालनं च। यदा तु दूरतरस्तिथ्यंतो दूरतरं चालनं वा चंद्रस्य तदा आद्यया स्थूलया कर्तुं

सि॰नी मुज्यतेस्थूलकालत्वात् यतश्चंद्रगतिर्महत्वात्सतिस्वयंसमानभवति। अतस्तदर्थमयंविशेषोभिहितः॥ ॥अथगतिफलवासना
४१ अद्यतनश्वस्तनग्रहयोरंतरंगतिः। अतएवग्रहफलयोरंतरंगतिफलंभवितुमर्हति अथतत्साधनं अद्यतनश्वस्तनकेंद्रयोःसमकालि
कयोः रंतरंकेंद्रगतिः भुजज्याकरणेयद्भोग्यखंडंतेनसागुणयाशरद्विदस्रैर्भाज्या तत्रतावत्तात्कालिकभोग्यखंडकरणायानुपातः।य
दित्रिज्यातुल्ययाकोटिज्ययाआद्यंभोग्यखंडंशरद्विदस्रतुल्यंलभ्यतेतदेष्टयाकिमित्यत्रकोटिज्यायाः शरद्विदस्रागुणास्त्रिज्याहरः
फलंतात्कालिकभोग्यखंडं तेनकेंद्रगतिर्गुणनीयाशरद्विदस्रैर्भाज्या अत्रशरद्विदस्रामितयोर्गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वान्नाशे
कृते कोटिज्यागुणास्त्रिज्याहरः स्यात्। फलमद्यतनश्वस्तनकेंद्रदोर्ज्ययोरंतरंभवति। तत्फलकरणार्थंस्वपरिधिनागुणयंभांशैर्भाज्यं
।पूर्वंकिलगुणःकोटिज्या॥सायावत्परिधिनागुण्यतेभांशैर्ह्रियते तावत्कोटिफलंजायतइत्युपपन्नं कोटिफलघ्नीमृदुकेंद्रभुक्ति
रित्यादि एवमद्यतनश्वस्तनग्रहयोरंतरंतद्गतिःफलं कर्क्यादिकेंद्रेग्रहस्यफलस्यापचीयमानत्वात्तुलादौधनफलस्योपचीयमा एमः
नत्वाद्धनंमकरादौधनफलस्यापचीयमानत्वान्मेषादावृणफलस्योपचीयमानत्वादृणमित्युपपन्नं स्थानांगतेःशीघ्रफलमाह ४१

लांशस्वांकांतरसिंजिनीघ्रीघ्रकेंद्रभुक्तिः श्रुतिहृच्छोध्या स्वशीघ्रभुक्तेः स्फुटखेरभुक्तिः शेषं वक्रा विपरीतभुक्तौ ३८ ग्रहस्येयेशी
घ्रफलांशा आगच्छंति तेन वतेर्विशोध्याः शेषांशानां या ज्या तया शीघ्रकेंद्रगतिर्गुण्या शीघ्रकर्णेन भाज्या तल्लब्धं शीघ्रोच्चगतेः शोध्यं शे
षं स्फुटा गतिर्भवति। यदि न शुध्यति तदा विपरीतशोधने वक्रा गतिर्भवति अत्रोपपत्तिः॥ ॥अद्यतनश्वस्तनशीघ्रफलयोरंतरेण
तेः शीघ्रफलं। तत्तु यथा मांदगतिफलं ग्रहफलवदानीतं तथा यथानीयते। कृतेपि कर्णानुपाते सांतरमेव स्यात्। यथाधीवृद्धिदे। नहि
केंद्रगतिजमेव फलयोरंतरं स्यात् किंत्वन्यदपि अद्यतनभुजफलश्वस्तनभुजफलांतरे त्रिज्यागुणे अद्यतनकर्णहृते यादृशं फलं
न तादृशं श्वस्तनकर्णहृते तत्स्वल्पांतरेपि कर्णभाल्पस्य बहुत्वाद्दूरं तरं स्यादित्येतदानयने हित्वान्यन्महामतिमद्भिः कल्पितं तद्यथा
केंद्रगतिरेव स्पष्टा कृता। तस्यां हि शीघ्रोच्चगतेः शोधितायां ग्रहस्य गतिः स्फुटैवावशिष्यत इति। अत्र स्फुटकेंद्रगतिप्रदर्शनार्थं छेद
केक्रविधिना कक्षावृत्तं प्रतिमंडलं च विलिख्य तयोरद्यतनग्रहस्थाने श्वस्थाने चिह्ने कृत्वा भमध्यात्प्रतिमंडलग्रहचिह्नगामिनी कर्ण
रेखा कार्या रेखाकक्षावृत्तयोः संपाते अद्यतनस्फुटो ग्रहः। यथा मध्यग्रहद्वयोश्चिह्नयोर्मध्ये मध्यमकेंद्रं एवं स्फुटयोश्चयोर्मध्ये स्फुटकेंद्र

सि·नी·
४२

मिस्सवगंतयं स्फुटकेंद्रे शीघ्रोद्यो। छोधितेस्फुटोग्रहो वा शिष्यते इति भावः अथ कक्षाहृते प्रतिवृत्ते च मध्यचिह्नात् केंद्रगतिर्विलोमा रेया
तद्ग्रेऽवस्तनं मध्यमं केंद्रं अत्राप्यन्या कर्णरेखा कार्या। कक्षावृत्ते रेखाद्वयोर्मध्ये ग्रवस्तनस्फुटं केंद्रं रेखयोर्मध्ये स्फुटं केंद्रगतिः। इह स्फु
टग्रहस्थानयोरंतरत्वात् कथमियमेव स्फुटा ग्रहगतिर्न स्यादिति नाशंकनीयं यतो घतनकर्णरेखा केंद्रगतिज्ञानार्थमेव रक्षिता।। ।।अथ
याप्यस्तन ग्रहे उच्चे च मेषादेरनुलोमं चालिते सति अघतन स्फुटग्रहाच्छ्वस्तनस्फुटो यतस्य एवं भवेत्स वक्रो यदि। वक्रस्तु पृष्ठतः। तयोरंतरं स्था
न ग्रहगतिस्स्पष्टा स्यात् केंद्रगतिरेव अथ तन्मानज्ञानार्थमुपायः यथा मध्याह्निनिः सृता कर्णरेखा कक्षावृत्तेः घतन मध्यग्रहात् सल
तुल्ये तेरेलग्ना। एवं प्रतिमंडलमध्याह्नि निःसृतो रेखा प्रतिवृत्तग्रहात् स्फुटत्तुल्ये तेरे यथा लग्ना तितथा वृत्तासति कर्णसमकत्वयातिघ्र्ति। त
स्याः कर्णेन सह सर्वत्र तुल्यमेव तौ तेरे स्यादित्यर्थः। अथ यत्तरवाधित्वेन प्रतिमंडले फलस्य त्र्यांशस्यान्यथा त्र्यागं ग्रहचिह्ने भवति। अथ केंद्रगसा
धिकस्य फलस्य त्र्यांशस्या तयोर्नीचयोरंतरं कर्णसत्त्वातिर्यग्रूपं भवति तस्त्रगणितेन स्या। कारण वासनया सिध्यति शीघ्रफलस्यतो वायां क्रि
यमाणायां यद्भोग्य खंडं तेन केंद्रगतिर्गुण्या। शरद्विरसैर्भाज्या। लब्धं तु तयोर्नीचयोरंतरं स्यात् यतोऽस्या ग्रहच्छिन भोग्यखंडेन जीवायाः उपच

राम
४२

लब्धपर्यो । तद्वर्जिता स्वचलतुंगगतिः स्वभोग्यखंडाहताशरयमाप्तिहृताहता च । स्वेन स्फुटेन गुणकेन खनागभक्ता त्रिज्याहता श्रुतिहृता शुफलं गतेः स्यात् ॥
साधर्चितुरपवर्तितपरिधिस्फुटगुणकः । भांशस्यानेशीतिः । त्रिज्याहता स्वचलकर्णहृता स्वचापभोग्यस्य या विगुणिता विहृताघमौर्व्या । लब्धं स्वजे स्वचलतुंगग
तेः सदेवशेषं स्फुटा भवति वा ग्रहभुक्तिरेवं ॥
यः । अथ तत्स्वभोग्यखंडस्य स्फुटीकरणं यदि त्रिज्यातुल्यया कोटिज्यया आद्यं भोग्यखंडं २२५ तदा फलकोटिज्यया किमिति । एवं कृते आद्यं खंडं
फलकोटिज्या च केंद्रगतेर्गुणो शरद्विरसा त्रिज्या च हरो अथान्योनुपातः यदि कर्णाग्रे एतावदंतरं तदा त्रिज्याग्रे किमिति लब्धं कक्षाय
तेज्यारूपं भवति । तस्य यत्नुः करणे स्वल्पत्वान्नीवानस्थापितिकिं तु शरद्विरसा गुण आद्यखंडं हरः स्यात् । तथा कृते दर्शनं केंद्रत्रिफ कोः २२५
२२५ अत्र शरद्विरसतुल्ययोस्तथा त्रिज्यातुल्ययोस्तथा आद्यखं छेः त्रिक २२५ । २२५ उतुल्ययोश्च गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वान्ना
शे कृते केंद्रगतेः फलकोटिज्या गुणः कर्णो हरः स्यात् फलं तत्स्फुटकेंद्रगतिर्भवति । सा शीघ्रगतेः शोध्या । शेषं स्फुटा ग्रहगतिर्भवति । अ
तउक्तं फलांशखांकांतरशिंजिनीघ्नी सा रि अत्र भोग्यखंडस्फुटीकरणस्य फलं प्रदर्श्यते । कक्षामध्यगतिर्यत्र रेखा प्रतिष्ठत संपाते सु
तज्यातुल्यः कर्णो भवति । तावती च फलांशखांकांतरशिंजिनी अतस्तुल्यत्वाद्गुणकभाजकयोरविकृतैव केंद्रगतिः । ततो मध्यैवात्र गतिस्पष्टा न
अन्यथा त्रिज्याहता स्वचलकर्णहृता स्वचापभोग्यस्य या विगुणिता विहृताघमौर्व्यस्य नेनाप्यानयनेनैतत्र मध्यगतितुल्या सम्यग्भवे
तीति सर्वमत्र निरवद्यमिति भावः ॥ ॥ इदानीं लब्धकोणागतिफलस्य दूषणमाह धीवृद्धिदे चलफलं घगतेर्यदुक्तं तल्लब्धं न तत्र समरि

सि॰ती॰
४३

रंगणकैर्विचिंत्यं केंद्रेत्रिभे चनवमेच फलस्यनाशाद्भावात्गत्यागतिफलस्यधनर्णसंधौ ४।१५ धीवृद्धिदेतंत्रेयदुक्तंतेष्वलमुक्तं तदसत् त्रिभे
नवमेकेंद्रे भोग्यखंडाभावात्फलाभावः स्यात् तथाधनर्णसंधौगतिफलाभावस्थानेपिफलमुत्पद्यतएव तस्मात्तेगतिफलाभावका
रणस्याभावात् येत्रवासनाविरस्ते स्वकमात्रमपीदंत्वायते येन्येनविदंति अथवावृथाभिमानिनः तेषांधूलीकर्मणाप्रतीतिरुत्पाद्या
तद्यथा भौमस्यधनर्णसंधिकेंद्रंसार्द्धराशिचतुष्टयं ४।१५ शुक्रस्यविंशतिभागाधिकं ४।२० अत्रयावदुक्तंगतिफलमानीयतेतावदष्टादश
कलाभौमस्य शुक्रस्यत्रयोविंशतिकलाआगच्छंतितदसत् अथखलांतरत्वादितिचेत् तदपिन एकत्रिंशत्कलागतिरष्टादशकला
आगच्छंतितदंतरंतत्कथंस्वल्पमुच्यते अत्रकेविद्वासनावासाः स्वभोग्यखंडाहतेत्यसौ सुचापभोग्यखंडाहतेतिमन्यंते एवंबुधगति
फलस्वर्णप्रवृत्तौकेंद्रे राशिचतुष्टयेभागेनकलापंचकेनचाधिके ४।१।५ अवक्रस्थानेपिवक्रागतिरायाति तिस्रुधीभिरिदंविलोक्यं॥ ॥
इदानींवक्रितासंभवमाह॥ ॥प्रोक्तंद्रभागेस्त्रिनपैः १६३ शरेंद्रैः १४५ स्तत्वेंद्रभिः १२५ स्सप्तनपैः १६७ स्त्रिरुद्रैः ११३ स्याद्वक्रिताभैः
मिस्तितादिकानामवक्रिताततद्रहितेष्वंशेः ३६०।४०। यादृशेकेंद्रेगतिः पूर्णभवतितादृशस्यकेंद्रस्यभागाः स्वरवार्यपाठेनपठिताः

राम
४३

दयोस्तमयाधिकोनाः कालकाविनाड्यः॥ शाके इन्दुमुख्याघ्रदिनेजनैश्चरवक्रोवक्रास्तमयो ४५

यतोयक्रारंभेवक्रस्यागेचगतिः पूर्णं॰ भवति। अतश्चक्राच्युतास्ते अवक्रभागा भवंतीत्युपपन्नं मार्गभागाः १९७।२१५।२३५।१९३।२४७
इदानीमुदयास्तसंभवमाह प्राच्यामुदेति क्षितिजो घटस्थे २८ शाके गुरुः १४ सप्तकुभिश्च मंदः १७ स्वस्वोदयांशोनितचक्रभागे
३३२।३५६ १३४२ सूर्योदयेन्तेस्तमयं प्रतीच्यां॥ ४१ ॥ स्वाक्षै ५० र्जिनै २४ र्ज्ञसितयोरुदयः प्रतीच्यामस्तश्च पंचतिथिभि ४।१५५
मुनिसप्तभूमिः १७७ प्राग्गुरुस्तः शरनखैर्वे २०५ स्त्रिधृतिप्रमाणे १८३ रस्तश्च तत्र दशवह्नि भि ३१० रंगदैवैः ३३६ ॥ ४२ अवक्रेव
कास्तमयौदयौ स्फुटः॥ ४३॥ स्पष्टार्थं अत्रोपपत्तिः॥ ॥ उदयास्तमयाध्याये ये कालांशाः पठितास्फुटार्कात्स्फुटग्रहे तैरंतरिते उ
दयोस्तमयो वा भवति। इह तु मध्यमार्कात्स्थूलस्फुटे तावद्भिः स्वेच्छांशैरंतरिते उदयोस्तमयो वा स्थूलः कथ्यते इह यच्छीघ्रकेंद्रंत
न्नरस्फुटस्य मध्यस्य चैवांतरं। यथा क्षितिजस्य घटस्थ २८ एतैः केंद्रभागैर्यावद्भौमस्य फलमानीयते तावदेकादशभागा भवंति तैरे
धिको यावदर्कोच्छाद्यते तावत्सप्तदशभागांतरितो भवति। सप्तदशहितस्य कालांशाः अतस्तावति केंद्रे उदयः एभिः केंद्रभागेभ्य
कात्च्युतैः पश्चिमस्यां दिशि तावदेव भौमार्कयोरंतरं स्यात्। अतस्तत्रास्तमयः एवं गुरोर्यदा चतुर्दशभागाः १४ केंद्रं तस्मात्केंद्रा

सि॰नी॰
४४

द्वागत्रयं। ३ फलं तदधिकस्य गुरोरर्कस्य चांतरमेकादशभागाः। एवं मंदस्यापि स्फुटार्केण सहांतरं तत्र पंचदश कालांशाः १५ एवमनयो
र्भौमवद्वक्राच्छुद्धेरस्तमयः। बुधशुक्रयोस्तु स्वाशैर्जिनैः केंद्रांशैर्विम्बरूढमिताः फलांशास्तु स्पष्टेते। तैर्भागैरधिकौ तौ तैरेव भागैरर्केऽग्रतः स्या
ताम्। यतो यदैवमध्योर्विस्तावेव तत्र शुक्रौ। अतः कालांशांतरितयोरुदयः। एवं तयोर्ये उदयास्तभागाः पठितास्तैस्तैः कालांशैस्तुल्य
मेव फलं भवति। अथ वक्रकेंद्रोदयास्तभागेभ्य ऊनाधिकाः कला द्राक्केंद्रभुक्त्याप्ता गतैष्यदिनानि भवंति। तित्रैराशिकेनोपपन्नं
इदानीं स्फुटद्युरात्रमध्यमद्युगानयनमाह॥ ॥ स्फुटद्युरात्रं मध्यखगं प्रकल्प्य फलं फले मंदचले यथोक्ते। ताभ्यां मुहुर्व्यस्तधन
र्णकाभ्यां संस्कृतं मध्यखगो भवेत्सः ४४ स्पष्टं अत्र विलोमविधिरेव वासना इदानीं पलभानयनमाह॥ ॥ क्रियतुलाधर
संक्रमपर्वतायनेनलवोऽस्य दिने विषुवद्दिनं मकरकर्कटसंक्रमतोऽयनेषु दलमा विषुवद्दिवसेऽक्षभा ४५ अयनांशानां कलार
विभुक्त्याप्ताः फलमयनलवोस्य दिनानि तैर्दिनैर्मेषसंक्रांतेः तुलासंक्रांतेश्च प्राग्विषुवद्दिनं भवति। एवं मकरकर्कटसं
क्रमतः प्रागयनदिनं तस्मिन्विषुवद्दिने मध्याह्नच्छाया सा पलभा। अस्य क्षेत्रस्य वासना गोले इदानीं पंचज्यासाधनमा

हः
४८

ह युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालोऽचखेटात्खलु भुक्तभोग्यो॥ जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्योद्धृता ३५३८
क्रांतिगुणोऽस्य वर्गं ५६ त्रिज्याकृतेः प्रोह्य पदं द्युजीवा क्रांतिर्भवेत्क्रांतिगुणस्य चापं अक्षप्रभासंगुणितापमज्या तद्द्वाद
शांशो भवति क्षितिज्या ५७ सा त्रिज्यकाघ्नी विहृता द्युमौर्व्या चरज्यका स्यात् धनुश्चरं स्यात् अत्र खेटादित्युपलक्षणं य
स्मात्खेटात्लग्नाद्वापमः साध्यस्तस्मात्सायनांशादेव यस्माद्दृक्ष्यसंबंधिनो भुक्तभोग्यकालो साध्यो तस्मादपि सायनांशा
देव सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रांतिज्या स्यादित्यास्यार्थः अस्योपपत्तिः॥ ॥विषुवत्क्रां
तिवृत्तयोर्याम्योत्तरमंतरं क्रांतिः तयोः संपाते क्रांत्यभावः। ततस्त्रिभांतरे परमजिनतुल्यभागाः अतस्तत्संपातादारभ्य क्रां
तिः साध्या उदयाश्चातत एव। स तु संपातो मेषादेः प्रागयनांशतुल्येंतरे अतः सायनांशात्खेटात्क्रांतिर्भुक्तभोग्यकालो
चेत्युक्तं यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रांतिज्या लभ्यते तदेष्टया किमिति फलं क्रांतिज्या विषुवद्वृत्ता
तिर्यग्रूपा भवति। क्रांतिज्याभुजस्त्रिज्या कर्णस्तद्वर्गांतरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धं सैव द्युज्या अथ कुज्योच्यते यदि द्वादश

ति

सिनी॰
४५

कोटेः पठभासुजस्तदाक्रांतिज्याकोटेः किमितिफलं क्षितिज्योन्मंडलयोर्मध्येः होरात्रइतेज्यारूपंस्यात। सैवकुज्या॥ साधनुःक
रण्यार्थंत्रिज्याहतेतपरिणाम्यतेयदिद्युज्याव्यासार्द्धे एतावतीतदात्रिज्याव्यासार्द्धे किमितिफलंचरज्यातद्धनुश्चरमित्युपपन्नं॥ ॥
अथप्रकारांतरेणचरानयनमाह॥ ॥स्वदेशजैस्तश्चरखंडकैर्वालघुज्यकाद्रविदोस्त्रिभागात मेषादिराशित्रितयस्ययानि
चराण्यधोधः परिशोधितानि ४८ तानिस्वदेशचरखंडकानिदिङ्गागसत्र्यंशगुणे १०।८।३ र्विनिघ्नी पलप्रभातोयपला
त्मकानि स्थूलानिवास्युश्चरखंडकानि॥४९॥ स्थूलंचरंचाग्रुपलात्मकंतेनस्पष्टंचापंयदिवापिसूत्रं॥ ॥अथवात्र
खव्याख्यायते त्रिभिः खंडकैः स्वदेशजैर्लघुज्याप्रकारेणाशमितेर्दशाप्रमित्यादिनासाध्यं कस्मादित्याह॥ ॥रविदोस्त्रिभागा
न्ता। अर्कस्यसायनांशस्ययोभुजस्तस्ययस्त्र्यंशस्तस्मात् दशमितेर्दशामित्यादिना अथखंडकानि मेषादिराशित्रितयस्य
त्यादिनासुगमं अथस्थूलखंडकैर्यच्चरंतत्स्थूलंपानीयपलात्मकंभवति।तस्पष्टगुणंप्राणात्मकंतस्माद्यदिधनुःक्रियतेतदा
स्पष्टंचरार्द्धंस्यात।अत्रोपपत्तिः॥ ॥एकमंगुलंपलभांप्रकल्प्यकाष्ठित्रिराशीनांपृथक्पृथक्चराण्यानीयतानिषड्भिर्विभज्य

एमः
४५

पानीयपलात्मिका। निरुक्त्वा यावदथो। विशोध्यं तेनाथ दृङ्मार्गसंज्ञं शङ्कुगुणात्त्यजेते। अतोनुपातः यद्येकांगुलया पलभया एतानि
चरखंडानि तदा रस्या। किमिति एवं चरखंडानि स्युः। परं तानि ज्यात्मकानि। यस्य सर्वं स्वल्पत्वात्‌ हनुर्नोत्सन्नं अत एव तत्प्राणचापं पर्या
दिवापि मस्यमित्युक्तं। खंडकैस्त्रुरकणेल घुज्या साधनवद्वासना। तत्र लघुज्या खंडकानि नव। चरखंडकानि त्रीणि। परमेरा
शित्रये मुनेयथा त्रीणि लम्ब्यं तेन तदर्थं दरविदोस्त्रिभाणादित्युक्तं॥ ॥इदानीं दिनरात्रिमानमाह॥ ॥चरघटीसहिता रहिताः
क्रमात्तिथिमिता घटिकाः खलु गोलयोः भवति तद्युदलं निजसावनं खगुणतः पतितं रजनीदलं पंचदशानाडस्तत्तरगोलेचर
घटीभिः सहिताः दक्षिणे रहिताः। एवं कृते निजसावनं द्युदलप्रमाणं भवति। यस्य ग्रहस्य चरं तस्येत्यर्थः। दिनदलं त्रिंश
तो विशुद्धं रजनीदलं भवति अत्र वासना उन्मंडलयाम्योत्तरवलययोर्मध्ये पंचदशघटिकाः उन्मंडलादधः क्षितिजमुत्तरगो
ले चरार्धकालेनातस्तरधिकाः पंचदशघटिकाः। याम्यगोले तु तदधोत ऊर्ध्वेनास्तत्रयं चरश॥ ॥इदानीं ग्रहाणां चरकर्मा
ह॥ ॥चरघ्नभुक्तिर्द्युनिशाप्रभक्ता तयोनयुक्तः खचरो विधेयः क्रमादुदग्दक्षिणगोलगेऽर्के सूर्योदये व्यस्तमतोस्तकाले ५१

सि॰नी॰ ग्रहस्य भुक्तिस्त्वरासुभिर्गुण्याः होरात्रासुभिर्भाज्या। फलकलाभिरुत्तरगोले ग्रहो रहितो दक्षिणगोले सहित इत्यर्थः अत्रोपपत्तिः
५६ ये लंकोदयकालिकास्ते स्वोदयकालिकाः क्रियंते अत्र तदुदययोर्मध्ये चरकालः अतोनुपातः। यद्यहोरात्रासुभिः २१६०० गतिक
लालभ्यंते तदा चरासुभिः किमिति फलकलाभिरूनो ग्रहः उत्तरगोले स्फुटीकृतः क्रियते। यतस्तत्र लंकोदयात्प्राक् स्वोदयः। यल्लंका
यां क्षितिजं तदन्यदेशे उन्मंडलं। अत उन्मंडलादधः स्वक्षितिजे क्रमणं। दक्षिणगोले तत्परिस्थिते धनं अस्तकाले तस्माद्विपरीतं यत
स्तत्रोन्मंडलं प्राप्य पश्चात्क्षितिजं प्राप्नोति रविरुत्तरगोले दक्षिणे त्वादावेव। एवं सर्वमुपपन्नं॥ ॥इत्यादिकी वासना गोले सम्य
गभिहिता इह संक्षिप्ता॥ ॥अथ लंकोदयसाधनमाह॥ ॥एकस्य राशेर्बृहतीज्यका या द्वयोस्त्रिभस्यापि कृतीकृतानां स्व
स्वापमज्याकृतिवर्जितानां मूलानि तानि त्रिगुणाहतानि॥ ५२ स्वस्वद्युमौर्व्याविभजेत्स्फलानां चापान्यधोधः परिशोधितानि क्र
मोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेषादिकानामुदयासवः स्युः ५३ एकस्य राशेर्बृहतीज्येत्यष्टमीज्या द्वयोरिति षोडशीज्या। त्रिभस्येति
त्रिज्या। आसां वर्गितानां स्वकीय स्वकीय क्रांतिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि त्रिज्यागुणानि स्वस्वद्युज्यया विभजेत्स्फलानां चापान्यधोधः

एमः
५६

परिशोधितानिततीयाद्वितीयं।द्वितीयात्स्वप्रथमंशोध्यं।प्रथमंतथाविधमेव एवंलंकोदयासवः स्युः अत्रोपपत्तिः।अत्रोद्धृतः
क्रांतिवृत्तस्यतिर्यक्स्थितत्वात् असमानिक्षेत्राण्युत्पद्यंते।तद्यथा।मेषांतस्यद्युज्याक्रांतिवृत्तेकर्णः।तत्क्रांतिज्यालंकाक्षितिजे
भुजः तदुर्गोतरपदंमेषांत।होरात्रवृत्तेकोटिः एवंराशिद्वयस्यद्युज्याकर्णः।तत्क्रांतिज्याभुजः तदुर्गोतरपदंवृषभांताः होरात्रवृ
त्तेकोटिः एवंत्रिराशिद्युज्याकर्णः परक्रांतिज्याभुजः।परद्युज्याकोटिः एताः कोटयस्त्रापकरणार्थंत्रिज्यावृत्तेपरिणामिताः
।त्रिज्यागुणाः स्वस्वद्युज्ययाभक्तास्तासांचापानिप्रथमंमेषोदयकालः।द्वितीयंराशिद्वयस्यतृतीयंराशित्रयस्य अतोवि
श्लेषितानीत्युपपन्नं इदानींप्रकारांतरेणाह कीटादिराश्यंतजकोटिजीवा वा त्रिज्यागुणास्वस्वदिनज्ययाप्ताः।चापी
कृताः प्राग्वदथो विशुद्धाः कीटादिकानामुदयासवो वा ५४ ५५ कीटादिराश्यंतजकोटिजीवास्ताएकैकद्वित्रिराशिज्या
भवंति १७१०।२०७७।३४३८ एतास्त्रिज्ययागुण्याः स्वस्वदिनज्ययाभक्ताइति।यथावृषभांतद्युज्यासैवकीटांते ३२१८ यैवमे
षांतेसैवसिंहांतेपि ३३६६ कन्यांतद्युज्यात्रिज्यैव ३४३८ आभिस्ताभ्यः फलानांचापानिअथोविशुद्धानिकीटादिकाना

।सिनी। ४७

मुदयासवस्युर्निरक्षेवातरवमिथुनवृषभमेषाणामित्यर्थः।अत्रोपपत्तिः॥ ॥क्रांतिवृत्तेवृषभांतेसत्रस्येकमग्रंवृषद्वितीयमग्रंकी।
टांतेनिवध्यते तस्यसत्रस्याद्धेमेकराशेर्ज्याभवति एवंसत्रस्यैकमग्रंमेषांतेवध्या।द्वितीयंसिंहांते तस्यसत्रस्यार्द्धंराशिद्वयस्यज्या
भवति एवंमेषतुलादौवृत्तस्यार्द्धंत्रिज्या।एतास्ववृषभांतमेषांतमीनांताहोरात्रवृत्तानांज्याभवंति यतस्तसंपातेक्रांतिसूत्राणि
वद्धानि।अतस्तासांत्रिज्यावृत्तपरिणतानांचापांतराणिकोटादिकानामुदयाभवंतीतिगोलेलेप्रदर्शयेत् इदानींप्रकारांतरेणा
ह मेषादिजीवास्त्रिगृहद्युमौर्व्या ३१४१सुक्षाहृताः स्वस्वदिनज्ययावा चापीकृताःप्राग्वदथोविशुद्धामेषादिकानामुदया
स्ववःस्युः॥ ॥स्पष्टं अस्योपपत्तिर्गोलेकथितैवसुगमाच॥ ॥अथनिरयचांस्तानसनाह॥ ॥तेभ्यादिमपागुणगोद्विचंद्राः
प्रमाग्निनंदेंदुमिता१६७०अथैते १७०३।१९०३७क्रमोत्क्रमस्थाश्चरखंडकैःस्वैःक्रमोत्क्रमस्थैश्चविहीनयुक्ताः ५७ मेषादि
षणामुदयाःस्वदेशातुलादितोमीन्वविलोमसंस्थाः उदेतिराशिःसमयेनयेनतत्समोलंसमुपैतितेन ५८ अत्रधनुःकरणे
जीवानांस्थूलत्वाद्दिनीयतीयावुदयोनान्यैःसम्यक्पठितौ अत्रप्रथमप्रकारेणप्रथममुदयोग्रस्ते।द्वितीयप्रकारेणद्वितीय

एम: ४७

तृतीयो शेषंस्पष्टार्थं॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ निरक्षस्वदेशार्कोदययोरंतरं चरं॥ निरक्षे स्वदेशे च मेषादिः समुदेति मेषांत आदौ स्व
क्षितिजे तत उन्मंडले लगति अतश्चरखंडेनोनो मेषोदयः स्वदेशोदयो भवति। एवं वृषमिथुनयोरपि। कर्कादौ तु चरखंडानामु
पचीयमानत्वात्तानि धनं परिणमंति। तुलादौ तन्मंडलस्याधःस्थितत्वाच्चरखंडानि धनं भवंति। मकरादौ तु चरखंडानामपची
यमानत्वादृणं परिणमंतीत्यादि सम्यग्गोले विलोक्यते॥ ॥इदानीं नैपुण्यमाह॥ ॥क्षेत्राणां स्थूलत्वात्स्थूला उद
या भवंति राशीनां सूक्ष्मार्थं होराणां कुर्याद्द्रेष्काणकानां वा ५९ यथा राश्युदयाः साधितास्तथा होरोदया अपि सा
ध्याः तद्यथा पंचदशादि पंचदशभागांतरभागानां ज्याः होराज्याः षड् भवंति ताभिर्मिथुनांतद्युज्या ३१४१ पृथक् पृथक्
गुणयाः स्वस्वद्युज्यया भक्ताः फलानां धनूंष्यधोधः शुद्धानि षष्ट्यां चमं पंचमाच्चतुर्थमित्यादि शेषाणि होरोदयाः स्व
वो भवंति एवं दशादिदशांतरभागैर्द्रेष्काणोदया भवंति। ते च नव तथा होरांशानां षट् चराणि यान्यधोधः शुद्धानि तेषां
चरखंडानि तैः क्रमोत्क्रमस्थैः क्रमोत्क्रमस्था ऊनयुताः संतः स्वदेशहोरोदया भवंति। मेषादीनां द्वादश ते च व्यस्ता

सि·नी·
४८

स्तुलादीनां एवंचतुर्विंशतिः २४ एवमेवद्रेष्काणोस्याःषट्त्रिंशतातथाचात्रार्कस्यसायनांशभागाः पंचदश १५ स्तनाग
ताहोरास्युः। शेषांशास्तेभुक्ताः।तेपंचदशभ्यः शुद्धाभोग्यांशास्युः।भोग्यांशाघ्नःस्वदेशोदयः पंचदशहृतः फलंभोग्यासवः
स्युः।तानीष्टासुभ्योविशोध्यतदग्रतोहोरोदयांश्चशोधयेत्त शेषंपंचदशगुणमशुद्धहोरोदयेनभजेत्फलंलवाः।अशुद्ध
पूर्वाणांहोरोदयानांसंख्ययागुणितैः पंचदशभिर्युताः संतोलग्नस्यांशाभवंति। एवंलग्नात्कालसाधनेपि एवमेवद्रेष्काणो
दयैरपिलग्नसाधनं तत्रपंचदशस्थानेदशगुणनेभजनेचकल्प्याः। एवंहोरोदयैर्द्रेष्काणोदयैर्वासाधितंलग्नादिकंसूक्ष्मांतरा
ल्पकमेवसूक्ष्मंभवति अन्यथास्थूलं इदानींभुजांतरमाह॥ ॥भानोःफलंगुणितमर्कयुतस्यराशेर्व्यक्षोदयेनखखना
गमहीविभक्तं गत्याग्रहस्यगुणितंद्युनिशासु २१६५९ भक्तंस्वर्णग्रहेर्कवदिदंतुभुजांतराख्यं ६० अर्कस्यपद्भुजफलंय
स्मिन्राशौरविर्वर्ततेतस्यराशेः संबंधीयोनिरक्षोदयस्तेनतद्गुणितंराशिकलाभि १८०० भक्तंपुनर्ग्रहगत्यागुणितंअ
होरात्रासुभिर्भक्तंयत्फलंतद्ग्रहेर्कवद्धनर्णंकार्यंयथार्कस्यभुजफलंधनंतदान्येषांधनं यदिऋणंतदाऋणमित्यर्थः अ

लग्नः
४८

त्रोपपत्तिः येमध्यमार्कोदयिकास्तेस्फुटार्कोदयिकाः क्रियंते तत्रार्कफलस्यासुकरणेनुपातः।यदिराशिकलानिरक्षोद
यासुभिरुदक्छंति। तदाफलकलाः कतिभिरिति। लब्धंभासस्फलोस्याअसवोभवंति अथान्योनुपातः।यदिद्युनिशासु
भिर्गतिकलालभ्यंतेतदेभिः किमिति ताःकलाःअतोऋणधने यतोमध्यमार्कोदयात्प्राक्स्फुटार्कोदयः स्याद्दृणेतस्फु
लेस्वियतोनंतरंस्युपपन्नं॥ ॥इदानीमुदयांतरमाह॥ ॥युक्तायनांशस्यतुमध्यमस्यभुक्तासवोर्कस्यनिरक्षदेशे मे

ध्य

षादिभुक्तोदयसंयुताये यस्मायनांशान्वितमत्रभानोः ६१ लिप्तागणस्तद्विवरेणनिघ्नोगतिर्ग्रहस्यद्युनिशासुभक्ता स्व
र्णंग्रहेचेदसवोधिकोनादिदंग्रहाणामुदयांतराख्यं ६२ मध्यमार्कस्यसायनांशस्ययेराशेभुक्ताभागास्तेस्तदुदयेनिरक्ष
देशोयेसंगुण्यत्रिंशताविभजेत् फलंतस्यराशेर्भुक्तासवः।अथमेषाद्यायेर्केयभुक्ताराशयस्तेषांचनिरक्षोदयासवस्ते
त्रयोत्यास्तेमेषादिभुक्तोदयासवःस्युः।अथमध्यमार्कस्यसायनांशस्यकलाःकार्याः।तासांकलानांतेषामसूनांचय
दंतरंतेनग्रहगतिर्गुण्याद्युनिशासुभिर्भाज्यालब्धाःकलाग्रहेधनेकार्याः।यदिकलाभ्योसवोधिकाःस्युः।यदिन्यूनास्तदा

सिनी॰
४९

ऋणं अत्रोपपत्तिः इदयः पूर्वमहर्गणः कृतः समध्यमसावनमानेन स्फुटसावनाख्यस्य चलत्वात् ॥ अविगतिकलातुल्यासुभिः स
हितानाक्षत्राः षष्टिघटिकाः ६०।५९।८ इदं मध्यममर्कसावनं तावगतिकलायैरसुभिरूनं छं मितघृताः षष्टिघटिकाः स्फुटसा
वनं ॥ तच्चचलं प्रत्यहं गत्यन्यत्वात् अभिमासं राश्युदयान्यत्वाच्च ॥ तादृशोऽहर्गणः कर्तुं नायातीति मध्यमः कृतः ॥ तेन सम्यगर्को
दये ग्रहानं भवति कदाचिदर्कोदयात् प्राक् कदाचिदनंतरं ॥ अतएव प्रागुक्तं दृशाशिरः पुरिमध्यममास्करे क्षितिजसन्निधि
गेमतिमध्यमरति अथ स्फुटमध्याहर्गणयोरंतरानयनं मेषादेरारभ्य यर्कभुक्ताराशयस्तैर्यदसुभिरुदयंति तन्त एकीकृताः
॥ तावत्यस्वात्मके काले मध्यदिनो तार्द्धे मध्यमहर्गणेन भवितव्यं अथ च मेषादिभुक्तकलातुल्यं तरे कृतः ॥ अतो मध्या कलानां च
यदंतरं तावद्भिरसुभिरहर्गणोंतरितः ॥ यद्यहोरात्रासुभिर्गतिर्लभ्यते तदैभिरंतरासुभिः किमिति फलं ग्रहे धनर्णं यद्यसवो
धिकाः ॥ अन्यथा ऋणमित्येतदुक्तं युक्तमपि ॥ ॥ इदानीं येः स्वोदयांतरस्यवासनां न बुध्यंति तेषां प्रतीत्यर्थमन्यदप्याह
॥ ॥ चेत्स्वोदयेस्फुटरवेरसवः कृतास्ते विश्लेषिता व्ययदि मध्यरवेः कलाभिः बाहुंतरासव्यमुदयांतरकं चराख्यं कर्मवयं विहि

एम॰
४९

तमौदयिके तदा स्यात् यदि स्फुटरवेः स्वोदयेन भुक्तासवः कृता मेषादि स्वोदयैश्च युतास्तेषामसूनां मध्यमार्के कलानां चयदंत
रंतेन भुक्तिर्गुणिता द्युनिशासुभिर्भक्ता॥ यद्यसवोऽधिकास्तदा फलं ग्रहे स्वमन्यथा ऋणं एवं कृते सति भुजांतरमुदयांतरं चरा
ख्यं चरकर्मत्रयमपि कृतं स्यादौदयिके ग्रहे॥ ॥इदानीं प्रकारांतरेणौदयिकं कर्माह॥ ॥मध्याह्नवेरयनभागयुताद्दिनि
घ्नाद्दोर्ज्यापालघुज्यातिगुणाख्वनगाश्वि २७० भक्ता स्वर्णं ग्रहे युगयुजोः पदयोर्विलिप्तास्त्वेवं स्फुटं खलु भवेदुदयांतरं वा ६४
मध्यमार्कस्य सायनांशस्य द्विगुणितस्य या लघुर्वृकैकैर्दोर्ज्या। तया गुणिता ग्रहस्य गतिः खसप्तयमै २७० र्हृता फलं विक
लादि ग्रहे धनं एवं युग्मपदस्थितेऽर्के अयुग्मपदस्थिते ऋणं अत्रोपपत्तिः क्रांतिवृत्तस्य चत्वार्यपि पदानि पृथक् पृथ
क् पंचदशभिः पंचदशभिर्घटिकाभिरुद्गच्छंति परं नैकैको राशिः पंचभिः पंचभिः उदयांतरकर्म परमध्यं यावदुपचीयते। त
तोऽपचीयते अत एव पदांतेषु तस्याभावः। पदमध्येषु परमता यस्त्रिराश्योदयैः कर्म दर्शितं तद्बालावबोधार्थं तत्तु स्थूलं उदा
यानां स्थूलत्वात् अत एवार्यभटादिभिः सूक्ष्मत्वार्थं द्रेष्काणोदयाः पठिताः। इदमुदयांतरकर्म सम्यक् भवति तथात्र मध्य

सि॰नी॰ मार्कस्यसायनांशस्यदोर्ज्याद्युज्याचक्रकलावयाद्युज्ययासाद्योज्यामाज्यामिथुनांतद्युज्ययागुणनीयातस्यधनुर्वायेस्युस्तैर्मध्यमार्क

५० स्यसायनांशस्यभुजकलाऊनाः संस्यः स्फुटा अंतरासवोभवंतीतितेरूरयांतरितइत्यर्थः एवंपटमध्येघाडु॰ शतिः किंचिदधिकानि

पलानि २६ तानित्याप्रकारेणसाधयितुमर्कोद्विगुणितः द्विगुणितस्यार्कस्ययावद्भुजः क्रियतेतावत्सरमध्येराशित्रयंभवति त

द्दोर्ज्यायाः लघ्व्याः घाडुंशत्यानुपातः यदिखार्कमितयादोर्ज्ययाघाडुशत्र्त्याखार्कापवर्तितागुणकस्थानेरूपं १ हरस्थाने

सद्धाश्चत्वारः ४ फलंपानीयपलानि। पुनरन्योनुपातः। यदिपानीयपलषष्ट्या ६० गतिकलातुल्याविकलालभ्यंतेतदैभिः कि

मिति। एवंलघ्वीदोर्ज्यागुणः। सार्द्धाश्चत्वारोहरः इदानींवधिर्हरः अतोग्रहगतेदोर्ज्यागुणोहरयोर्घातः खनगाश्विनरस्तुपप

त्रौ। ओजपदेःस्वःकलाद्युऊनाएवभवंत्यतस्तत्रऋणं युग्मपदेत्वधिकाअतस्तत्रधनं॥ ॥इदानींतिथिकरणभयोगानांसा

धनान्याह॥ ॥रविपरमेधुविरवीदुलवात्तताःफलमिता। तिथयःकरणानिच कुरहितानिचतानिववादितःशकुनितोपि गम:

तभतरलात्रत् ६५ ग्रहकलाःस्वर्षेदु८० लवात्तताः खरगजै ८०० भयोगमितीक्रमात अथरुताःस्वगतेष्यविलिपि ५०

काभिन्नत्वेनगतागतनाडिकाः व्यर्केंदोर्भागाद्विस्थाः एकत्ररविभिर्भोग्यास्तत्रफलंगततिथयः॥अन्यत्ररसैर्भोग्याःफलंग
तकरणानि तानिलेकोनानिववादितोभवंति॥कृष्णचतुर्दश्यर्द्धादुपरियान्यवशिष्यंतेत्रीणिनतुर्थ्येप्रतिपत्सयमार्द्धेच एता
निचत्वारिशकुनितः शकुनिचतुष्पादनागकिंस्तुघ्नानीतिशेषः यस्यग्रहस्यनक्षत्रंज्ञातुमिष्यतेतस्यकलाः कार्याः
तथाचंद्रार्कयोगस्यकलाःकार्याः उभयत्रशताष्टकेन८०० हृतेप्रथमस्थानेगतभानि॥द्वितीयस्थानेगतयोगाः॥अ
थथान्यवशिष्टानितानिगतानिस्वस्वहरात्च्युतानिगम्यानिस्युः तेषांगतानांसंबंधिन्योविकलाः स्वस्वगतिभिर्भोज्याः॥य
ल्लभ्यंतेतागतघटिकाभवंति यघेष्यारंगाविकलाभक्तास्तैरेष्याघटिकाभवंति अत्रोपपत्तिः यदिव्यर्केंदोश्चक्रांशैः ३६०
स्त्रिंशतिथयो ३० लभ्यंतेतदैभिः किमिति॥अत्रत्रिंशतापवर्तितेहरेजातोद्वादशहरः॥अथयदिचक्रांशैः ३६० षष्टिकरणा
निलभ्यंतेतदैभिः किमिति अत्रापिषष्ट्या६० पवर्तितेजातोहरःषण्मितः अथयदिचक्रकलाभिः २१६०० सप्तविंशति
र्भानिलभ्यंतेयोगावातदास्माभिः किमिति अत्रापिसप्तविंशत्या२७ पवर्तनेकृतेजातोष्टशतीहरउभयत्र अथघटीकर

सि·नी·
५१

गार्थमनुपातः। यदि गतिकलाभिः षष्टि ६० घटिकाः लभ्यंते तदा गतैष्याभिः कलाभिः किमिति फलं गतैष्या घटिकाः। अथ कलाः
षष्ट्या गुणितास्ता विकलास्युरित्यत उक्तं। अथ रूताः स्वगतैष्यविलिप्तिकाइति सर्वमुपपन्नं इदानीं नतकर्माह॥ ॥तिथ्यंतना
डीनतबाहुमौर्व्या लघ्व्यार्कशीतांशुफलेविनिघ्ने क्रमेणभक्ते नरखगोसमुद्रैः ४०२० कृंगाग्निवेदैः ४३६२ फलहीनयुक्तः ६६
प्राक्पश्चिमस्थस्तरणिर्विधुः प्राग्णेफलेयुक्तइतोन्यथोनः। स्फुटोस्तोग्रहणेरवींद्वोस्तिथिस्थिरंत्रिस्सुस्ततोत्तगाद ६७
चेद्ग्रहेर्कग्रहे वा यास्तिथ्यंते नतनाड्यास्तास्तगुणाभागाभवंति। तेषां लघ्वीदोर्ज्यासाध्या तयार्कशीतांशुफले गुणिते। अर्के
स्पनखवगोसमुद्रैश्चंद्रस्य कृंगाग्निवेदैर्भक्तेत्यायदिफलेंशाद्येगुणितेतर्ह्यंशाद्यालब्धिर्यायदिकलाद्येतर्हिकलाद्या तेन
लब्धफलेन प्राक्कपालस्थोरविर्हीनः कार्यः। यदि पश्चिमस्थस्तदा युक्तः कार्यः विधुस्तु प्राक्कपालस्थः ऋणेचफले
वर्तमाने युक्तः कार्यः अतोन्यथा प्राक्पश्चाद्वाहीन एव अतः एनः स्ताभ्यां तिथिः पुनर्नतकर्मचयावद्विशेषः
इदं त्रिस्सुस्ततोज्ञगादेति एतदागमप्रामाण्येनास्माभिर्लिखितमित्यर्थः चतुर्वेदाचार्येणाप्युपपत्त्याखेरववासनेत्यभिहि

राम:
५१

तं। यदीदृशौ स्पष्टपलभ्यिरलितदास्माभिः किंनामकर्त्तव्यमितिभावः अथमन्दस्पष्टोक्तमुच्यते अत्रमेषेशोनाश्वतुर्दशनीचोच्चवृत्त
परिधिभागाः स्वैः पठिताः। तथा जिनकलोनरदा हिमांशोः। तेयाम्योतरमंडलस्थस्यैव तेरवेर्मध्यारूढस्थस्यपरिधिभागास्त्रं
णफलेप्राग्दृन्मंडलेस्थस्यकलाविंशत्या २० धिकाः पश्चाद्दूनाः धनफलेतुप्रागूनाः पश्चादधिकाः अथचंद्रस्यमध्यारूढपरि
धिभागाः प्राग्दृन्मंडलस्थस्यऋणेवा १४ १३ १३ धनेवाफले १३ १३ १४ द्विपंचाशताकलाभिः ऊना० ४० २० २०
४० ०। पश्चात्त्वृणफलेताभिः कलाभि ५२ र्युताधनेतुताभिरूनाः अवांतरेत्वनुपातात्परिधिभागानानीयतैः स्फुटीकर
णं कृत्वारदानीतस्तं स्कारः क्रियते। तत्रानुपातः यदित्रिज्यातुल्ययानतभागज्यया २ भागत्रं
शोगुणः १ त्रिज्याहरः १२० एवं कृते सति नतज्यायाः षष्ट्यधिकशतत्रयं ३६० भागहारः गुणः
१ त्रिज्याहरः १२० एवं कृते सति नतज्यायाः षष्ट्यधिकशतत्रयं ३६० भागहारः फलं स्फुटपरि
धंतरं। अथान्योनुपा तः। यदि त्रिंशेनेष्टतुर्दशभिः परिधिभोगैरिदं फलं लभ्येतेतदा स्फुटपरि

फ	म	प	फ	म	प
३०	३१	३२	३०	३१	३०
४५	३६	२८	४४	३६	४५
ऋणफलं			धनफलं		

सि॰नी॰
५२

ध्यंतरेणकिमिति अतः फलस्यनतस्यागुणः परिध्यंशाहरः इदानींहरयोर्घातेउत्पन्नानरवगोसमुद्राःएवंचंद्रस्यापि तत्रपरिध्यंत
रंहिपंचाशत्कलाः ५२ इदानींस्फुटग्रहस्यतात्कालिकीकरणमाह॥ ॥यातैष्यनाडीगुणितागुभुक्तिः षष्ट्याहृतातत्ररहितो
युतश्च तत्कालिकःस्यात्खचरःशशीनोतिथ्यंतएवंसमलिप्तिकोस्तः ६८ पूर्णांतकालेषुसमोलवाद्यैरंशांतकालेषयवे
गृहीधैःस्पष्टं वामनापिसुगमोत्रैराशिकेन॥ ॥इदानींनक्षत्रानयनमाह॥ ॥स्थूलंकृतंभानयनेयदेतत्ज्यो
तिर्विदांसंव्यवहारहेतोः ६९ सूक्ष्मंप्रवक्ष्येथमुनिप्रणीतंविवाहयात्रादिफलप्रसिध्यै अथाई भोगानिषडत्रतत्ताग्राचुर्वि
शाखादितिमध्रुवानि ७० षडर्द्धभोगानिच ३०५११७ भोगिरुद्रवातांतकेंद्राधिपवारुणानि शेषाण्यतः पंचदशैकभो
गा १००३५ न्यूनकोभभोगःशशिमध्यभुक्तिः ७१ सर्वर्क्षभोगोनितचक्रलिप्ता २५४ वेभ्याग्रतःस्यादभिजिद्भोगाः कलीकृ
तादिष्टखगाद्विशोध्यदास्रादिभोगानातभानिविं१८घात ७२ विशुद्धसंख्यानिगतंतुशेषमशुद्धभोगास्ततितंतदेष्यं गता

ग्रमः
५२

गतेषष्टिगुणेविभक्तेग्रहस्यभुक्त्याघटिकागतैष्याः ७३ इहयन्नक्षत्रानयनंकृतेततत्स्थूलं लोकव्यवहारमात्रंकृतं अथयुति

102

श्रवसिष्ठगर्गोऽत्रिभिर्यथा विवाहयात्रादौ सम्यक्फलप्रसिध्यर्थं कथितं सत्यमिदानीं प्रवक्ष्ये। तत्र षडध्यर्द्धभोगानि विशाखापु
नर्वसूरोहिण्युत्तरात्रयं अथ षडर्द्धभोगानि आश्लेषा आर्द्रा स्वाती भरणी ज्येष्ठा शततारा एभ्यः शेषाणि पंचदश एक
भोगानि भोगप्रमाणं तु शशिमध्यभुक्तिः ७९०।३५ अध्यर्द्धभोगानि ११८५।५२ अर्द्धभोगानि ३९५।१७ सर्वर्क्षभोगैरूनितानां
चक्रकलानां यच्छेषं सोऽभिजिद्भोगः २५४।१९। अथ तत्साधनं ग्रहं कलीकृत्याश्विन्यादीनां भोगान्विशोधयेत् यावंतः
शुद्धास्तावंति गतभानि ज्ञातानीयात् शेषाः कलाः गतसंज्ञाः ता अशुद्धसंज्ञाः। ताः गतैष्याः भोगास्य निताः एष्यद्धकलाः षष्टिगु
णाः ग्रहभुक्त्या भक्ताः गतैष्यघटिका भवंति अत्रोपपत्तिरागमप्रामाण्येन इदानीं ग्रहाणां राशिसंक्रांतिभतिथिकरणयो
गानां संधिमानमाह। षष्टिघ्नविंबं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रांतिनाम्नो विलधर्मकृत्स्यैरवेस्तुताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रांतिगो मिश्र
फलं विधत्ते शशितनुविकलाघ्नं ग्रहभुक्त्याप्तं भान्त्यागतिविकलाभिर्यएताभिरेवा पृथगपगतिषु स्यान्नाडिकाः संधिरासां
भतिथिकरणभोगानां फलं तत्र मिश्रं॥ ॥वक्ष्यमाणप्रकारेण ग्रहविंबकला आनीय षष्ट्या संगुण्य ग्रहभुक्त्या भजेत्। यल्ल

सि॰ टी॰
५३

ब्धंताः संक्रांतिनाम्नः स्युः। राव्यंतात्पूर्वमर्द्धोः उत्तरतो अर्द्धाः इत्यर्थोऽवगम्यते ताः संक्रांतिनाम्नः रवेः पुण्यतमाः ततो यावत्संक्रां
तिस्थो ग्रहः तावत्सर्वराशिद्वयोत्थं फलं करोति एवं शशिविंबकलाभ्यो या घटिका उत्पद्यंते ता भतिथिकरणयोगानां संधिघटि
काः स्युः संधौ मिश्रफलमित्यर्थः अथ संधिरुभयतो विंबस्य स्थितत्वात् उपपत्तिरप्यत्र सुगमा॥ ॥इति श्रीमहेश्वरोपाध्याय
सुतभास्कराचार्यविरचिते सिद्धांतशिरोमणिवासनाभाष्ये मिताक्षरे ग्रहस्पष्टीकरणं समाप्तं २ अथ त्रिप्रश्नाध्यायं विवक्षुस्तत्रा
दौ तदारंभप्रयोजनमाह लघुविशेषः किंचकालतत्त्वं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मात् त्रिप्रश्ननाम्नि प्रचुरोक्तिधाम्नि तु वेधिकारं
तमशेषसारं १ तात्कालिकार्केण युतस्य राशेः भुक्तभागैर्गुणितोदयात्स्वात्। भोग्यासवः स्वाग्निहृताः रवाता भुक्तासवो भुक्तलवैः
स्युरेवं २ इष्टासुसंघात्पनीयभोग्यास्त्तरग्रतो ऽनुदयान्प्रशेषां। अशुद्धलं तवाग्निगुणा लवाद्यमशुद्धपूर्वैर्भवनैरतोऽधिकं ३ शुद्धं
तनुः स्यादयनांशहीनमिष्टासवोऽस्मादथवा विभोग्यकेभ्यः। अंशहृणांः स्वोदयभाजिताप्तैः लवाद्यं शयुक्तोऽपि विलग्नं ४ यस्मिन्काले
लग्नं ज्ञेयं तस्मिन्काले तात्कालिकोऽर्कः सायनांशः कार्यः तेनार्केण युतस्य राशेर्यभोग्यांशास्तैस्तदुदयासवो गुण्याः त्रिंशता भाज्याः

रम:
५३

।येलब्धाः सवस्ते भोग्यासवः स्युः अथ स्वेष्टासुभ्यो भोग्यासून्विशोध्य तदग्रतो यावंतउदयाः शुध्यंति तावंतः शोध्याः। ततः शेषा
नवरामगुणात् अशुद्धोदयेन भक्ताद्यल्लब्धमंशाद्यं तदशुद्धोदयात्पूर्वैर्यावंतो मेषाद्या उदयास्तावद्भी राशिभिर्युतो अयनां
शरहितं तत्तु लग्नं स्यात्। अथेष्टासुभ्यो भोग्यान्न शुध्यंति तदेष्टासवस्त्रिंशद्गुणास्तदुदयासुभिर्भाज्याः फलेनांशाद्येन युतो
रविर्लग्नं स्यात्। अत्र वासना त्रैराशिकेन सुगमा। इदानीं लग्नात्कालानयनप्रकारमाह। अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो मध्योदया
ढ्यः समयो विलग्ने यद्येकभे लग्नरवी तदा तद्भागांतरघ्नोदयखाग्निभागः ५ लग्नेऽल्पके तद्युनिशात्स शोध्यस्तात्कालिकार्का
दिसकृत्स्वकालः। चेत्सावनाः प्रष्टुरभीष्टनाड्यस्तैरेव तात्कालिकतिग्मरश्मेः ६ आर्ष्यायेष्टघटिकाविलग्नकालश्चेत्तैरौद
यिकात्सकृत्वा। अर्कस्य भोग्यखंडाद्भोग्यकालः साध्यः लग्नस्य सायनांशस्य भुक्तखंडैर्भुक्तकालः साध्यः। तयोरैक्यं अर्कोदयतः ल
ग्नपर्यंतं ये मध्ये राशयः तेषामुदयाश्च क्षेप्यास्तदैव एवं लग्नात्कालो भवति। अत्र यद्येकराशौ लग्नार्कौ भवतस्तदा तयो
रंतरांशैः स्वोदयं संगुण्य त्रिंशता भक्तेन। फलमिष्टकालः स्यात्। परं यद्यर्काल्लग्नमधिकं स्यात्। यद्यल्पं तदा सकालो होरात्रा

शिमि·
५४

तच्छोध्यः शेषामिष्टकालः स्यात् अत्रेष्टकालसाधनेऽर्कस्य भोग्ये औदयिकाद्देवक्रियते कालज्ञानात्तात्कालिकोऽर्कः का
र्यः। अतः स्थूलः कालः। आयाति अनेन कालेन तात्कालिकार्कं कृत्वा मुहुः कालं साधयितुं युक्ता। परं परिग्रहः सावनघटिका
द्वस्थूलाग्रार्थं। एतदुक्तं भवति। उदयानंतरं एतावती घर्कसावनघटी सूक्ष्मलग्नं भवतीति। एतदभीष्टं तदैव तात्कालिकार्कात्
ग्नं साध्यते तदैव लग्नात् सूक्ष्मकालः। यदा पुनरिष्टघटिकाः। आस्यंते तदौदयिकाद्देवार्कात् लग्नं लग्नात्कालः सूक्ष्मः। अत्रोपपत्तिः
सुगमा तात्कालिकीकरणात् गोले कथिता व्याख्याता वा। इदानीं विलोमलग्नमाह भुक्तास्तशुद्धे विपरीतलग्ने भुक्तांशगेहाप्तल
वोनितोऽर्कः ७ यदा उदयात्पूर्वं घटिकास्तत्र लग्नमिष्टं तदा तात्कालिकमर्कं कृत्वा तस्य भुक्तासवः साध्याः तानिष्टासुभ्यो विशो
ध्य शेषात्समोयावंत उदयाः शुध्यंति तावंतो। विलोमेन शोधयेत् शेषात्त्रिंशद्गुणितात् शुद्धोदयभक्ताद्घेलब्धा अंशास्तैस्तथा
र्कभुक्तांशोऽस्तथा विशुद्धोदयतुल्यैः राशिभिश्चोनीकृतो रविर्लग्नं भवतीति वासनात्र सुगमा। इदानीं दिक्ज्ञानमाह। वृत्ते भं
समभीष्टतः क्षितिगतेऽर्कं इत्स्पर्शकाः क्रमाद्याम्ययाचविशास्यपैतिवयतस्तत्रापरे द्वे दिशो। तत्कालापमजीवयोस्तु विवराद्वाक

ग्रम:
५४

र्णमिस्याहताल्लंबज्यापमितांगुलैरयनदिशैवंद्वीस्फुटाचालिता ८ तन्मत्स्यादक्षयाम्यसौम्यककुभौसौम्याध्रुवैवाभवेदेकस्मा
दपिभाग्रतोभुजमितांकोटीमितांशंकुतः।न्यस्यपश्चिमतस्तुतथाभुवियथायद्भुजयोः संयुतिः कोटिः प्राच्यपराभवेदितिकृतेवाकु
क्ष्ययाम्योत्तरा ९ उदकेनसमीकृतायांभूमौरष्ठप्रमाणंहृत्तंविलिख्यतस्यकेंद्रेद्वादशांगुलशंकुंनिवेश्यतस्यछायातास्मिन्वृत्तेय
त्रप्रविशतिपूर्वाह्णे।अपराह्णेयतोनिर्गच्छतितत्रपश्चिमपूर्वेदिशौकिलभवतः यस्मिन्कालेछायाप्रवेशोजातः।यस्मिन्काले
निर्गमः तत्तत्कालिकयोरर्कयोः क्रांतिज्येसाध्ये।तयोरंतरात्तस्याः छायायाः कर्णेनगुणितात्लंबज्ययाभक्ताद्यल्लब्धंमंगु
लादिफलंतेनऐंद्रीदिक्उत्तरतश्चालितास्फुटाभवतियद्युत्तरायनेरविर्वर्तते।यदिदक्षिणेतदादक्षिणतः।एवंस्फुटाप्राची।अन्य
थास्थूलाइत्यर्थः।तन्मत्स्याद्याम्यसौम्यदिशौ।अथप्रकारांतरेणाह।ध्रुवमवलंबसूत्रेणविद्ध्वाध्रुवाभिमुखंकीलकः सौम्या
स्वस्थानकीलकोयाम्या।तन्मत्स्यात्पूर्वापरे।प्रथमंभाद्ध्यायग्रदर्शनेदिग्ज्ञानमुक्तं।इदानीमथवैकस्मादपिभाग्रतस्त्वेवमा।अ
भीष्टकालेशंकोर्भाग्रंचिह्नयित्वातस्याः छायायाः वक्ष्यमाणप्रकारेणभुजंकोटिंचानीयभुजकोटिमितेशलाकेगृहीत्वाशंकु

शिमि· ५५

मूलात्यथादिग्गामासंकोटिशलाकांछायाग्राग्रमस्तदिग्रातांसूत्रशलाकांचतथाप्रविन्यसेत्यथाशलाकाग्रयोःसंयुतिःस्यात्।ए
वंकृतेकोटिःप्रागपरादिग्भवतिबाहुश्चयाम्योत्तरा।अत्रोपपत्तिः अहोरात्रवृत्तेष्टच्छायानामुन्नतघटीनामग्रेपूर्वाह्णेसममंडलेयावदं
तरंतावदेवापराह्णेतावतीनामिष्टघटीनामग्रेभवति।अतस्तच्छायाग्रविंदूभ्यांदिक्ज्ञानमुपपद्यते।परंतत्कालांतरेणपरर्कक्रांत्यंत
रेणनांतरितंभवति।अतस्तत्संशोध्यं।तस्मिन्कालेयानिकर्णवृत्ताग्राण्युक्तानिपूर्वाह्णेयानिचापराह्णेतेषामंतरंकार्यं।तत्रलाघवार्थंत
त्कालक्रांत्योरेवांतरंकृतं।ततोयाकरणायानुपातः।यदित्रिज्याव्यासार्धे घात्रिज्याकर्णस्तदाक्रांतिज्यांतरेणकिमिति।अत्रलब्धमग्रांतरं।
ततोनुपातः।यदित्रिज्याव्यासार्धे एतावदंतरंतदाकर्णव्यासार्धे किमिति।अत्रगुणकभाजकयोस्त्रिज्यातुल्ययोर्नाशेकृतेसम्यगुप
पन्नंतत्कालापमजीवयोस्तुनिवरादिस्यादि यद्युत्तरमयनंवर्त्ततेउत्तरतोर्कश्चलितेशंकोर्मार्गेदक्षिणतोयाति।तदुत्तरतश्चालनीयं।
अतउपपन्नमेद्दीस्फुटाचालितेतिभुजकोटीनामुपपत्तिरत्र तच्चिवेशमात्रेणदिग्ज्ञानमिहदर्शितं इदानीमेतत्संबंधमाह॥ ॥दिक्
सूत्रसंपातगतस्पर्शकोश्छायाग्रपूर्वापरसूत्रमध्ये दोर्दोः प्रभावर्गवियोगमूलंकोटिर्नरस्याग्रपराततः स्यात् १० अतएवदिक्से

एमः ५५

पातस्तस्य शंकोर्भाग्रं यत्र पतति तत्स्य पूर्वापरसूत्रस्य यदंतरं स दोरित्युच्यते। दोश्छाययोर्वर्गांतरपदं पूर्वापरा कोटिरिति इदानीं छायातः कर्णं कर्णाच्छायां चाह॥ ॥भाकृतीन १२ कृति १४४ संयुते। पदं स्यात् श्रुतिः श्रुतिकृतीनवर्गयोः अंतरात्पदवियुतो न कर्णयोराहते श्रयदिवापरं प्रभा ११ छायावर्गाद्द्वादशवर्गयुतान्मूलं कर्णः। कर्णवर्गाद्द्वादशवर्गोनान्मूलं छाया अथवा कर्णो द्विघ्नः। एकत्र द्वादशमितो न्यत्र युतस्तयोर्घातान्मूलं छाया अस्योपपत्तिर्गणिते कथिता इदानीं संज्ञाविशेषानाह शंकुर्नरो ना कथितः स एव स्वाद्धाद्वेर्या विषुवद्दिनार्द्धे नतिः पलो क्षश्च स एव तत्ते तच्चोन्नतिर्याप्य स एव लंबः १२ स्पष्टार्थं इदानीमक्षक्षेत्रा ण्याह भुजोक्षभा कोटिरिनांगुलो ना कर्णो क्षकर्णः खलु मूलमेतत् क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां विधेयमानार्थयशः सखानां १३ लंबव्यका कोटिरथाक्षती वा भुजोत्र कर्णस्त्रिभुजे त्रिभज्या कुज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णाग्रका च त्रिभुजे तथैरं १४ तथैव को टिः समहत्तशंकुस्त्रज्याभुजस्तद्धृतिरत्र कर्णः। भुजोपमज्या समना च कर्णः कुज्योन्नितातद्धृतिरत्र कोटिः १५ अग्रादिखंडं कथिता च कोटि रुद्धृतनादोः श्रवणोपमज्या उद्धृतना कोटिरथाग्रकाग्रखंडं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या १६ खंडं यदूर्ध्वं समहत्तशंकोर्यत्तद्धृतेस्तावथ

शि॰मि॰
५६

कोटिकर्णौ अथारिखंडंभुजएवमष्टोक्षेत्राण्यमून्यक्षभवानितावत् ९० अत्रकिलनिरक्षदेशेयदेवविषुवन्मंडलंतदेवसमंडलंतथा
क्षितिजादन्यदुन्मंडलंनामवलयंनास्ति। तत्रध्रुवौचक्षितिजासक्तौ अथनिरक्षदेशाद्योदीच्यांयथायथोत्तरतोगच्छतितथातथोदग्ध्रु
वमुच्चंतंपश्यति। तथायेभागोध्रुवउच्चतस्तावेवभागरक्षसंज्ञैः स्वस्वस्तिकाद्दक्षिणतोविषुवन्मंडलंनतंपश्यति विषुवन्मंडलस्यतिर्य
क्स्थितत्वात्तदाश्रितान्यहोरात्रवृत्तानिस्वस्थानेतिरश्चीनानिभवंति अतःसाक्षदेशेखगोलवलयानांतिरश्चीनभगोलवलया
नांचसंपाताअक्षक्षेत्राण्युत्पद्यंते तान्यक्षक्षेत्रसंज्ञान्युपयोगित्वात्कथ्यंते अक्षभानामपलभामध्यसिद्धा साभुजः। द्वादशां
गुलशंकुःकोटिः। अक्षकर्णस्तत्रकर्णः। इदंतेषामक्षक्षेत्राणांवक्ष्यमाणानांमूलं केषांकिमेवेत्याह। विधेयमानार्थयशःसुखाना
मिति। अन्येऽप्येवमुत्पद्यते विद्यानाममनस्यकीर्तिरतुलामाप्यक्षयेचाप्ययोधेनुःकामदुघारतिश्चविरहेनेत्रंतृतीयंचसा सत्कारायत
तनंकुलस्यमहिमारत्नैर्विनाभूषणंतस्मादन्यमपेक्ष्यहेतुविषयंविद्याधिकारंकुरु अथान्यक्षेत्रे क्षेत्रदर्शनार्थंयथोक्तंखगोलंभ
गोलंचबध्वाक्षेत्राणिदर्शयेत्। तत्रदक्षिणोत्तरमंडलेविषुवद्वृत्तसंपातादूर्ध्वयावानंबवःक्षितिजसमसूत्रपर्यंतसातत्रकोटिः लंबांनिपा

एत्नः
५६

तकुमध्ययोरंतरंस्ताक्षस्तातत्रभुजः। समध्याह्नेवाग्रामितस्त्रैत्रिज्यासतत्रकर्णः। दृङ्मण्डलक्षेत्रं दृग्ज्याहोरात्रवृत्तंयत्रक्षितिजेलग्नं
तस्यप्राक्स्वस्तिकस्यचांतरमग्राचापांशास्तेषांज्याग्रा तावतीचयस्यकुक्षितिजे अग्राग्रयोर्बिंदुं सूत्रमुत्स्मात्सूत्रं। अहोरात्रवृ
त्तोन्मंडलसंपातस्यप्राच्यपरसूत्रस्यचयदंतरंसातत्रक्रांतिज्यास्सातत्रकोटिः। अग्राकर्णः। तदग्रयोरंतरंसाकुज्यासभुजः। दृङ्मक्षक्षे
त्रं। तथाः होरात्रवृत्तसममंडलसंपाताद्धोयावलंबः ससमवृत्तशंकुः साकोटिः। अग्राभुजः। अहोरात्रवृत्तेज्याखंडंतद्धृतिः कर्णः
इदमक्षक्षेत्रं। तथाकुज्योनितातद्धृतिरहोरात्रवृत्तेज्याखंडं साकोटिः। उन्मंडलेक्रांतिज्याभुजः। समवृत्तशंकुः कर्णः। दृङ्मक्षक्षेत्रं। अहो
रात्रेवृत्तोन्मंडलयोः संपातादवलंबः उन्मंडलशंकुः। सभुजः। उन्मंडलवृत्तेक्रांतिज्याकर्णः। उन्मंडलशंकुमूलस्यप्राच्यपर
सूत्रस्यचयदंतरंतदग्रादिखंडंसातत्रकोटिः। दृङ्मक्षक्षेत्रं। तयोन्मंडलशंकुः कोटिः। शंकुमूलोभ्यास्तसूत्रयोरंतरमग्राग्रे
ऽं सभुजः। कोटिभुजाग्रयोरंतरसूत्रंकुज्यासतत्रकर्णः। दृङ्मक्षक्षेत्रं। तयोन्मंडलशंकुनाहीनः समशंकुस्तत्समशंकोरूर्ध्वखंडं
साकोटिः। कुज्यानातद्धृतिस्तद्धृतेरूर्ध्वखंडंसकर्णः। अग्रादिखंडंसभुजः। दृङ्मक्षक्षेत्रं। एतान्यष्टौतावत्कथितानि एवमन्यास्मि

शिमि॰ ५७

पिमवंति इदानीमेषांसाधनान्याह॥ ॥एषामथैकस्यतुबाहुकोटिकर्णैर्मिथोन्यान्यनुपाततःस्युः एषांक्षेत्राणामेकस्यदोःको
टिकर्णैः परस्परमन्यानिभवंति।इदानींतथाआह त्रिज्येपृथक्कोटिभुजाहतेतेकर्णेहृतेलंबपलज्यकेस्तः १८ तत्कार्मुकेलंबपलौ
चतज्येदोःकोटिनीव्वरनोमिथोवा अक्षस्यकाकोटिगुणाभुजाप्तालंबस्यकावाक्षगुणोन्यथातः १९ त्रिज्यासस्यमस्छानेघुसमभिः
कोटिभिर्गुण्यास्वकीयेनस्वकीयेनकर्णेनपृथक्पृथक्भाज्या॥ एवंसमधालंबज्याभवति। अथसमधात्रिज्याभुजैर्गुण्यास्वस्वकर्णेन
भाज्यासस्यधाक्षज्याभवति।लंबज्याक्षज्ययोर्धनुषीकार्येतौलंबाक्षौस्तः लंबोत्क्रमज्जीवयोनात्रिज्याक्षज्यास्यात अक्षोत्क्रमज्जीवयो
नात्तुत्रिज्यालंबज्यास्यात। त्रिज्यावर्गात्पृथक्पृथक्लंबाक्षज्यावर्गौनान्मूलेअक्षलंबज्येवा।अक्षज्यासमस्छानेघुसमभिःको
टिभिर्गुण्यास्वस्वभुजेनभाज्यासमधालंबज्याभवति।सस्यधालंबज्यासस्यभिर्भुजैर्गुण्यास्वस्वकोघाभक्तासमधाक्षज्यास्यात इदानी
मन्यदाह कोंतिज्यकेकर्णगुणेविभक्ते कोघाभुजेनाल्पमिताग्रकास्यात।आद्यंद्वितीयंसमशंकुरेवः स्यात्तेद्धृतिःकोटिहृतःकोति
घ्नः २० कोंतिज्याक्षक्षेत्रकर्णेनगुणिताद्धिः स्छाप्या एकत्रस्वकोघाभक्तासस्यग्राभवति।अन्यत्रस्वभुजेनभक्तातत्रसमशंकुः॥

राम: ५७

वं सप्तभिः कर्णैः सप्तधाग्रासप्तधावसप्तशंकुर्भवति। एषः शंकुः सप्तभिः कर्णैर्गुणितः स्वस्वकोटिभक्तः सप्तधातद्धृतिर्भवति इदानी

मन्यदाह कर्णेननिघ्नीदृग्गग्रकावाभुजेनभक्ता स्वलुतद्धृतिः स्यात्। अथ कासप्तधासप्तभिः कर्णैर्गुणिण्यास्वस्वभुजेनभाज्या

सप्तधातद्धृतिर्भवति। इदानीमन्यदाह कोघाहतातद्धृतिरग्रकाचकर्णेनदोर्घ्नाक्रमशोविभक्ता। द्विधाभवेद्वासमहन्तशंकुः सदोर्गुणैः

णः कोटिहृतोग्रकावा सप्तधातद्धृतिः सप्तभिः कोटिभिर्गुण्यास्वस्वकर्णैर्भाज्यासप्तधासप्तशंकुर्भवति। एवं सप्तधाग्रासप्तभिः

कोटिभिर्गुण्यास्वस्वभुजेनभक्ता। एवं वासप्तधासप्तशंकुर्भवति सप्तशंकुः सप्तधासप्तभिर्भुजैर्गुण्यः स्वस्वकोघाभक्तः सप्तधाग्रका

भवति इदानीमन्यदाह कोघुढंतद्धृतिरंबरमूर्ध्वेष्ट्रस्याहतंवासमहन्तशंकुः २२ कुज्यानितातद्धृतिस्तन्तद्धृतस्वर्ध्वेरवेदं तत्स

प्तधासप्तभिः कर्णैर्गुण्यंस्वस्वकोघाभक्तंसप्तधावासप्तशंकुर्भवति इदानीमन्यदाह द्विधापमज्याभुजकोटिनिघ्नीकोघाचदोर्ज्या

विहृताघटाग्रं कुज्यापरंतद्धृतिरंबरमर्ध्वेस्यात्तद्धृतिः संयुतिरेतयोर्वा २३ सप्तधापमज्याभुजैर्गुणापास्वस्वकोघाभक्तासप्तधावा

कुज्याभवति। अथसप्तधापमज्यासप्तधाकोटिभिर्गुण्यास्वस्वभुजेनभाज्यासप्तधातद्धृतेरूर्ध्वरवंदभवति। कुज्योर्ध्वरवंदयोर्योग

सि॰नी॰
५८

स्तद्धतिरिसपक्षनवतिर्भेदाम्भवति इदानीमन्यराह कुज्यापमस्यभुजकोटिनिघ्नोकर्णोद्धृतेस्याक्रमशोयदास्ते अथाग्रखंडंप्रथमं
द्वितीयमथारिखंडंस्वतैरेक्यमग्रा २४ कुज्यासत्यधाभुजैर्गुण्यास्वस्वकर्णेनभाज्यासत्यधाः ग्राखंडंभवति। एवंकोटिज्यासत्यधाकोटिभि
र्गुण्यास्वस्वकर्णेनभाज्यासत्यधा अथारिखंडंभवति खंडयोर्युतिः प्राग्वदनेकधाग्राभवति इदानीमन्यराह अथारिखंडंवतथापम
ज्याभुजाहतेतेक्रमशोविभक्ते। कोटिघ्नतिज्यासुभयत्रशंकुरुन्मंडलस्थितरविर्मंडलेस्यात २५ अथारिखंडंसत्यधाभुजैर्गुण्यंस्वस्वको
घाभाज्यंसत्यधोन्मंडलशंकुर्भवति। एवमपमज्यासत्यधाभुजैर्गुण्यास्वस्वकर्णेनभाज्यासत्यधोन्मंडलशंकुर्भवति इदानीमन्यदा
ह अथाग्रखंडंक्षितिसिंजिनीचकोघाहतेदोश्रवणोद्धृतेस्तः उद्धृतशंकुसमनातहूनः स्यादूर्ध्वखंडंसमहृतशंकोः २६ अथाग्र
खंडंसत्यधाकोटिभिर्गुणपस्वस्वभुजेनभाज्यं। सत्यधोवाद्धृतशंकुर्भवति। एवंकुज्यासत्यधाकोटिभिर्गुण्यास्वस्वकर्णेनभाज्यासारखंस
मधोन्मंडलशंकुर्भवति। तेनोन्मंडलशंकुनारहितः सममंडलशंकुस्तदूर्ध्वखंडंस्यात इदानीमन्यदाह अथाभुजघ्नीष्कृतिःस्तोसि
तिस्यातदनिताताद्धतिरूर्ध्वखंडं॥ ॥अथासत्यधाभुजैर्गुण्यास्वस्वकर्णेनभाज्यासत्यधाकुज्यास्यात। कुज्योनिताताद्धतिस्तदूर्ध्वखंडं

राम:
५८

स्यात् इदानीमन्यदाह ज्ञाताबमाध्यादितैरेभिर्वा तैर्यद्वा गुणच्छेदविपर्ययेण २७ दोःकोटिवर्गैक्यपदं स्फुटं तिस्यात्तत्कोटिवर्गान्तर
तः पदं दोः दोःकोटिवर्गान्तरतश्च कोटिर्द्वाभ्यां तु तो यायदिवा स्फुरेवं २८ इदानीमुपसंहारश्लोकमाह विषघटिस्त्रानयनप्रभेदास्ता
वत्सुरेवं पललंबमौर्व्योः अग्रादिकानां शतशः प्रभेदैर्लीलावतीयोपि स्फुरन्तं तं भेदाः २९ बहुप्रकारप्रतिपादनार्थमिदं इति लंबाक्ष
ज्याग्रादिभिः प्रकरणं इदानीं दिक्नियमेन छायानयनं विवक्षुरादौ कोणशंकोरानयनमाह अथाकृतिं द्विगुणितां त्रिगुणस्य
वर्गात् ११८१०८४४ स्त्यक्त्वा पदं तदिह कोणनरोक्षभाघ्नः अर्कोद्धृतः फलयुता सकृदग्रयासौ सौम्ये फलेन वियुता तु तयाग्र साध्यः
३० त्रिज्यायाः वर्गात्स्वार्धवर्गेण द्विगुणितेनोनाद्यन्मूलं स किल कोणशंकुः स्थूलो भवति। स पलभया गुण्यो द्वादशभक्तो यत्फलं
तेन युता याग्रा कार्या तया अग्रया पुनः शंकुः साध्यः। तस्मादपि पुनः फलं युनस्तेन युतया अग्रया स साध्यः। यावदविशेषः। एवं याम्यगो
ले। सौम्ये तु फलस्याग्राया अग्रयदन्तरं तामग्रां प्रकल्प्य सकृत् साध्यः अत्रोपपत्तिः अत्र कोणवृत्तस्थस्यार्कस्य सममण्डलेन सह या
वदन्तरं स्यात् स भुजः। यावद्याम्योत्तरमण्डलेन सह। तदग्रं भवति सा कोटिः। तद्वर्गयोगपदं खमध्यार्कान्तरभागानां ज्या सा दृग्ज्या॥ एवं

सि·नी·
५१

मूलवर्गो द्विगुणो दृग्ज्यावर्गो भवति। सदृग्ज्यावर्गस्त्रिज्यावर्गो घावद्विशोध्यते तावत् शंकुवर्गो वशिष्यते। अतस्तन्मूलं कोणशंकुर्भवति
।किं त्वत्र भूतो न ज्ञायते। तज्ज्ञानं वक्ष्यमाणविधिना अथाक्षभाग्रानरोर्कस्त द्विस्यादिना। अतः शंकुः पलभयागुणपते द्वादशभि
॥र्हृते फलं शंकुतलं रदाक्षिणं स्यात्। स्वाग्राशंकुतलयोर्याम्यगोले योगः सौम्ये त्वंतरं भुजो भवति। अत्र कोणशंकोरज्ञानात् शंकुत
ला ज्ञानं। केवलमग्राज्ञायते। सैव प्रथमं वाहुः कल्पितः। ततोग्राहृतिं द्विगुणितां त्रिगुणस्य वर्गादित्यादिना यः शंकुरानीतः स
स्थूलो भवति। अतोः सकृद्विधिना सम्यक् भवति। तथा यत्र देशे यस्मिन्काले अग्रा सार्द्धराशि २४३१ ज्यातोधिका भवति। तत्रत
दा याम्यगोले कोणशंकोरभावः। उत्तरगोले तु कोणशंकुचतुष्टयमुत्पद्यते एकस्मिन् दिने यत्र देशे समपर्णाग्रा साप्यधिका विषुव
तीति नैवं भवति रदानी दिनार्द्धशंकर्थमाह॥ ॥सौम्यगोलो भरत्वं यदा घयाम्यापरंसायनभागमानोः। क्रांतेः ककुप्गोल
वशान वेधा स्वदाक्षत्वं वा विहयाम्यसौम्यो ३१ पलावलंबावपमेन संस्कृतौ नतोन्नते ते भवतो दिवार्द्धे ल्यादिकं पानवते ऽथिशो
धितेन तं भवेद्युन्नतमुन्नतं नतं ३२ स्पष्टार्थः प्रथमः श्लोकः पलावलंबावपमेन संस्कृताविति अत्रा किल विंशविभागाः पलोर

एम
५१

116

क्रिणः। लंबः सप्तत्यंशाः ७० सचोत्तरः। खार्द्धाद्दिषुवन्मंडलं दक्षिणतो विप्रकृष्टमतो दक्षिणोक्षः। क्षितिजादुत्तरतोपि विषुव
द्वृत्तमतो लंबस्योत्तरसंज्ञा अत्र समदिक्त्वाद्योगो भिन्नदिक्त्वादंतरं संस्कारउच्यते। अत्र किल रवेरुत्तरोपमो द्वादशभागाः १२
अनेनापमेन संस्कृतो पललंबो जातेन नतोन्नते। ८। ८२। यद्यपम उत्तरश्चतुर्विंशतिभागाः २४ तदायमापमुक्षेत्रजातेन
नतमुन्नतं ४ लंबेचसंस्कृते जातमुन्नतमुन्नतं ९४ एतद्यथोन्नतं वेतदधिकं स्यात्साशीतिशतात् १८० शोधितमुन्नतं स्यात् ८६
लवादिकं वानवतेर्विशोधितमित्यतो वा॥ ॥इदानीं शंकुं दृग्ज्यां चाह नतांशज्या वा भवतीह दृग्ज्या दिनार्द्धशंकुश्चान्त
श्योन्नतस्या इह मध्याह्ने नतांशज्या वा दृग्ज्या स्यात् तथोन्नतांशज्या नाम्ना सा दिनार्द्धशंकुः। वासनात्र सुगमा इदानीं प्र
कारान्तरेणाह त्रिभज्यकोन्मंडलशंकुघाताद्वरज्यया संखा लुप्तयष्टिसंज्ञे ३३ युतोनिती द्युजनरेण यष्टिका भवेदुत्तरगोले दक्षि
णगोले यान्तरः उन्मंडलशंकोस्त्रिज्यागुणे चरज्यया भक्ते यल्लब्धं सा यष्टिः स्यात् सा यष्टिरुन्मंडलशंकुनायुक्तोत्तरदक्षिणे
हीनासाति दिनार्द्धशंकुर्भवति अत्रोपपत्तिः क्षितिजोन्मंडलयोर्मध्ये चरकालः। तस्य स्याक्षकर्णवनियमरूपा सा चरज्या उन्म

सि॰नी॰
६०

उन्मंडलादूर्ध्वं याम्योत्तरवृत्तं यावत् यः कालः स सदैव सर्वत्र पंचदशघटिकात्मक एव तस्य कालस्य त्र्याविज्यया इदानीमनुपातः यदि
चरज्यया उन्मंडलशंकुतुल्यमूर्ध्वं लभ्यते तदा उन्मंडलादूर्ध्वकालस्य त्र्याविज्यया किमिति फलमुन्मंडलशंकुसमसूत्रादुपरि ऊर्ध्वरू
पं भवति तस्य यष्टिसंज्ञा कृता। सा यष्टिरुन्मंडलशंकुना उत्तरगोले युता दिनार्द्धशंकुः स्यादित्युपपन्नं दक्षिणगोले तु उन्मंडलस्याध
स्थितत्वात् हीना। इदानीं दृतिमप्याह क्षितिज्यैवं द्युगुणघ्ना सा दृतिश्चरज्ययैवं त्रिगुणे॥ पिसांसका ३४ द्युज्यैवं क्षितिज्ययो
त्तरगोले युता याम्ये रहिता दृतिर्भवति एवं त्रिज्यावृत्तीवयायुतोनां स्यात्॥ ॥अत्रोपपत्तिः अत्र गोलेऽहोरात्रवृत्तक्षिति
जसंपातयोर्वेधं तद्दृग्यासस्त्रं। एवमुन्मंडलसंपातयोर्वेधं तदहोरात्रव्यासस्त्रं तद्दृग्यासस्त्रयोरंतरं सर्वत्र कुज्या अथवा
याम्योत्तरवृत्तसंपातयोर्वेधं तन्मितं तस्यासस्त्रं तयोर्व्यासस्त्रयोर्यः संपातस्तस्मादुपरि तत्र खंडं द्युज्या सोत्तरगोले धस्त्र्या
कुज्यायुता यावत् क्षितिजं तावत् दिनार्द्धे कोट्यासस्त्रयोरंतरं स्यात् दक्षिणे तु कुज्यया हीना यतस्तत्र कोट्यासस्त्रादधः कुज्या
यदर्कोदयास्तसूत्रयोरंतरं सा चरदृतिरुच्यते एवमन्यत्रापि अहोरात्रव्यासार्द्धं त्रिज्यातुल्ये रके रक्ष्यते तावत् त्रिज्यातुल्यं भवतीति ते

राम
६०

रंके यो चलकुज्या गण्यते तावत्त्वरज्यातुल्या भवति। अथ चरज्यया त्रिज्या युतोनान्त्या संज्ञा भवति। न संस्था ह्रस्वोः क्षेत्रसंस्थान
भेदः किं संकानां गुरुलघुत्वा केवलं संख्याकृतो भेदस्तस्युपपन्नं इदानीमस्यातो हृतिं स्तेष्वंत्रासामाह स्वतिथिमैर्ष्या चरती
वयावाहृता द्युमौर्व्या क्षितिज्ञीवयावा भक्तांसस्का स्यादथवांत्यकायाहृतिर्गुणच्छेदविपर्ययेण २५ त्र्यंति। त्रिज्यया गुणिता द्यु
ज्यया भक्ता स्वसंस्त्या भवति। अथवा चरज्यया गुण्या कुज्यया भक्तां सस्का स्यात एवमस्या घज्या गुणा त्रिज्या भक्ता हृतिः स्यात अ
थवा कुज्या गुणा चरज्यया भक्ता हृतिः स्यात अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन परिष्कज्यया त्रिज्या लभ्यते० कुज्यया वा चरज्या तदा हृस्या
किमिति फलमंत्या यतोऽक्षज्यापरिणता कुज्या त्रिज्यापरिणता चरज्या एवमंत्यातो हृतिर्विलोमविधिने विस्पष्टमुपपन्नम् इ
दानीमस्या हृतिभ्यां दिनार्द्धशंकुमाह अंत्यास्थचोन्मंडलशंकुनिघ्नी चरज्यया सा समदिनार्द्धशंकुः हृतिः पलक्षेत्रकोटिनि
घ्नी तत्कर्णभक्ता यदिवा सशंकुः अंत्योन्मण्डलशंकुना गुणिता चरज्यया भक्ता फलं दिनार्द्धशंकुः अथवा इष्टधा हृतिरच्छा
भिः पलक्षेत्रकोटिभिर्गुणिता स्वस्वकर्णेन भक्ता फलमष्टधा दिनार्द्धशंकुः अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदि चरज्यातुल्ये नां

सिनी
६१

स्याधः रवेरुन्मण्डलशंकुर्लभ्यते तदा समग्रयांत्यया किमिति फलं दिनार्धशंकुः अथ धृतिः धृतिर्नामाह कर्णगत्याः अर्कश्चापि स्वत्र
म अतो हृक्षेत्रकर्णैरनुपातः यद्यहृक्षेत्रकर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा धृत्याकर्णेन किमिति फलमर्कास्तं विततस्त्रस्य भूपर्यंतस्य श्रमा
णं शंकुर्भवतीत्युपपन्नम् इदानीं दिनार्धदृग्ज्यामाह ॥ ॥धृतिः पलक्षेत्रभुजेन निघ्नी तत्कर्णभक्ता ऽग्रकमोनयुक्ता ॥ गोलक्रमात्स्या
द्दथवाग्रदृग्ज्या याम्याथ सौम्या विपरीतशुद्धौ ॥ ॥अथाग्रधा धृतिरग्राभिः पलक्षेत्रभुजैर्गुणा स्वस्वकर्णेन भाज्या यत्फलं तदुत्तरगो
ले ऽग्रया हीनं याम्ये युतं दिनार्धदृग्ज्या स्यात् सा च याम्या यत्रोत्तरगोले फलादग्रा न शुध्यति तदाग्राया फलमेव तत्स्यात् शेषं दृग्ज्या
तदा सौम्या स्यात् अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदि पलक्षेत्रकर्णेन तद्भुजो लभ्यते तदा धृत्या किमिति। फलमग्रया समत्वाद्दक्षिणतः शंकु
मूलं भवति दृग्ज्या तु शंकुमूलप्राच्यपरयोरंतरं अतः प्राच्यपरोदयास्तसूत्रयोरंतरमग्रा तुल्यं याम्यगोले तत्र हेयं उत्तरगोले तु तस्माद्धि
शोध्यं शेषं याम्या दृग्ज्या स्यादिति युक्तं। यदा तूत्तरगोले स्वाहोरात्रवृत्ते वर्तते तदा शंकुमूलं प्राच्यपराया उत्तरतो भवति। अतस्तत्र
फलादग्रा न शुध्यति। अग्रातो यावत्फलं विशोध्यते तावत्प्राच्यपराशंकुमूलयोरंतरमवशिष्यते सैव दृग्ज्या। एवं सौम्या चेत्युपपन्नम्

राम
६१

इदानीं प्रकारांतरेणाह गोलक्रमात्रद्युतिहीनयुक्तास्युतिः पलघ्नेत्रभुजेन निघ्नी तत्कर्णभक्ता भवतीह दृग्ज्या प्रद्योतमैनेवाग्रहरलंप्रयाते
द्युतिरुत्तरगोले तद्युत्साहीना दक्षिणे युता साः स्वधाः स्वाभिः पलघ्नेत्रभुजेन गुण्या स्वस्वकर्णेन भाज्या फलमेकधा दृग्ज्या स्यात् अत्रोपपत्तिः
अहोरात्रवृत्तसममण्डलसंपातयोः पूर्वपश्चिमयोर्बद्धसूत्रं तस्य याम्योत्तरवृत्तसंपाते निचद्युत्तिस्तस्योर्ध्यास्तत्रपर्यंतस्य समः संपा
तस्तस्मादर्कस्थानेद्युतिरंतरंतत्सूत्रितुल्यं भवति। अतस्तेनोनितास्युतिरूर्ध्वरेखांसममण्डलाद्दक्षिणतो हृत्कर्णगस्यार्कपर्यंतं भवति अतस्ते
नानुपातः यद्यक्षकर्णेन तत्सूत्रं लभ्यते तदानेन किमिति। फलं दृग्ज्या। दक्षिणगोले तु क्षितिजादधो होरात्रवृत्तस्य सममण्डलेन सं
पातस्तत्राधोमुखः समशंकुः क्षितिजादधस्तद्युतिः अतस्तया तद्युतिर्युताधः सममण्डलाद्दक्षिणतो हृत्कर्णगस्यार्कपर्यंतं भ
वति अतस्तयानुपातः फलं याम्या दृग्ज्या स्वस्वालिकाद्दक्षिणोत्तरवृत्ते यैर्भागैरर्को नतस्तेषां ज्येत्यर्थः इदानीं प्रकारांतरेणाह त्रि
ज्यान्त्यचापोत्क्रमज्ञीवयोनादृग्ज्या भवेदेवमतो नरो वा। एवं हि दृग्ज्या यदि वाखिलानां विदिक्समोद्भवनरादिकानां त्रिज्याशंकुचाप
स्योत्क्रमज्यया हीना दृग्ज्या भवति। दृग्ज्याचापस्योत्क्रमज्ञीवयोनात्तदा शंकुर्भवति। अनेन प्रकारेण दिनार्द्धान्मध्यसमशंक्वादौ

सिनी.
६२

नांदृग्ज्यास्यात् पूर्वेतुयाकथितासाद्दिनार्द्धं एव अस्योपपत्तिर्भुजकोटिज्याकारणएवप्रतिपादिता इदानींछायाकर्णावाह दृग्ज्याविजी
वेशवि १२ संगुणेतेशंकुहृतेभाज्ञवर्णोभवेतां दृग्ज्याचाविजीवाचाद्वेद्वादश १२ गुणेशंकुनाभाज्ये दृग्ज्यास्थानेपरमलंलभ्यते साछा
यांगुलात्मिका यच्चिज्यास्थाने सोअस्याःछायायाःकर्णः अस्योपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदिशंकुकोटेर्दृग्ज्याविज्याभुजकर्णौ तदाद्वा
दशांगुलशंकोःकौफलंछायाकर्णौ इत्युपपन्नम् इदानींप्रकारांतरेणदिनार्द्धकर्णमाह त्रिज्याहृत्कर्णेनगुणाविभक्ताहृत्सा
म्रक्रांतिर्वादिनमध्यगेऽर्के त्रिज्यामहृत्कर्णेनसंगुण्यहृत्याभजेत्फलंमध्यकर्णः स्यात् अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकाभ्याम् यद्यहृत्कर्णेन
द्वादश १२ शंकुस्तदाहृत्यातुल्येनकिमिति अत्रस्थितिर्द्वादशगुणान्हृत्कर्णेनभाज्याफलंमध्यशंकुः अथास्योऽनुपातः यदिमध्या
ह्नशंकुनात्रिज्याकर्णस्तदाद्वादशांगु १२ लशंकुनाकिमितिरद्द्वत्रिज्याद्वादशगुणापवर्त्तनीतशंकुस्पभाजकस्पच्छेदांशविपर्यासे
कृते हृत्कर्णेगुणाचद्वादशगुणयाहृत्याभाज्या अत्रगुणकभाजकयोर्द्वादशकयोर्नाशेकृते त्रिज्याहृत्कर्णेनगुण्याहृत्याभाज्या प्र
लंमध्यकर्णः स्यादित्युपपन्नम् इदानींप्रकारांतरेणाह युतायनांशार्कहृद्द्ब्जत्ययारवरामतिथ्यम्भुवो १०१५३० हृज्जाःपरः १

एप्रः
६२

लक्ष्मतिघ्नः पलभाविभाजितः परोऽथवोद्धृजगतेर्वाश्रुतिः अर्कस्य सायनांशस्य दृहनीभुजज्या साध्या नल्पत्वं दृश्येत्यर्थः।त
यात्र्यया पूर्णत्रितिथिघ्नन्यशशिनो १०१५३० भाज्याः। यल्लब्धमसौ पराख्यः। सपरः पलभाकर्णेन गुण्यः पलभया भाज्यः फल
मुन्मण्डलगतस्यार्कस्य छायाकर्णो वा भवति इदानीं तस्मादेव परसंज्ञात्समवृत्तकर्णमाह परोऽक्षभासंगुणितोऽक्षकर्णभक्तो
थवा स्यात्समवृत्तकर्णः स एव परः पलभया गुण्यः पलभाकर्णेन भाज्यः फलं सममण्डलगतस्यार्कस्य छायाकर्णो वा भवति अ
त्रोपपत्तिस्त्रैराशिकत्रयेण यदि त्रिज्यया परमक्रान्तिज्या लभ्यते तदाऽर्कदोर्ज्यया किमिति अत्र दोर्ज्या परमक्रान्तिज्यया गुण्या
त्रिज्यया परमक्रान्तिज्या लभ्यते तदाऽर्कदोर्ज्यया किमिति अत्र दोर्ज्या परमक्रान्तिज्यया गुण्या त्रिज्यया भाज्या फलं क्रान्तिज्या
अथान्योऽनुपातः। यद्यक्षकर्णेन पलभा लभ्यते तदा क्रान्तिज्यया किमिति फलमुन्मण्डलशंकुः। इदानीं दोर्ज्यायाः परक्रान्ति
ज्या पलभा च गुणस्त्रिज्याऽक्षकर्णश्च हरः इदानीमन्योऽनुपातः यद्यस्य शंकोस्त्रिज्या कर्णस्तदा द्वादशांगुलस्य शंकोः किमि
ति। अत्र त्रिज्या द्वादशगुणा भाज्यः पूर्वराशिर्भाजकः इह छेदांशविपर्यासे कृते त्रिज्यावर्गो द्वादशगुणोऽक्षकर्णगुणश्च भाज्यः

सि॰नी॰
६३

दोर्ज्यापरक्रांतिज्यायागुणापलभागुणा च भाजकः अत्र भाज्यभाजकयोः परक्रांतिज्यया पवर्त्ते हारस्थाने गुणास्त्रिज्यावर्गः परक्रां
त्याया वरपवर्त्यते ता च त्वरामतिथ्यभ्रभुवो लभ्यंते १०१५३० एते दोर्ज्याया भक्ताः परमत्वाः कृताः अन्यस्मिन्नानयने उपयोगित्वा
त् इदानीमसौ परो हृत्कर्णेन गुण्यः पलभया विभक्त उन्मण्डलकर्णः स्यादित्युपपन्नं च एवं सममंडलकर्णोर्थं यथायोगमनुयात
त्रयेऽत्र तेन तैये व परक्रांतिज्ययापवर्त्तिते सएव परः स्यात् किंतु तत्राहंभागुणोऽन्त्यकर्णो हरः फलं सममंडलकर्णः स्यादित्युपपन्नं
इदानीमुन्मण्डलकर्णान्मध्यकर्णमाह उद्धृतकर्णश्चरसिंजिनीघ्नो भक्तोऽन्त्यया वाश्रवणो हि नाडी उन्मण्डलकर्णश्चरज्यागुण्या
न्त्यया भाज्यः फलं वा मध्यकर्णो भवति अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यद्यन्त्याधः शकलेन चरज्यामितेनोन्मण्डलकर्णो लभ्यते तदान्त्यया
किमिति इदं व्यस्तत्रैराशिकं इच्छावृद्धौ फले ह्रासो ह्रासे वृद्धिश्च जायते व्यस्तत्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणितकोविदैः अतोऽत्र चरज्या
गुणोन्त्या हरः फलं मध्यकर्ण इत्युपपन्नम् इदानीं प्रकारान्तरेणोन्मंडलकर्णात्सममंडलकर्णाच्च मध्यकर्णमाह उद्धृतकर्णः स्व राम:
मण्डलकर्णः हि तिज्ययातरुतिं संत्तयाच क्रमेण निघ्नो विहृतो चरज्यादिनार्द्धकर्णो वधवा भवेतां स्पष्टार्थम् अत्रोपपत्तिस्त्रि ६३

राशिकेन यत्फलं मण्डलार्धस्येन हृतेः खंडेन कुज्यामितेनोन्मंडलकर्णो लभ्यते तद्रूपाच्च सममंडलकर्णो लभ्यते। तदाह
त्साकिमिति एतेच व्यस्तत्रैराशिके अत्र फलं समध्यकर्णः कर्णाद्व्यत्वं समध्यछायेत्युपपन्नं इदानीमिष्टादिक्वशाच्छायां
विवक्षुस्तत्तत्स्वरूपज्ञताधिक्यं निरूपयन्नम्नरूपेणाह याम्योदक्समकोणभाः किलकृताः कैश्चित्पृथक्साधनैर्यास्ता दि
ग्विवरान्तरान्तरगतायाः पृच्छकेच्छावशात् ता एकानयनेन चानयति यो मन्ये तमनन्यं भुवि ज्योतिर्विद्वदनारविंदमुकुलप्रो
द्बोधने भास्करं इह किल पूर्वाचार्यैः कालानयनेष्टच्छायाः त्वदेव छाया आनीताः एका पूर्वापरा अन्या याम्योत्तरा
तदन्या कोणच्छाया· ताश्च पृथक्पृथक्साधनैः येनानयनेन समच्छाया आगच्छति न तेन कोणछाया। न समछाया। इ
तरस्या आनयनेनेतरा नागच्छतीत्यर्थः या एता याश्च तद्दिग्विवरांतरगताः। याश्च पृच्छकेच्छावशात्। एतदुक्तं भवति एता
छाया य आनयति परमेकेनैवानयनेन नानयनभेदैः तमहं भुवि सर्वमन्यं मन्ये। एकः किल ददि विसर्य अयं भुवि। कस्मिं
न्विषये ज्योतिर्विद्वदनारविंदमुकुलप्रोद्बोधने गणकवदनकमलकलिकाविकासे इदानीं तदर्थमाह चक्रांशकां

सि.नी.
६४

केहितिजाख्यवृत्ते प्राक्स्वस्तिकाभीष्टदिशोस्तु मध्ये येंशाः स्थितास्ते त्रिंशकाख्यास्तत्पात्रिदिग्भ्योस्य परे विभागे कदाचिद्
ष्यभीष्टदिने यस्मिन्काले एष्यकः एष्यतीति तत्रकाले ऽर्कोपरिस्थस्तद्दृग्मण्डलस्य क्षितिजस्य संपाते यः अभीष्टदिक्स्थः प्राग्वा
स्तिकस्य चान्तरे क्षितिजवृत्ते येंशास्ते त्रिंशकास्तेयाः तेषां ज्या दिग्ज्येति एवं पश्चिमभागेऽपि इदानीमिष्टदिक्छायानय
नमाह पलप्रभाव्यासदलेन निघ्नी दिग्ज्याहृता तां पलभां प्रकल्प्य साध्यान्त्यकाजीवाथ तया विनिघ्नी स्वाहस्त्यया भापमसि
ञ्जिनी च ताभ्यां दिनार्धघ्नतिवद्दृक्ज्यादभीष्टदिक्छेदघमणौ द्युतिर्वा पलप्रभा त्रिज्यया गुण्या इष्टदिग्ज्यया भाज्या य
ल्लभ्यं ते तां पलभां प्रकल्प्यान्त्याहृज्या साध्या। अथ या क्रांतिज्या सेदानीमानीतमाहृज्यया गुण्या स्वदेशाहृज्यया भाज्या। फ
लमिष्टाक्रांतिज्या भवति। ताभ्यां दिनार्धघ्नतिवद्दृक्ज्यादिति। एतदुक्तं भवति इष्टाहृज्याया धनुरिष्टाः पलो भवति। इष्टाक्रां
तिज्याया धनुरिष्टापमो भवति। पलावलंबावपमेन संस्कृतौ विज्यादिनायाच्छाया भवति सा भीष्टदिक्छेदघमणौ छाया भवति
अत्रोपपत्तिः विषुवद्दिने विषुवन्मण्डले रविर्भ्रमति। तत्र भ्रममाणेऽर्के इष्टदिशं गते यावती छाया सा तावदिह साध्यते इति

एमः
६४

शंगुलशंकोः छायाग्रं दृग्ग्रग्रे यथा भवति तथा बिम्बस्तस्य प्राच्यपरयाः सहान्तरं विषुवतीतुल्यमेव भवति तच्छंकुतलं अग्रा
भावात्स एव भुजः छायादृग्ज्या अथ दृग्ग्रध्याख्यिज्यातुल्येन कर्कटकेन यद्वृत्तं लिख्यते तत्किल दृक्क्षितिजं तत्र दृक्क्षितिजे यादृ
ग्ज्या स भुजः। दृग्ज्याग्राद् दृग्मध्यगामिनी त्रिज्या तत्र दृग्ज्या इदानीमनुपातः यदि दृग्ज्यामितेन भुजेन त्रिज्यातुल्या दृग्ज्या ल
भ्यते तदा पलभामितेन किमिति अत्र त्रिज्या पलभया गुण्या दृग्ज्यया भाज्या फलं विषुवन्मंडलस्थेऽर्के १२ छा दृक्छायाभ
वति अथ तां पलभां प्रकल्प्य साध्या दृग्ज्या वेति स्वमध्यार्कयोरंतरे ये शा दृग्मंडले लिखिता लेखं ज्या साध्या येयमिदानीमानी
ता छाया तां पलभां प्रकल्प्य तस्याः कर्णमानीय सा पलभा त्रिज्यया गुण्या तत्कर्णेन भाज्या फलमिष्टाहज्या स्यात् स्वदेश
हज्या दृक्क्षितिजोन्नरष्टगता इयं तु दृग्मंडलगस्यातिर्यक्स्थितत्वात् अधिका जाता इदानीं क्रांतिज्यापि दृग्ग्रण्डलगता किय
ते तत्रानुपातः। यदि स्वदेशाहज्ययेष्टाहज्या दृग्मंडलगता एतावती लभ्यते तदा क्रांतिज्यया दृग्मंडलगता कियतीति
फलं दृग्मंडलगता क्रांतिज्या अनयोरुक्तं अथ तया विनिघ्नी स्वाहज्यया प्राप्तमाशिंजिनी चेति अत्र फलं विषुवन्मंडलार्कयोर्दृ

क्षितिजमण्डलेयैन्तरांशास्तेषांज्याभवति सेष्टक्रांतिज्या अथतास्यांदिनार्द्धफलतिवद्दिद्युज्यादिति इष्टाहज्यायाधनुर्दृङ्मण्डलगतं। सदृष्टो
न्नतः इष्टक्रांतिज्याधनुरिष्टक्रांतिर्दृङ्मण्डलगता अथतयोर्याम्यगोलेयोगः सौम्येतरंरवमध्याद्दृङ्मण्डलगतार्कनतांशाभवं
ति तेषांज्याद्दग्ज्या नवतेर्विशोधितानांतेषांज्यान्नतज्यास शंकुः दृग्ज्याविजीवेराविं १२ संगुणेतेइत्यादिनाछायाकर्णो
भवतइत्युपपन्नं इदानींविशेषमाह एवंरक्षेयेपलभागकाः स्युस्तद्दीनखाष्टेद्‌ १८०मितांश्च्यंशाः तांश्चाहभागास्त्रवि
कल्प्यसाध्याद्दुयेष्टदिग्भायदिदिग्लवज्याअल्पाग्रकायाः खलुसौम्यगोलेयाम्येतुतस्यांदिशिनास्तिभेव उत्तरगोलेऽग्ररेखा
दिग्ज्यायोर्दृङ्मण्डलं विन्यस्तंकस्मिंश्चिदहोरात्रवृत्तेयत्र्वाहेत्वापराह्णेचस्थानद्वयेलगति। तस्मिन्नहोरात्रवृत्तेऽग्रमतः सूर्यस्य
तत्स्थानद्वयंप्राप्तस्यतद्दिक्छायावारद्वयंभवति अतस्तद्दिशिभाद्वयेनभवितव्यं। तत्कथमितिचेत्तदर्थमिदं एवमनेनप्र
कारेणयेदृष्टपलांशाः स्युस्तैःखाशीतिशता १८० छोधितेषुयेशेषांशास्तांश्चाहभागान्प्रकल्प्यसतिसंभवेद्विधेष्टभास
ध्या। एवंतदैवभवति। यदोत्तरगोलेऽग्रायाः सकाशाद्दिग्ज्याल्पाभवति। याम्यगोलेतुतस्यांदिश्यर्कः क्षितिजादुपरिनप्रविशति।

128

अतस्तत्रच्छायाभाव एव अत्रोपपत्तिः अत्रेच्छादिशि न्यस्तस्य दृङ्मण्डलस्य विषुवन्मण्डलेन सह संपात एकः स्वस्वस्ति
कादासन्नो ये भागे भवति किल ते छायापलांशाः। अन्यः स्वस्वस्तिकादितरः इतरस्यां दिशि ये भागे भवति ते च पलांशाः कल्पि
तः। तेषामक्षांशानामग्रादितरेषां चाग्रादिष्टाहोरात्रवृत्तमिष्टक्रान्त्यग्रे भवति अत उभयतोपि साध्या छाया। अतः सतिसंभ
वे द्विधा भवति इदं यथा स्थिते गोले दिग्ज्याग्रे दृङ्मण्डलविन्यस्य दर्शनीयं। अथानेनानयनेन सममण्डलछायानयनार्थमुदा
हरणं। यस्मिन्देशे पंचांगुला ५ पलभा तत्र परिस्माशीत्यधिका सप्तशती क्रांतिज्या ७८० तदाऽष्टाविंशत्यधिकसहस्रद्व
यं २०२८ सममशंकुः। अग्रा ८४५ अनेनानयनेनायं सममशंकुरागच्छति तद्यथा तत्रदेशे दृग्ज्या द्विदंतेंदुमिताः स्याद्दश
विकलाधिका (१३२४ / १८) पलभा ५ व्यासदलेन निघ्नी १७१० दिग्ज्योद्धृता अत्र दिग्ज्या पूर्णं० अनेनोद्धृता जाताः स्वहरः। एतां
पलभांभक   ल्याक्षज्या किल साध्या। अस्याः वर्गाद्द्वादशवर्गेण सदृशच्छेदेन न्यूनस्य मूलेन युता कल्लं जाताः कर्णः प
लभासम एव। १७१० त्रिज्या पलभया गुण्या तत्कर्णेन तत्समानेनैव भाज्या एवमक्षज्या भवति। अत्र तुल्यत्वात् गुणकभाज्ज

त्रिनी·
६६

कयोः श्रन्ययोस्तथापलभातुल्ययोश्चनाशेकृतेत्रिज्यैवाक्षज्यानाता तस्तनुरंशानवविरंक्षः नचतेः शोधितोलंबः ॥ अथतयावि
निघ्नीस्यारि। अनयात्रिज्यातुल्याक्षज्ययाक्रांतिज्यागुण्याखवेदेशाक्षज्यया १३९२ नयाभाज्याएवंकृतेसमशंकुरुत्पद्यते। इयमिष्ट
क्रांतिज्यानाता। अत्रलंबः पूर्णः अयमिष्टक्रांतिज्याधनुषाकिलान्वितः कर्त्तव्यः। एवंकृतेउन्नतांशाभवेयुः। तेषांज्यावासमशं
कुः। एवंसग्रवसमसंडलशंकुर्भवति। एवंयदाक्रांतिज्यापूर्णाभवतितदाखगुणाग्निरंशस्त्रशेषविधाविस्तारिगणितोक्तयाम्यस्य
पीरस्माषयाअग्रासमशंक्वादीनिसाध्यानि। अन्येषामनुपातार्थंनकश्चिदुद्यंति। इदानींप्रकारांतरेणेष्टशंकूपायमाह। व्यासो
द्धृवर्गः पलभाहतिघ्नो दिग्ज्याहृतिर्द्वादशवर्गनिघ्नी॥ तत्संयुतिः स्यात्प्रथमस्तथान्यस्त्रिज्याक्षभाघ्नाभिहतिस्ततस्तौ। ४९

यु

दिग्ज्याग्रयोर्वर्गवियोगभक्तौ यदन्यवर्गेणयुतौ [illegible] घराशेः। परंतरन्यानयुतंश्च तिर्वा गोलक्रमादिष्टदिशंगतेर्के। ५०। स्याद
ग्रकायायदिदिग्ज्यकाल्पातदान्यवर्गात्प्रथमेनहीनात्। मूलेनहीनः सहितोद्विधान्यः कर्णद्वयं स्यादिति सौम्यगोले ५१ ए
कत्रिज्यावर्गः पलभावर्गेणगुण्यः। अन्यत्रदिग्ज्याहृतिर्द्वादशवर्गेणगुण्या तयोराश्योर्योगः प्रथमसंज्ञः स्थाप्यः। अथत्रिज्यो

राम·
६६

याः अक्षभायाः अग्रायाश्चातिसृणां घातः अन्यसंज्ञश्चस्याप्यः। अथ दिग्ज्यायाः अग्रायाश्च वर्गांतरेण तो आघान्याव
पवत्तिमौंत तो य आघराशिस्तस्माद् अन्यवर्गेण युताघस्य दंतदन्येन राशिना ऊनं सत् उत्तरगोले दक्षिणगोले तु युतं सत् तद्वृद्धि
शंगते र्के छायाकर्णो भवति। अथोत्तरगोले। यदि दिग्ज्या अग्रायाः सकाशात् अल्पा भवति तदान्युराशेर्वर्घात्सथमेन हीनान्न
लंते नान्यराशिरेकत्र हीनो न्यत्र युतः सन् द्विधा कर्णो भवति यत्र युतः कृतस्तत्र सममंडलाद् उत्तरस्थे र्के अन्यत्र हीनः कृतस्तत्र
दक्षिणस्थ इति ते यां कदाचिदुत्तरतो पि कर्णद्वयं भवति। अत्रोपपत्तिर्बीजगणितमक्रियया॥ तत्राव्यक्तं याकारोपलक्षितं
त्रिज्याग्रादिका आघाक्षेरोपलक्षिताः कृत्वा बीजक्रियाप्रदर्श्यते। तद्यथा॥ छायाकर्णप्रमाणं यावत्तावत्तथा १ अस्मादु
जः साध्यते। त्रिभाज्यात्तार्काग्रका कर्णनिघ्नी सादिनाजाता कर्णवृत्ताग्रा॥ या अ १ इयं कर्णवृत्ताग्रा पलछायया संगु
ताजातो मत्रः या अ १ वि त्रि १ अस्मात्रिज्याहतो सो पभया विभक्त कल्वादिनाहि त्रि १ ज्या साध्या। अयं त्रिज्या त्रि १ या गुणि
तः या अ १ वि त्रि १ कर्णवर्गात् द्वादशवर्गेपनीते जातश्छायावर्गः या व १ रू १४४ वर्गेण वर्गगुणे पञ्जे चेति अनेन पूर्वराशिवर्गो

सिनी ६७

मान्यः पूर्वराशेर्यावद्वर्गः क्रियते तावत्प्रथमं यावत्तावद्वर्गगुणितो याथावर्गः ततो याकारगुणितो ग्राचित्र्याविषुवत्समानां घातो द्विगुणः

ततः पलभावर्गगुणितस्त्रिज्यावर्गो रूपराशिरंते भवति। स तेन छायावर्गेण भक्तो जातः याव अव १ या अविचि २ विवचिव १ अत्र फलं

त्रिज्यावर्गः अतोयं त्रिज्यावर्गसमः क्रियते। पक्षौ समच्छेदीकृत्य छेदगमे कृते तयोः शोधनार्थं न्यासः। याव अव १ या अविचि २ विवचिव १ यावत्रिव १ या० त्रिव १४४

एवैकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपाण्यन्यस्येतरस्मादिति शोधने कृते तेन ज्ञातं प्रथमस्थाने त्रिज्याग्रावर्गांतरं यावद्वर्गगुणं। गुणिता यावत्तावद्गुणिता चेति प्रथमः पक्षः। द्वितीयपक्षे रूपस्थाने तुल्यासा

णितं ततस्तु रतः। द्वितीयस्थाने त्रिज्याक्षभाग्राभिहतिर्द्विगुणिता यावत्तावद्गुणिता ... तत्संयुतिर्ज्ञाता। अथ पक्षयोर्मूलार्थं त्रिज्याग्रावर्गवियोगेनापवर्तने कृते। अ

द्वर्गः पलभाकृतिघ्नो त्रिज्याकृतिर्द्वौ दशवर्गनिघ्नौ तत्संयुतिर्ज्ञाता। तत्र प्रथमपक्षे याव० या० विवचिव १ त्रिव १४४ यो रूपराशिः सोऽत्र

व्यक्तवर्गस्थाने रूपं ज्ञातं तं याव १ इति राशी अपवर्तितौ लघू जातौ तत्र प्रथमपक्षे याव० या० ... इदानीं प्रथमस्यास्य यावर्गस्य समं लं

प्रथमराशिः कृतः। मध्यराशिर्द्वितीयपक्षे याव अव १ त्रिवं १० या अविचि २ अन्यसंज्ञः कृतः। यः पूर्वं द्विगुण आसीत् सोऽव्यक्तत्वं विहाय स्वात्मकोऽन्यः एवैकगुणो लब्धः या

या १ अनेन द्विगुणेन मध्यमराशिरन्यसंज्ञो भक्तः

एमः ६७

१रु अन्यः १ इ२ प्रथमपक्षमूलं अथान्यवर्गेणयुताधराशेर्मूलं द्वितीयपक्षमूलं तेनसहप्रथमपक्षमूलस्यपुनः समीकरणंतत्रप्रथ
मपक्षमूलेयोऽन्योरूपराशिः सद्वितीयपक्षमूलंसमशोधनेऋणगतत्वात्क्षेप्योभवतिदक्षिणगोलेउत्तरगोलेतुधनगतत्वाच्छोध्यः
।यदोत्तरगोले अग्राया अल्पे द्विगुणे रछादिक्छायास्याधनंतदा मूलेऽन्यः ऋणगतोलभ्यतेसचद्वितीमपक्षमूलाधिकः स्यात्।
तदा अव्यक्तमूलर्णगरूपतोऽल्पंव्यक्तस्यपक्षस्यपदंयदिस्यात्ऋणंधनंतच्चविधायसाध्यमव्यक्तमानंद्विविधंक्वचित्स्यात्ः परि
भाषायाविषयः अतस्तत्रद्विधात्वंइत्यादिसूपपन्नंइदानीमहोसर्वासांदिक्छायानांएकमेवानयनंप्रसिद्धमनेनाचार्येणो
क्तं तत्रकाप्रतीतिरितिमंदानांशंकांपरिहरन्नाह कर्णाग्रयाबाहुरिहप्रसाध्यस्त्रिज्याहतोसौप्रभयाविभक्तः भवेत्प्रतीत्यर्थमि
यंचरिज्यातुल्यैवसास्यात्श्रवणद्वयेपि २ इदंसूत्रैरुक्तमात्रमपिज्ञायते इदानींयेऽज्ञास्तेषांप्रतीत्यर्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण
कर्णाग्रयाबाहुः साध्यः। सचबाहुः त्रिज्यागुणः छाययाभक्तोद्विज्याभवति। यतः शंकुमूलंछायाग्रगामिस्वं पचचित्पाष्टमे
लगतिसातस्याः छायादिक्। किंत्वर्कद्विवैपरीत्येनभवतिएवंमंदानांप्रतीतिरुक्ता। एवंदिङ् नियमेनछायानयनमभिधा

मिनी°
६८

यदानीं कालनियमेनाह उक्ताप्रभामिमतरिड्डि यमेनताकन्नामेवकालनियमेनचवक्ष्मिभयः स्याउन्नतंघुगतशेषकयोर्यद्दलंतेनो
नितंदिनदलंनतसंज्ञकंच ५३ अथोन्नताहनयुताद्येरणाक्रमाउग्दक्षिणगोलयोःस्या स्यात्स्वमेतद्गुणितंघुमौर्व्या व्यासार्द्धभक्तंचक
लाभिधानं ४ दिवसस्यपदंतयच्छेषकंतयोर्यद्दलंतदुन्नतसंज्ञंस्यात्तेनोन्नतेनोनीकृतंदिनदलप्रमाणंतन्नतसंज्ञंभवति। अथोन्न
तादुन्नतकालात्। उत्तरगोलेचरेणोनितात् दक्षिणेयुताघान्यातत्स्वंसासत्वसंज्ञेत्यर्थः। तत्स्वंघुज्ययागुणितंत्रिज्ययाभक्तंकलासं
ज्ञंभवति अत्रोपपत्तिः यस्मिन्कालेछायासाध्यातस्मिन्कालेखाहोरात्रवृत्तेनयावती मिर्घटीमिः क्षितिजादुन्नतोरविस्तासामुन्नतसं
ज्ञायेनकालेनमध्यान्हात्नतस्तस्यनतसंज्ञा। अथचरेणोनयुतस्योन्नतकालस्यकिलसासाध्या साचस्यामध्याचधिर्भवतिसचमध्य
प्रदेशोहोरात्रवृत्तस्योन्मंडलसंपातेभवति। यतउन्मंडलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्यार्द्धमधोर्द्धं अतउन्मंडलावधेर्नोवासाध्या
क्षितिजोन्मंडलयोरंतरंचरार्द्धं। अतश्चरार्द्धेनवर्जितादुन्नतादुत्तरगोलेदक्षिणेतुयुतात् यतउत्तरगोलेक्षितिजादुपर्युन्मंडलंदक्षिणेऽधः
।तस्मात्कालाघान्यासाधिता साविज्याहतपरिणतासासत्वसंज्ञा घुज्यापरिणतासाकलासंज्ञा इदानीं प्रकारांतरेणकलांतस्याच्च

राम:
६८

134

इष्टयष्टिमाह सूत्रैकुज्यावागुणितं विभक्तं चरज्यया स्यादथवा कला सा। कलापलक्षेत्रजकोटिनिघ्नी तत्कर्णभक्ता भवतीष्टयष्टिः ५५
अथवा तत्सूत्रं कुज्यागुणं चरज्यया भक्तं सत्कला भवति। सा च कला अथवा पलक्षेत्रजकोटिभिर्गुण्या स्वस्वकर्णेन भाज्या फलमथवा
इष्टयष्टिर्भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्र चरज्याकुज्ये त्रिज्याद्युज्यापरिणते अतस्ताभ्यामनुपातः यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा सूत्रेण कि
मिति। फलं कला। सा कला होरावृत्ते ज्या। तत्रानुपातः। यदि पलक्षेत्रकर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन किमिति फलमुन्मंड
लशंक्वग्रसमसूत्रादुपर्यर्कबिंबादधऊर्ध्वकोटिरूपं भवति। तस्येष्टयष्टिसंज्ञा॥ ॥इदानीं प्रकारांतरेणेष्टयष्टिमाह॥ ॥उद्धन्न
शंकोरपि सूत्रनिघ्नाच्चरज्यया सं यदि वेष्टयष्टिः स्पष्टार्थं अत्रोपपत्तिः यदि चरज्यायाः उन्मंडलशंकुर्यष्टिस्तदा सूत्रस्यास्य कि
मिति त्रैराशिकेन वा यष्टिरित्युपपन्नं॥ ॥इदानीमिष्टांत्यकाद्द्युसोरानयनमाह खाद्युदग्दक्षिणगोलयाते सूत्रे युतोनं चरजीव
यास्यात ५६ इष्टांत्यकैवं क्षितिजीवया वा कलायुतोनाद्युतिरिष्टकाले। यत्पूर्वमानीतं सूत्रं तदुत्तरगोले चरज्यया युतं दक्षिणे हीनमि
ष्टांत्यकासंज्ञं भवति। एवमनेनैव क्रमेण कुज्यया युतहीना सतिकलेष्टद्युतिसंज्ञा भवति अत्रोपपत्तिः। अत्रोन्मंडलादुपरितन

सिनी·
६९

कालस्याहोरात्रवृत्तेयात्र्यासाकला॥अथस्वल्पस्यज्यासाकुज्या।तयोरुत्तरगोलेयोगेकृतेऽर्कविंवादुदयास्तसूत्रपर्यंतं।अक्षकर्णगसातिर्य
कुसूत्रंभवतिसेष्टहृतिः।सैवत्रिज्यापरिणतासती।ष्टांत्यकाभवति अतश्चरज्ययासूत्रंयुतंकृतं।दक्षिणगोलेतदुन्मंडलस्यक्षितिजादधःस्थि
ता।लाल्कलाकुज्ययाहीनाकार्या॥स्वंचरज्ययेत्युपपन्नं इदानीमिष्टशंकुमाह।युतोनितोन्मंडलशंकुनैवमिष्टाख्ययष्टिर्भवती।दृक्शंकुः
एवमुत्तरगोलेउन्मंडलशंकुनायुतादक्षिणेरहितेष्टयष्टिरिष्टशंकुर्भवति।अत्रोपपत्तिः।यापूर्वमानीतादृग्यष्टिः सोन्मंडलशंकुस्तत्रसम
सूत्राद्रपर्यूर्ध्वस्था॥सायावत् उत्तरगोलेउन्मंडलशंकुनायुतादक्षिणगोलेरहिताक्रियतेतावदर्कविंवादवलंबोभूपर्यंतोभवति।सैवेष्ट
शंकुरित्युपपन्नं।उन्नतकालात्शंकुमानीयेदानींनतकालादाह।नतोत्क्रमज्याशरश्चस्तेनैवहीनांत्यकावाभिमतांत्यकास्यात।घुसा
हतोव्यासदलेनभक्तः कुज्याहतोवाचरशिंजिनीहृत् ५८ शरः पृथक्स्थेनफलेनहीनास्थितिर्भवेद्वाहृतिरिष्टकाले॥ ॥यदिष्ट
कालेनंततस्योत्क्रमज्यासाशरसंज्ञाज्ञेया।अनेनशरेणप्राणानीतांसारहितासती।ष्टांत्यावाभवति।अथशरोद्युज्यागुणोव्यासदलेन
भक्तः।अथवाकुज्ययागुणश्चरज्ययाभक्तोफलंतदनंतरंष्टाष्यं तेनपृथक्स्थफलेनप्राणानीतास्थितिर्विवर्जितासती।ष्टाहृतिर्भवति।अ

एम·
६९

136

अत्रोपपत्तिः॥ ॥गोलक्रमेणत्रिज्याचरज्ययायुतोनाकिलोत्याभवति।स्वंचरज्ययायुतोनंइष्टांत्याभवतिनतोत्क्रमज्ययावाणरू
पयात्रिज्यायावद्धनाक्रियतेतावत्सूत्रंभवति।अतउक्तं।ह्यरोनीत्याइष्टांत्याभवति।अथशरस्त्रिज्यास्वपरिणतः।असावनुपातेनद्यु
ज्यापरिणतःक्रियते।यदित्रिज्ययाद्युज्यालभ्यतेतदाशरेणकिं अथवाचरज्ययाकुज्यालभ्यतेतदाशरेणकिमिति त्रैराशिकाभ्यांय
स्फलमुत्पद्यतेसानतोत्क्रमज्याद्युज्यापरिणताजाता द्युज्याकुज्यायुतहीनाकिलस्तृतिः स्यात कलातुकुज्यायुतोनाइष्टास्तृतिः
स्यात अथनतोत्क्रमज्ययाद्युज्यापरिणतयायावद्द्युज्यावर्जिताक्रियतेतावत्कलाभवति।यदिस्तृतिरूनाक्रियतेतावदिष्टस्तृतिर्भवेच
तीत्युपपन्नं॥ ॥अथस्वाहोरात्रवृत्तेयाम्योत्तरवृत्तसंपातेसूत्रस्यैकमग्रंबध्वाद्वितीयमधःसंपातेचतस्योदयास्तसूत्रेणयःसंपा
तस्तस्मादुपरितनखंडंस्तृतिः।अथाहोरात्रवृत्तेयाम्योत्तरवृत्तसंपातात्सर्वतःपश्चिमतश्चनतघटिकाग्रेचिन्हं।पिवात्तत्रसूत्रंबध्वीया
त् तस्यसूत्रस्यस्तृतिसूत्रस्यचयःसंपातस्तस्मादधःखंडंयदुदयास्तसूत्रपर्यंततावत्समाणेष्टस्तृतिः।यतऊर्ध्वखंडंसानतोत्क्रमज्याद्यु
ज्यापरिणताकलासंज्ञा॥एवंगोलोपरिदर्शयेत्।इदानीमिष्टशंकर्थमाह॥ ॥फलंपलक्षेत्रजकोटिनिघ्नंतत्कर्णभक्तंचतदूर्ध्व

सिनी
७०

संज्ञेप उद्धृत्तशंकुः शरसंगुणोस्मात्त्वरज्ज्वंयासंयदिवोर्ध्वेरखंडं उर्ध्वेनहीनोदिनमध्यशंकुः स्यादिष्टशंकुर्नततोथवैवं ६० यत्पूर्वफलम
नंष्टस्थापितेतरद्दृष्टयापलक्षेत्रकोठिभिर्गुणितंस्वस्वकर्णेनभक्तंसदूर्ध्वखंडंमथवाभवति। अथवाप्रागानीतः शरउन्मंडलशंकुनागुणितश्च
रज्ज्वयाभक्तस्सदूर्ध्वसंज्ञंस्यात् किंफलानयनप्रयासेनेति तेनोर्ध्वसंज्ञेनदिनार्द्धशंकुरूनीकृतः सन्निष्टशंकुर्भवति अत्रोपपत्तिः। यस्मा
कृद्दर्शितंतत्तेस्पारिवंदंफलसंज्ञंतिर्यग्भवंतस्यकोठिरूपकरणायानुपातः। यदिफलक्षेत्रकर्णेनतत्कोठिर्लभ्यतेतदानेनफलसंज्ञेनकिमि
ति। लब्धमूर्ध्वेकोठिरूपंभवति। तथावादिनार्द्धशंकोर्विशोध्यतेवावरिष्टशंकोः समानमवशेषंभवति। यातस्तत्सत्त्वेणैवार्कबिंबमहोरात्रवृ
त्तेवर्ततेयदिचरज्ज्वयात्रिज्याहृत्वपरिणतयोन्मंडलशंकुतुल्यमूर्ध्वलभ्यतेतदाशरेणत्रिज्याहृत्वपरिणतेनकियदितिसंवतावदूर्ध्वमितिसर्व
मुपपन्नं इदानीमिष्टान्त्यकात्स्वतिभ्यांशंकुमाह॥ ॥इष्टान्त्यकायाश्चरदृतेश्चयद्वादिनार्द्धशंकुःक्रिवरिष्टशंकुः शंकोश्चहृज्ज्या
श्रवणप्रभास्युर्दृतेर्नदृज्ज्यास्युधियात्रकार्या॥ ६१ अर्थात्सयाअंत्याथचोन्मंडशंकुनिघ्नीस्यादिप्रकारेणदिनार्द्धशंकुरानीतः तथाय
थाहृतेश्चहृतिः पलक्षेत्रजकोधिनिघ्नीस्यादिनाच तथेष्टान्त्यकायाइष्टहृतेश्चशंकुः साध्यः तथाशंकोर्दृज्ज्याततः छायाकर्णश्चसा

एमः
७०

138

दिनार्द्धं क्रिवत्साध्यमिति शेषः किंतु अत्र स्फुटेनेष्टदृग्ज्या स्फुतिः पलक्षेत्रभुजेन निघ्नीता दिनानसाध्या। अयमर्थस्तत्राप्युक्तः। अत्रोपप
त्तिः। स्फुतिर्दक्षिणोत्तरमंडलगता तया दृग्ज्या साधिता सा दक्षिणोत्तरमंडल एव दिनार्द्धं भवितुमर्हति। यतस्तत्र दक्षिणोत्तरमेव दृङ्मंडलं। दृ
लभ्यते। अतो स्फुटेनेष्टदृग्ज्या साध्येत्युक्तं। अथ प्रकारांतरेणेष्टछायाकर्णमाह – उद्वृत्तकर्णोक्षितिसिंजिनीघ्नात्समाख्यकर्णाद्यपितश्च ति
घ्नात्। दिनार्द्धकर्णाद्यथवा स्फुतिघ्नाद्धृत्येष्टयाप्तं यदि वेष्टकर्णः ॥ ६२ ॥ ॥ यः पूर्वमुन्मंडलकर्ण आनीतः स कुज्यया गुण्यः यश्च सम
वृत्तशंकोः कर्ण उत्पद्यते स तद्धृत्या गुणनीयः मध्यमच्छायाकर्णः स स्फुत्या गुणनीयः तेभ्यस्त्रिभ्यः इष्टया स्फुत्या भागे हृते पृथक् पृथक्
त्रिधेष्टकर्णो भवति। अत्रोपपत्तिर्व्यस्तत्रैराशिकेन यदि कुज्यातुल्यान या स्फुत्योन्मंडलकर्णस्तदा स्फुत्या सममंडलकर्णो स्फुत्या मध्यकर्णो
लभ्यते तदेष्टस्फुत्या किमिति फलमिष्टकर्णो लभ्यत इत्युपपन्नं ॥ ॥ इदानीं विशेषमाह ॥ ॥ यत्र क्रांतिविशुद्धिर्विधेया यदेह शोध्यं
न शुध्येद्विपरीतशुध्या विधिस्तदा प्रोक्तवदेव किंतु योगे वियोगः सुधिया विधेयः अथ यत्र क्रांतिविशुद्धिर्विधेया कर्तव्ये शोध्यं न शुध्यति त
दा शोध्यादितरराशिं विशोध्य शेषविधिः कर्तव्यः। किंतु यत्र शोधनेन कृते यदा योगविधिरुत्पद्यते तदा वियोगविधिः कर्तव्यः। अत्रोप

सिनी॰
७१

यतिः। अथोन्नतासून्युताश्चरेणेत्यादौ यदोत्तरगोले उन्नतकालाच्चरं न शुध्यति तदा चरादुन्नतं विशोध्य शेषस्य त्र्योन्मंडलादधःस्थ
ज्याखंडं सूत्रसंज्ञं भवति। तस्य यदा कला क्रियते तदोन्मंडलादधः कुज्याखंडं भवति। कलायाः परे स्वषष्टिः क्रियते तदोन्मंडलशंको
रूर्ध्वखंडं भवति अथ खाचुदग्दक्षिणगोलयातेत्यादौ स्वल्पं किल चरज्यया युतं कार्यं। तदिह न कार्यं। किं तन्मंडलादधोमुखं य
त्सूत्रमागतं तच्चरज्यया विशोध्य शेषमिष्टा सा भवति। एवं तदा या कलोन्मंडलादधोमुखमागता सा कुज्यायाः विशोधिता शेषं कु
ज्याधस्तनखंडमिष्टहृतिः। एवमुन्मंडलादधोमुखी येष्टयष्टिरागता सोन्मंडलशंकोः शोध्या शेषमिष्टशंकुर्भवतीति युक्तमुक्तं
। इदानीमन्यं विशेषमाह। ।। वा येंदुना घ्नन्नताक्रमज्या त्रिज्याप्तिता सैव नतोत्क्रमज्या उदक्नतशंकुस्तु न याम्यगोले दृश्या
नुपातार्थमयं प्रसाध्यः ६९ यदा नतं पंचदशघटिकाभ्योऽप्यधिकं भवति तदोत्क्रमज्याकरणे नतात्पंचदशघटिका विशोध्य शेष
स्यक्रमज्या त्रिज्यया युता सती उत्क्रमज्या स्यादित्यवगंतव्यं तथा दक्षिणगोले क्षितिजादधःस्थितत्वादुन्मंडलशंकुरदृश्यस्तथा
प्ययमन्येषामनुपातार्थं साध्यः अत्र वासना उत्क्रमज्या हि बाणरूपा भवति। यदा नतं पंचदशघटिकाधिकं तदा पंचदशघटि

गम॰
७१

कानामुत्क्रमज्यावाणरूपाविज्यातुल्यास्यात्।अथपंचदशघटिकाधिकोयःकालस्तस्यक्रमज्योर्ध्वाधररूपाभवति।सापा
वज्यायाप्रुताक्रियतेतावद्वाणरूपासोत्क्रमज्याभवति।अत्रगोलेअहोरात्रवृत्तेयाम्योत्तरवृत्तात्पूर्वतोनतघटिकाग्रेसूत्रस्ये
कमग्रंवध्वाद्वितीयमग्रंपश्चिमतश्चनतघटिकाग्रेनिवध्यतस्यसूत्रस्ययाम्योत्तराहोरात्रवृत्तस्यसंपातस्यचयदंतरंतद्बाणरूपं
।एवंतामुत्क्रमज्यांप्रदर्शयेत् इदानीमन्यंविशेषमाह॥ ॥मार्तंडःसममंडलंप्रविशतिस्वल्पेपमेखात्पलात्दृश्योत्तरगो
लएवसप्रविशन्दृश्यान्संदर्शितेरेवास्यभा अप्राप्तेपिसमाख्यमंडलमिनेयःशंकुरुत्पद्यतेनूनंसोपियथानुपातविधयेनैवंचक्रवि
दृष्यति १५ मार्तंडस्ययावदुत्तरक्रांतिःपलादधिकाभवतितावत्सममंडलादुत्तरस्थस्यैववृत्तिर्नाड्यभवति।यावत्पलाद्न्नातावद्
दक्षिणस्थस्यैवाअतस्तत्रसममंडलंप्रविशति एवंदक्षिणगोलेपिपलाद्न्नायांक्रांतौरविःसममंडलंप्रविशति।किंतुतत्र
द्वितिजादधःस्थितत्वात्प्रविशन्नदृश्यते उत्तरगोलेदृश्यते अतस्तत्रैवतस्यभाप्राप्याकथनीया तथाअप्राप्तेपिसमाख्य
मंडलमिनेयःशंकुरुत्पद्यतेइतियत्रकित्वविंशतिभागाअक्षस्तत्रमिथुनांतस्थोरविःसममंडलादुत्तरतोभागचतुष्टयेनरि

सि॰नी॰
७२

नार्द्धं भवति। अतस्तस्य सममंडलमध्यास्याप्येयो गणितेन सममंडलशंकुरुत्सघतेत यातद्धृतिष्वनकथं द्युमिरं खंध्या स्तवत् तदपि प्रदृश्यते। उदयास्तसूत्रमध्याद्धृतिसूत्रगस्यास्तसूत्रमेकं प्रसार्य द्वितीये गोलमध्यात्स्वस्तिकगामि वा तयोः सूत्रयोः यः संपातस्तस्मादधऊर्ध्वसूत्रं यत्प्रमाणं तत्प्रमाणस्तदा सममशंकुरुत्सघते यत्तु तिर्यक्सूत्रप्रमाणं तत्समाणा तद्धृतिरुत्सघते। तत्राप्यग्रा भुजरूपिणो। इदमक्षक्षेत्रं। अतोन्येषामनुपातार्थं न दृश्यति। दक्षिणागोले दृष्टश्यो यः समशंकुः सो यथनुपातार्थं न दृश्यते। स पिशब्दार्थः। इदानीं छायातः कालज्ञानमाह॥ ॥उक्तनकर्णाघ्न असिंजिनी घ्नाद्द्विनाद्र्कर्णार्द्धथवांसकाघ्नात् इष्टेनकर्णेन हृताघदास्य मिष्टांत्य कासेव पृथक्पृथक् स्यात् ६६ पलश्रुतिघ्नास्त्रिगुणस्य वर्गा घुज्यष्टकर्णाहति लब्धवेहा इष्टांसकात द्वहितांसका यामवंतियात्क्रमचापलिप्ताः ६७ नतासवस्तेस्युरहर्दलेते रूनीकृतं चोन्नतकाल एवं॥ ॥उन्मंडलकर्णाघ्न त्र्यया गुणितात्। अथवा मध्याद्धृकर्णाद्द्युज्यया गुणिता दिष्टेनकर्णेन भक्ताद्यत्फलं लभ्यते से ष्टांसका भवति। अभयत्रतुल्यः सर्वः। अथ प्रकारांतरेणेष्टांसामाह॥ ॥ पलश्रुतिघ्नस्त्रिगुणस्य वर्ग इत्यादि त्रिज्यावर्गः पलकर्णेन गुण्यो द्युज्यया दृष्टकर्णस्य च घातेन भाज्यो यत्फलं लभ्यते से ष्टांसका। तयेष्टां

एम
७२

त्ययारहिताया असंख्यायच्छेदं तस्योत्क्रमेण धनुः कार्यं तस्य धनुषो यावंतः कलास्तावंतस्तस्मिन्कालेन तासवो ज्ञेयाः । तैर्नतासुभि
रुन्नीकृता दिनदलासव उन्नतासवः स्युः अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यद्युन्मंडलकर्णेन चरज्याघ्नांत्यका लभ्यते तदेष्टकर्णेन कि
मिति अथवा यदि मध्याह्नकर्णेनांत्या लभ्यते तदेष्टछायाकर्णेन किमिति एवमत्रोभयत्र फलमिष्टांत्यका भवति अथान्यस्मिन्प्र
कारांतरे त्रैराशिकत्रयेणोपपत्तिः यदीष्टछायाकर्णेन द्वादशांगुलशंकुर्लभ्यते तदा त्रिज्याकर्णेन क इति अत्र त्रिज्याया द्वादश
गुणः इष्टकर्णो हरः फलं महाशंकुः । अथ तस्य हतिकरणार्थमनुपातः यदि द्वादशांगुलशंकोर्विषुवत्कर्णः कर्णस्तदाः सम
हाशंकोः क इति । पूर्वं त्रिज्याया द्वादशगुणः इदानीं हरः अतस्तुल्यत्वात् द्वादशकयोर्गुणहरयोर्नाशे कृते सति त्रिज्यायाः पलक
र्णो गुणः इष्टछायाकर्णो हरः फलमिष्टहतिः अथेष्टांत्याकरणायानुपातः । यदि द्युज्यया त्रिज्या लभ्यते तदेष्टहत्या किमिति । इ
दानीं त्रिज्यागुणो द्युज्याहरः । हरयोर्घातो हर इति द्युज्येष्टकर्णाहतिर्भवति । गुणयोर्घाते त्रिज्यावर्गः पलकर्णगुणितो भवति । एवं फल
मिष्टांत्यकां । तया वर्जिताया अंत्याया यच्छेषं यत्तस्योत्क्रमज्याशरसंज्ञा । अतस्तस्याः धनुरुत्क्रमेण स नतकालः स्यात् । नतकालो

सिरो॰
७२

दिनार्द्धात्स्यतित उन्नतकालः स्यादित्युपपन्नं॥ ॥इदानीं विशेषमाह॥ ॥त्रिज्याधिकस्यक्रमचापयुक्ताः खखाब्धिचापाधनुर्हृत्क्र
मात्स्यात् ६८ यदेष्टांसकावर्जितायाअंत्यायाः शेषं त्रिज्यातोधिकं भवति। तदा तस्मात् त्रिज्याशोध्या शेषस्य क्रमचापलिप्ताः खखा
ब्धिवाणैर्युताउत्क्रमचापो भवति। ततेदानतासवो भवंती त्यर्थः। अत्रैवाधिकस्यक्रमज्याकरणे युक्तिः। सैवाधिकस्यक्रमधनुः क
रणे इदानीमुन्नतकालस्य प्रकारांतरमाह इष्टांत्यकासाचरजीवयोनायुक्ताचगोलक्रमतः क्रमोत्याः तच्चापलिप्ताश्चरयुक्त
हीनाः समुन्नतास्तेयदिवासवः स्युः ६९ अथचासेष्टांत्यकाउत्तरगोलेचरज्ययाहीना दक्षिणेयुतातत स्तस्याक्रमज्याभिश्चापंतदुन्न
रगोलेचरेणयुतं दक्षिणेहीनं सन्नतकालउन्नतासवो भवंति यदेष्टांत्यकायाश्चरज्यान्तरगोलेन शुध्यति तदा चरज्यायाइष्टांत्याशोध्या
शेषस्य चापं तत्र चरं हेयं। तदिह न क्षिप्यते यत्तविशोधने हेतोयोगे वियोगः स्यधियाविधेयइति वचनात् चापंचरादिशोध्यं शेषमु
न्नतासवो भवंति। उन्नतादिनार्द्धात शोधितानतासवो भवंति। अत्रोपपत्तिः इष्टांत्यकाकरणे याक्षेत्रसंस्था कथिता सैवेह तथा
पीयत्कथ्यते। इष्टांत्यकायाश्चरज्यायावदुत्तरगोले शोध्यते दक्षिणे तु क्षिप्यते। तावदुन्मंडलादुपरितनकालस्यज्यास्त्रसंजाभव

एम॰
७२

ति। अतस्तस्याधनुरुत्तरगोले उन्मंडलादधस्थेन चरेण युतं रहितेण तत्परिच्छिन्नहीनं सत्क्षितिजादुन्नतकालो भवतीत्युपपन्नं। यदा
न्नुत्तरगोले चरज्यानमुख्यातितदाव्यस्तविशोधने कृते उन्मंडलादधोमुखीज्यास्तत्र संज्ञा भवति। अतस्तस्याधनुर्विचरात्तशोधिते सति
क्षितिजादुन्नतकालो भवतीत्युपपन्नं इदानीं छायातोर्कानयनमाह॥ ॥दिनार्द्धयुतेष्विन्यकाग्रात्तायाः स्वकर्णेन चापांशकाः
स्युर्नतांशाः दिनार्द्धवियुक्तायुतास्ते पलांशैरुदग्दक्षिणे भाग्रके र्कापमः स्यात् ७० अतः क्रांतितो वैपरीत्येन भानुर्भवेदेतदस्यग्र
गोलेवक्ष्ये। मध्याह्नछाया त्रिज्यया गुण्या मध्याह्नछायाकर्णेन भाज्या यत्फलं लभ्यते तस्य चापांशा नतांशा भवंति। यद्युत्तरं छाया
श्चेतदा दक्षिणाः यदि दक्षिणं तदा उत्तराः। एवं दिनार्द्धयेन नतांशा ज्ञाता भवंतीति यदि दक्षिणास्तदा पलांशैर्वियुक्ताः यद्युत्तरास्तदापलं
शैर्युताः संतः क्रांत्यंशा भवंति। अतः क्रांतितो वैपरीत्येन रविर्भवतीति गोले वक्ष्ये॥ अन्यच्च वक्ष्ये गोले वक्ष्ये। अत्रोपपत्तिः॥ ॥यस्मि
ध्यच्छायाकर्णेन मध्याह्नछायातुल्यो ज्ञातो लभ्यते तदा त्रिज्याकर्णेन कः इति। यदनेन त्रैराशिकेन फलमुत्पद्यते सा याम्योत्तरवृत्ते रवम
ध्याकांशानां जीवा। अतस्तस्याधनुर्नतांशाः ते च छायातो दिग्वैपरीत्येन भवंती। तिप्रसिद्धं। यदि ते दक्षिणाज्जातास्तदा तेभ्योक्षांशाः

सिनी·
७४

शोघ्याः शेषंविषुवन्मंडलाद्दक्षिणतः क्रांसंज्ञा भवंति। यदितेभ्यः पलांशानसुध्यंतितदापलांशेभ्योनतांशान्विशोध्य शेषाविषुवन्मंडला
दुत्तराः क्रांत्यंशास्तेयाः यद्युतराननतांशास्तदापलांशैर्युताः संतः उत्तराः क्रांसंज्ञा भवंतीति स्वधियाज्ञातव्यं इदानीं क्रांतिज्ञानेसतिपलज्ञा
नमाह॥ ॥नतांशापमांशांतरंतुल्यदिक्त्वेयुतिर्भिन्नदिक्त्वेपलांशाभवेयुः ७१ एवंछायातोयेनतांशाज्ञातास्तेषामपमांशानांचदि
क्साम्येंतरंदिग्भेदेयोगः पलोभवति। पूर्वोपपत्तिकथनवैपरीत्येनास्योपपत्तिः। कथिताभवति॥ ॥इदानींछायातोभुजज्ञानमाह
त्रिभज्यात्ताडितार्काग्रकाकर्णनिघ्नीभवेत्कर्णवृत्ताग्रकाव्यस्तगोला यत्पलछाययासौम्ययासंस्कृतास्याद्भुजोथांतरेभाग्रके सौम्य गोले
७२ भुजः कर्णवृत्ताग्रयाद्योन्यदासौवियुक्तोक्षभास्यात्तयावावियुक्तः भुजः सौम्यभाग्रेन्यदाद्यस्त्रिभज्याहतः कर्णभक्तोग्रकाया
पमोतः ७३ अर्कस्याग्रेघ्रछायाकर्णेन गुण्यात्रिभज्ययाभाज्यापफलंकर्णवृत्ताग्रकास्यात्सातुव्यस्तगोला। उत्तरगोलेयाम्या। द
क्षिणगोलेसौम्या। सापलछाययासौम्ययासंस्कार्या। पलछायासदैवसौम्यास्तेया। तस्याःकर्णवृत्ताग्रायाश्चांतरंगोलेंतरंयाम्ये
योगाभुजः स्यात्। भुजोनामछायाग्रपूर्वापरेखयोर्याम्योत्तरमंतरं। अथभुजदर्शनेकर्णवृत्ताग्रायाः पलभात्तानमाह॥ ॥अथोत्तरे

ग्रमः
७४

स्पगत्योरुच्चपातयोरेककक्षास्थित्वं गोलकारे स्यादिति सप्तग्रहाणामेककक्षावस्थानं मन्दोच्चकार्ये लाघवादिति वाच्यं। कक्षाप
रिवर्त्तनेन भगणभोगस्यांगीकारात् समकालेन भगणपरिपूरणापत्तेः। भगणोपलब्धापत्तेश्च। अथ साधनार्थे कक्षाभेदाः
स्वीकार्याः ननु स्थित्यर्थमिति चेन्न। लाघवान्नित्यैवतेषामवस्थानं संभवेनातिरिक्तैव कक्षाकल्पनस्य गौरवात्। अत्र व्या
नयनहेतु कक्षासु अल्पेकं पतितिर्नेतुल्यगतियोजनभोगसंभवेपि। ग्रहाणां वक्रातिचारतश्च योजनभोगानुपपत्त्या स्वेष्टाग्रं
नुमहर्निशं निजवर्त्मनीमेद्वस्यासंगतत्वापत्तेः। अत एवोच्चपातयोरानयनहेतुस्वकक्षाकल्पितत्वेपि नगतियोजनभोगसंभ
वेपि ग्रहकक्षापातनभोगाभावात्स्विष्टाग्रे जंतीमुक्तं। तथा चोच्चपातयोरानयनकक्षाकल्पितत्वेपत्ते स्थानं तत्र भूगभोगू
त्रेनीते तेद्वयपर्येविभकक्षायां नीमे ग्रहकक्षापापत्रस्तत्रैलग्नं तत्रतयोः स्थानं नस्थित्यलं। चानमुख्यत्वे बुधभृगुकाणां समस्त बि
बहर्शनगौमनानुरोधात्कक्षाभिहोन्यग्रहयत्ने संथं सूर्यकक्षातुल्याग्रहस्य चक्रैरित्याहिमकारैणानीतकक्षा बुधशुक्रयोः
भगणोक्त शुक्रेऽल्पतं इद्व बजपाह। अर्कस्येति। टे। अर्कस्य कक्षा। एकारो न्ययोगन्यवच्छेदार्थे। निश्चपार्थेना। सितज्ञयोः शु
क्रबुधयोः कक्षा भगणौ कल्यानौ। अन्यथानुभगणाभेदेनैव तन्मेदेहद्दर्शनस्य पुर्केल्लनान। शुक्रस्यान्यग्रहवद्दर्शनयोगपत्त्वाद्बुध
स्यस्वदर्शनोन्याम कालव्यतिरिक्तकाले दर्शनाभावात्सितज्ञयोरिति क्रमानुसारतो ज्ञेयं। उक्तहेत्वं तनि रस्यापि। सेति। तयोः

१५

श्री०

१५

मुक्रन्तु धयोः आनयनार्थं स्वयास्वयेमादिमकारेणाभग्निष्यमर्थं एवकारो व्यस्थानयोगव्यवच्छेदार्थः ॥सा॥ इविकक्षातुल्यक
क्षा । इत्याग्र मध्यमगतौ कल्पान्तु वेम कागनी ता । मध्यमतानुपपत्तेः । तथा च सूर्यकक्षाधीनस्वकक्षानाभावात्रोक्तदोषइ
ति भावः । ननु तयोर्विद्ययोः मध्यमयोर्मह इति नेनावस्थानकक्षाविषयत्वक्षतिग्र्याः स्पष्टग्रहवद्गतिनं इष्पत्वावः कथं पुनर्मोनुस्कल्या
दृते आह । उक्तं इति । तयोर्बुधशुक्रयोः यथेयानि तेचलतुंगकक्ष्ये शीघ्रोच्चकक्षे तु ज्ञे । ग्रह स्पष्ट क्षे रित्यादिमकारेणाक्षाने । तत्र न
कक्षयोरित्यर्थः एवकारेणाकृत्स्येक्षायानव्यातिरिक्तकक्षायाः व्यवधानमः । बाधा इत्यनाभावात् । तौ च बुधशुक्रौ । चक्र
राशाधमहोच्चपातानां स्वग्रहः । यथायोगं मध्यमगतेः । तथा च स्वशीघ्रोच्चकक्षयोः तयोर्मध्यमग्रहत्वस्पष्टानुकक्षाभावेन नलकक्षाप
लापोऽप्रासिद्धइति भावः । ननु शीघ्रोच्चकक्षायां तत्त्वतिकलौ कौ न पाठोने मा शुक्रग्रहइत्तेन दिनगतियोजनानि मितानि । चक्र
कलाः कि न तानि । अन्यथा न कक्षाव्यवधानतः अत्र हेताभ्र जैमनु दिनमित्य शुक्रसौ बुधशुक्रौ स्वशीघ्रोच्चगतिकलाभो
गेनोक्तयोजनाव्याप्ताः मनैः । अन्यथा नकक्षाधीग्रहतुल्यगतियोजनभोगानुपपत्तेरिति शीघ्रोच्चसमत्वेन तयोः स्पष्टत्वस्या
कं तुल्यत्वस्य चानुपपन्नेत्यन्यत आह । अकेगत्येति । सूर्यमध्यमगत्या तत्कक्षायां भ्रमनइत्यर्थः । मगयोकलानि । तेन सूर्यक
क्षायां तुल्यगतियोजनभोगोऽपि अवस्थानकक्षायां मन्दगाभावस्य सूर्यतुल्यत्वेन कल्पनाभोक्तदोष इति भावः । अत्रोपपत्तिः

राम०

बुधशुक्रयोः सूर्येण तुल्यत्वे तन्मध्यानन्तरमसत्त्वानुपपत्त्या तदाधानार्थं सूर्यकक्षैवास्ति तत्तुल्यभगणत्वात्तन्नैवावस्थाने सूर्याद्दूरं
नरत्वानुपपत्तेः। एकप्रदेशावस्थितेन द्वयोर्गमनानुपपत्तेश्च सूर्यकक्षातोऽन्यावस्थानार्थं कल्प्यानामनन्तत्वलोच्चकक्षा कुमला
त्वत्तिमान्त्वोधवानां ग्रहस्य कक्षैवेहेत्याहि नानुगग्रहयोरेककक्षास्थत्वे लोके स्थानं च मंदोच्चकक्षैवस्थितौ कार्या। विनिगमना
विरहात् इति वाच्यं। तत्कक्षायाश्चातिदूरस्थत्वात्। शीघ्रोच्चकक्षायास्त्वासन्नत्वात्। तत्रैव [illegible] मंदोच्चभ्रमोपपत्ति नन्तु स्वकक्षायां
उक्तयुक्तेः। तत्कक्षभूगर्भाद्बहिःस्थानं न प्रत्येतं नीतं सत्त्वे न योच्चलोच्चकक्षायां पत्रलगतितत्रैव नोति एतन इति कल्पनावलम्बनोऽ
मावात्। अत्र ग्रहत्वेन तयोः स्फुटत्वेन स्वनेत्रकक्षायाविद्यमानत्वाद्धि माघुक्रप्रापात्। ननु दृश्यमानमहाराशौ स्पष्टत्वेन नभुमला
नुस्सन्नेतन्न समस्थ क्षेत्राभेदात्कक्षाभेदः स्वतः। सिद्धो युक्त इति सूर्यकक्षातोऽभिन्नकक्षा। स्थितेन तत्समन्य ग्रहवद्बुधशुक्रयो पृ
तौ परन्तु मध्यग्रहाणामाकाशे वक्रत्वेन दृष्टानाभावाभगणानुरोधेन सूर्यकक्षायां मध्यमवेध बुधशुक्रयो रवे स्थानकल्पने बा
धकाभावात् मदस्यकक्षावस्थानकल्पनमयुक्तं। गौरवात्। किं चात्रेव शास्त्रे जंगमनु दिनानि मिताहि नासामान्यतो ग्रहाणां तुल्यग
तित्वमपि यताद्युक्तस्य बुधशुक्रयोर्भिन्नकक्षास्थत्वेन तनमुल्यगतिपाजनमोगाभावा हेमगनत्वोपपत्तेः। इति शीघ्रोच्चभ्रमणेन कक्षात्वा
धःस्थितेनत्वस्याग्रहवद्नुपपत्तेश्च। तयोः स्वशीघ्रोच्चानयनेकक्षायामवस्थानकल्पनानां। अत्र मध्यमकक्षा न्तत्र मध्य

१६

श्री०

मध्यागच्छति अहोरात्र्या॥ उपरिस्थितोत्वधस्थात्तस्याधिकगत्यावधस्थः स्यादिति आयातः साध्यरतो लह्लौकं पुर्को॥ नच
सूर्यबुधशुक्राणां मध्यमैककक्षास्थलकल्पनेपि बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चकक्षायाः व्यये संस्थानात् आकाशे शीघ्रो
च्चस्य महद्दूरे नाभावे न तस्य काल्पनिकसारिति वाच्यं॥ मध्यमग्रहवत्तस्य कक्षास्थलकल्पने बाधकाभावात्॥ नच
नथापि शीघ्रोच्चबुधशुक्राणां मेककक्षास्थलानुपपत्तिरिति वाच्यं॥ ग्रहस्य कक्षैव हि तुगपातयोरित्याहितो बु
धशुक्रयोः स्वशीघ्रोच्चे समहरविकक्षायामवस्थानकल्पनेन तन्मिश्रकक्षायाः महानयनोपपत्तेः तोच्चे नोक्तदोषः
अथ बुधशुक्रयोः स्वस्वकक्षास्थितिकल्पने तदुच्चानां तत्रावस्थानकल्पनमयुक्तं॥ कक्षाप्रदेशस्य महद्भूदुच्चस्यो नो
लकल्पनेनैकप्रदेशस्य बहुत्र यात्रा मुच्चेलसिसेह रुच्चतुल्यत्वेन गतीनागतौ अभेदस्यासंगतत्वापत्तेः॥ नतकक्षायेगासीनो
गतोच्चप्रदेशस्यानेकत्वे संभवे विरुद्धच्चलत्वाधातो नानात्वेककक्षायामनेकप्रदेशानामुच्चत्वसंभवः अन्यथा ग्रहम
देशस्यैवोच्चत्वापत्तेः तस्मात्स्वस्वकक्षायां स्वशीघ्रोच्चस्थितिकल्पनं संभवाद्बुधशुक्रोच्चावस्थानं स्वरूपनिर्वाहायेम
स्यकक्षायां कल्प्यात्॥ तत्रशीघ्रोच्चकक्षायाः ग्रामयनोपपत्तौ यात्कुमतत्वात्तेचावस्थानकक्षाकल्प्या॥ एवंसति बुध
शुक्रयोः स्वोच्चयोरेककक्षावस्थानाभावात् ग्रहस्य कक्षैव हि याधुक्तेस्यासंगतनापत्तेरिति बुधशुक्रयोः स्वोच्चकेक्षा

राम०

150

वस्थानकल्पनेन सर्वं समञ्जसं प्रामाणिकगौरवस्येहोपाभावात् । तच्छीघ्रोच्चस्य तुल्यगतियोजनभोग संभवे नैककक्षा
स्थलं संवेधेन तयोः कल्पनेमोगोपपत्तेश्चेति सूक्ष्मकस्य कक्षे वसितन्तयोरिमाहेति चेन्न मध्यमकक्षाप्रदेशस्य भूम
ध्यान्तर्वेन तत्तुल्यान्तरे शीघ्रोच्चस्याभावात् प्रतिमंडलप्रदेशस्य तदुच्च संभवेन बुधशुक्रसूर्याणां मध्यमैककक्षास्थलकल्प
नेपि तदुच्चभेदेन तत्कक्षायां प्रतिमंडलमेहान्तप्रदेशस्योच्चवत् दर्शनेननेवामुच्चानां प्रतिमंडलद्वारैककक्षास्थलेबो
धकाभावात् । नीचोच्चवृत्तानामेकक्षाप्रदेशकेन्द्राणां भेदात्मन्त्रविनयाणां तदुच्चभेदसंभवेनादोषात् । अन्यथा शीघ्रो
च्चमंदोच्चभेदे नतन्योरेककक्षात्वानुपपत्तेः । तस्माद्यथा शुक्रेऽन्यग्रहवद्बोधकाभावेनाकस्य कक्षे वसितन्तयोरिमा
दिपद्योताचार्यैकल्पितं विशेषोत्यर्थ इति प्रतिभातीति चेन्न । उच्यते । किंस्यात्तुल्यशीघ्रकर्णे मध्यमकक्षावृत्तपरिभ्र
ममात्रात् शुक्रतारयोः सूर्यमध्यमकक्षास्थदर्शनाभावेनो ध्वोध्वतरदर्शनाभिन्नेककक्षास्थलं शुक्रस्य क । व्यिनार
वमेतदनुरोधेन बुधस्यापि सूर्यमध्यमकक्षामार्गादधः शुक्रताराद् दर्शना नीचोच्चकक्षावस्थानं कुमलोलोकाप्य
ने । सह खिन्नैः न च स्माद् दृष्टेः बुधस्य स दर्शनात् छुक्रस्य नहोमोसूर्यबिंबाद्धःस्थत्वाभावात् । अन्यथा तत्गत
त्वापत्तेरिति तु शीघ्रोदर्शनस्य मनुष्याणामसाहित्यमशक्यत्वात् । मध्यमगत्यास्यैककक्षायामेवग्रहोभ्रमतिध्य

श्री० ११

मासकलात्मकदृग्विना भ्रमकक्षायां भ्रमतीत्यग्रे बहुधा प्रतिपादनात् लोकमुपेक्ष्यानयाच सूर्य इति युक्तं। तन्मध्ये
भ्रमतां मानाम धोधःक्रमतस्तथा। महाभरेऽपमूनुत्रम् सूर्ये शुक्रे हुजे रकः। पुरिभ्रमे मयोधः स्थाः सिद्धविद्याधराध
नाः। स्युः काकक्षानि वंधने चंद्रकक्षाग्रे बुधशीघ्रोच्चकक्षा तदग्रे शुक्रशीघ्रोच्चकक्षा तदग्रे सूर्यादिकक्षा इत्यमु
केन तु बुधशुक्रयोः स्वशीघ्रोच्चकक्षायां भ्रमतां प्रतिपादितमिति दृष्टपनोभा भवितुं सुमयोरधस्थयोर्विंपस्वतो धृ
।स्थिनत वोदितिलक्षश्रीपतीभ्यां स्फुटं प्रतिपादिना। अतएव सुदरालिखिता। सितो दृष्याद्यानेघटी प्रमाणी स्वच्छायया
स्थिगतानेनयस्मान्मतभूमिगाभ्यस्त नरघुयातं तथा वटीपंत्रसुसाधितं स्वाअतो रागात्त्नवानवार्यं द्वायो। जनोन्हि
कुर्हल्लानिमानिचेन्न। किं नहापुनि शानादिकोऽमितः कक्षिकाकलेऽमिहानुपातनः। तन्मह खलघुनेक्षखडकमध्यमा
हचलकक्षिकानया। भाशितो गगनकक्षिका भवेच्छक्र नुगचलवपर्ययोन्मिति तिर्तिशुक्रशीघ्रोच्चभगणोत्पादनप्रति
पादने पुर्के निबद्धमिति संक्षेपतः। अथातिमग्रंथस्यासंगतो के लपहिहार्थमध्याय समाप्तिकाक्षिकेपा सूच
यति। इति कक्षाध्यायः। इति कक्षाध्यायमग्रहानयनप्रतिपादनं पूर्णो जातमितः ग्रिमग्रंथस्य भिन्नविषयत्वान्म
गतमेवेति भावः।। अथ च सिद्धान्तमहर्गणेन लोष्टवार्यं ग्रहानयनं चक्रे प्रथमनतद्दुपयुक्तोपकरणानयनं विवक्षुर्

राम०

८७

श्री०

मासकगत्याकक्षाविमध्यमकक्षायांभ्रमतीत्यग्रेबहुधाप्रतिपादनाल्लोकमुपेक्ष्यातथाचसूर्येतिद्धुं नातन्मध्ये
भ्रमतांभानामधोधःक्रमशस्तथा ॥ मंदामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेंदुजेंदवः ॥ परिभ्रमंत्यधोधःस्थाःसिद्धविद्याधराध
नाइत्युक्ताकक्षानिबंधनेचंद्रकक्षाग्रेबुधशीघ्रोच्चकक्षातदग्रेशुक्रशीघ्रोच्चकक्षातदग्रेसूर्यादिकक्षाइत्यमु
केनेबुधशुक्रयोःस्वशीघ्रोच्चकक्षायांभ्रमणंप्रतिपादितमितिहृदयंनेमामंदबुद्धमनयोरधस्थयोविंपस्वनोर्ध्व
।स्थिनतयोरितिलक्ष्मीपतीमताःस्फुटप्रतिपादिताःअन्नएवसुदर्शनिदीनो ।सितोदयाद्यानेघटीप्रमाणीस्वच्छायथो
च्छिगासीतेनयस्मान्नमनभूमिगाध्वस्थानरघुपातंनथाघटीयंत्रमुसाधिनंस्वाश्रितेशानदिनपातनेवार्यद्वायोजनोनि
कुर्हेलानिमानिचेन ।किंनहाधुनिशा ।नादिकोमितःकक्षिकाफलंमिहानुयाननः ।नन्मह्खलघुनैसखडकमध्यमा
हचलकक्षिकानया ।माडितोगगनकक्षिकामयेष्ठक्रनुगचुलवपयोन्मितितितिशुक्रशीघ्रोच्चमगलोत्पादनप्रति
पादनेपुर्कनिबद्धमितिसंक्षेपः ॥ अथाग्रिमग्रंथस्यासंगतोक्तेलपरिहारार्थमध्यायसमाप्तिकक्षिकेयास्तूचे
यति ।इतिकक्षाध्यायः ॥ कक्षाप्राधान्येनग्रहाणामपनप्रतिपादनंपूर्णंजातमितिग्रिमग्रंथस्यमितःविषयसांगे
गतमेवेतिभावः ॥ अथचक्रमित्यामहागोलानलोचिवार्थंग्रहानयनेचंगुप्रथमनमहदुपयुक्तोपकरणानयनंविवक्षुर

२५०

152

कृपानयनं भुजंगप्रयातेनाह। अयो धरेति पद्मविद्याधोधः स्थापितकल्पगतवर्षसमूहा कालान्क्रमेणाद्याभ्यांच
गुणितैस्त्रिभिरेकेनाशा भास्य ष्टाभक्ते फलोद्ध्योज्यमति स्वचैतिचकाराथः। अत्र षष्टिभिर्भक्तादंशात्फलं दिनाद्यं। दिन
द्यद्यपलात्मकादियनतनेः। तत्परिकल्पगतवर्षयुक्ते समन्तश्चाभास्करागतस्त्रयादिगः क्रमेणागाररानपावृष्टपः
सावयकः स्यात्। भुजंगेतितिपदेनतेनमयानंछंदोविसृचितं। अत्रोपपत्तिः। सौरवर्षाहोपकसावयवोवारोऽत्र ष्टपः। नष्टा रेगम
वर्तमानरैमेषमत्स्वपदयान्स्तर्षारिकादिषुचमध्ययथरिंभानुकालीनयतवाराहिकस्यात् ष्टपइतिसंज्ञोऽयपदे। शुन्।
अथंवासराद्यंतस्यावनादिग्रुफलात्तापन। एतज्ञानंतु। कल्पसौरवर्षैः कल्परविसावनदिनानि तदाकल्पगतवर्षैः
कानीत्यनुपातेनागतंदिनादिसावयवंफलं। समन्तश्चमितिप्रकारेण। अत्र लाधवार्थमेकवर्षस्याष्टपत्रानीतः सावय
वकः १।१५।३०।२२।३०। अनेनैककेवर्षेपदेन्तेष्ट्ववर्षैः के इत्यनुपातेन गतवर्षोत्पिंडस्थानेषुक्रमेणाग्तस्याःपीतिगौरव
दर्शनेनखंडगुणानंक्रमेत। तत्रवारस्थानीयेकमितेनखंडमेकं। द्वितीयमत्र दूनं दिनाघसंज्ञं। १५।३०।२२।३०। द्वितीयखंडे ना
पिगुणानेपूर्वोक्तेगोत्रमयेन लाघवार्थमुगतः सर्वलोकरूपमितोहरः अन्नंगुरापहरासिध्यर्थे ३३४८ ३।५०।१२२६
००००अत्रापिगुणाहरौलाघवार्थमपुनप्रविनेपे१९९२००००रपवर्तितौ जातौ गुणाःसावयवकस्थानेत्रयेश।४।३।हर

153

१८

श्री०

९८

श्चन्द्रेनोद्दिनाद्यमित्यंतमुपपन्नं ॥ अथ स्पष्टखंडागतफलं योज्यं ॥ तत्र पूर्वखंडस्पष्टपामितस्वादनुपतिनगतवर्षोग्नी
विवादसत्वान्नहाद्दिगणानपाष्ट्र फः स्वावपर्वः सिद्धे
यो ज्यामीति जातं ॥ वाग्रहांसमसंख्यासाम्य मनमंद्रो घकस्याहोरविवादसत्वान्नहाद्दिगणानपायृष्टं मुजं गमप्रपातेनाह ॥ तिजाग्नी
भवमतऽकमदृष्टान्वितमित्या शुपपन्नं १ अथ प्रकारांतरद्वयेन लाघवादिनाद्यानयनं मेकेवर्षे ०।१५।३।०।४८।३० अनेनगतवर्षोग्नी
तिभागोनेति ११ स्पष्टार्थं ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ अत्र स्पष्टद्वितीयखंडे दिनाद्यसंख्यामेकेवर्षे ०।१५।३।०।४८।३० तत्र लाघवार्थं प्रथमखंडं दिनस्था
गुणानार्थमस्य खंडत्रयं कृतं यथा प्रथमं ।१५ द्वितीयं ।०।३० तृतीयं ०।०।४८।३० तत्र लाघवार्थं प्रथमखंडे दिनस्था
नेष्वकेष्वंशषष्टिगुणानेनमनदधो हारस्थ घटी द्वितीयखंडे घटीस्थाने ३ गतीयं च घटीस्थाने सचलांगतः ३० अत्र
खंडत्रये चेद् गुणा हरौ गुणनापवर्तितौ जातं खंडत्रयं स्वस्वस्थानेषु वोधोगोत्क्रमेण योधार्थं वर्षाघ्ना धि
मानीय तद्योगो दिनाद्यं तत्र घटीस्थाने स्थितयोरेव साजात्या ४८ भागयुक्तमिति सिद्धं प्रथमखंडस्य दि
कत्रांतभागेन युक्तं कार्यमिति सिद्धं त्रापि लाघवार्थं वा धांधं मवस्वाग्निं तिभागयुक्तं मिति सिद्धं प्रथम खंडं व धांधे मितं पुनमनउपपन्नं

राम०

नस्थानीयसांगघोज्नार्थे मिदं सिद्धं दिनस्थाने कार्यमिति षष्टिभक्तं ततः प्रथमखंडं वर्षाघ्नं मितं पुनरत उपपन्नं ।१५ द्वितीयं ०।३० तृतीयं ।०।४८।३० ए
नि आग्नितिभागेन व्याघध्ये ए वं द्वितीयप्रकारेणान्ये च खंडत्रयान्ति ॥ यथा प्रथमं ।१५ द्वितीयं ०।३० तृतीयं ।।४८।३०

तानि दिनस्थाने सवर्णितानि नरदृक्खखहरा अथ यथा १५।३० | १३ १५० | एतानि स्वगुणाप्तवर्तितानि जा
मानि ३।१० २५०० | अत्र रूपगुणस्याविकृतत्वेन नाशः ६०।३६०० | १९२६०००० | तानां छेदा हराः स्युः हरभक्ताः फ
लानीयोमाहिनाद्याः अनेनोपपन्नं गगनादि भक्ताद्भगाद्यं ६२ अथ क्षयाहाद्योपकरणानयनं भुजंगप्रयातेनाह
स्वराद्रीषु शापुष्कलानि तिथ्यः वर्षे पदेन कल्पगतवर्षौ कोष्ठाद्युः तानि तिसिद्धानि अत्राप्युपकाले मध्यमसौरवर्षादावि
तिपावना क्षयाहाः कल्पादि कालपर्यन्तं दिनाच मसंख्याः एवं कं मध्यममवतीत्यर्थः। शेषं स्पष्टं। अत्रोपपत्तिः। क
ल्पवर्षैः कल्पावमानि तदेष्टवर्षैः कानीत्यनुपातेन गतदिनक्षयाः सावयवाः भवंती अत्र लाघवार्थमेकवर्षस्य क्षया
हमानं दिनाद्यं कमानीतं प ।५८।२२।७।३० अत्राहर्गणानयने तान हुतिकारे ग्रावकल्पकं सांपयोनि नैतत्पवद्वशत्र१७
१३० क्षयाहसंख्याचायैः पूर्वदिनादिसे त्रावकेन अत्रेत कवर्षे इदं सावयवं तन्मानं तदेष्टवर्षे पुक्किमित्यनुपातेन ग
ताद्यानां गुणानं पंचस्थाने स्थितिर्गो एवं हद्भूलावनाद्यं क्षयाहा कल्पादि सम्हलोंक एवंहृतः। नेनगुणानेविकृते नता
हतवर्षो ल्पवक्षयाहाः इति सिद्धं। अथवा हतरहानार्थं मिष्ट गताद्वानी नीतरेहीनं कार्यं तेदानयनार्थमेकेवर्षे क्ष
याहोनल्पपरूपेमनरः ।१२।२३।५।३० न देष्टवर्षे पुक्किमित्यनुपातेनात्रापि गोरवेदर्शो नाहनरस्पारवंड त्रयं कृतं। यथा

श्री०

१८

प्रथमं०।१।२।१५ द्वितीयं०।०।८।२।३ तृतीयं०।०।४।२।३० अत्रापि सुखार्थं षष्ठ्याः एकीकृत्य मान्येनानि प्रत्येकं हराः अ
यथा

६७५	१२५०	२३६०
३६००	२१६०००	१२९६००००

३० ह

अथ लाघवार्थं प्रथमस्थाने गुणहरौ सार्धद्वाविंशत्या २२।३० पवर्तितौ जातौ गुण
हरौ १६० अथ स्वगुणहरौ गुणलोनापवर्त्य हरस्थाने १६०।२६०० अथैतदानीतानां
मिश्रकालेऽयोगः अत्र द्वितीयतृतीयखंडयोर्योगः स्वर्णत्वषष्ठ्यंशपुष्कलानि वर्षाणि तृतीयखंडे षष्ठिहरस्याधिकत्वात् प्र
थमखंडे प्रमितिं तुल्यहरत्वाद्योजितं स्वरामाह तेनैव चैव संयुतानीति जातं।सिद्धस्याधः शताष्ट्यधिकशतं तमितं हरस्यमत्वाद
त्ययुपैवि भक्तानि फलमिष्टकालेनतरमितितिमन्माषु हीनेकार्यमितुपपन्नं स्वकशाष्टांशपुष्कलानीत्यादि।३। अथ
भुजंगप्रयातेन हननि घटिकालेखभूतप्रकारद्वयेन हमेवाहादिनाघामिति। अत्र पूर्वाभीताद्वयोपपुष्कलादिनाघामित्यर्थः अ
त्यस्य हं।अत्रोपपत्तिः।१एकवर्षे क्षयाह मानं०।५।८।२९।७।३० ममेभगणाद्गुणानेऽस्यखंडद्वयं कृतं।एकं।५।८।३१
७।२०द्वितीयं।१।५९ अत्र प्रथमखंडस्यैकवर्षजत्रिगुणितमहदिनाद्यतुल्यत्वाद्दिष्टकालव्याप्तिनिदिनाद्यं त्रिगुणितमप्र
थमखंडे ससन्नेफलं स्यात् द्वितीयं सरतीतिनंनरद्धाहर अत्र १११ । अनेन गुणाने हीन युक्ते न गुणोने साद्युक्ते गुणा
न प्रकारिताववमिनेष्टको गुणो द्विशताधिकशतेन ९७ जाते ३६० । अत्रापि गुणहरौ ६० ।३६०० । गुणोनापवर्त्य हरस्थाने त्रिं

राम०

156

शतानयाचवर्षेत्रिंशु दृशायोगप्रदनिति हं॥ अथगुणाकेधिकधरणाहि ष्टगुणी तगता शेष्य: षट्रूत्रिंशाच्छ न ३५०
भक्तं फलं हानं कार्या। पूर्वहरेणाफलस्य हरणात्॥ अत्रावि गुणाहरो गुणो नापप ल्पहरः स्थानेचतुःनानमिति समा
धामवेहीशकोनस्ति तुमहेत्र उपपन्नो द्विनाघमित्याद्यधो एवं द्वितीयप्रकारे विप्रथमहरः ३०४७८ द्वितीयं॥ १॥
२२।७।३० प्रथमखंडफला घवा थमेकामहयोनगाना घुगुल्याः सया हाः अथप्रथमखंडवासवकलाथं मतेहरः
१२२२ हसवर्णितं प्राप्ते ह। रश्चनदधः १२ | ५० | अत्र गुणाहर्तगुणो नापचन्येहरस्थाने पंचनोघर्षपंचाशेन हीना छा ६
तिप्रथमखंडसिद्धं द्वितीयखंडमध्ये कसंयुतदधोहरः अत्र ७२९६ ५० | ११२९ ५०००० | एनोगुणाहरो खंशा विभक्ते १२५
रयवर्णितोजानो ५८ | २५०० | अत्रैकमितेष्टकल्पनेनइष्टगुण गुणोनगुणमे गुणाहरोहरेणाय
भमपा:॥ अथगुणानफलस्तितथंगमाष्टानां खखाभागा की २६०० शोहीन स्तत्र फ
वर्षेहरस्थाने १ वरूपमितगुणागुणितनवर्षोलपखशाद्यंशाहीनानिकृतानि॥ षष्टिमितहरस्यपृथक्कलोनामयत्रेहरसमला
वेहूपमितगुणागुणितनवर्षोलपखशाद्यंशाहीनाकृतानि॥ षष्टिमितहरस्य ... अथाधिमासपूर्वकमुध्याख्योपकरणानयनेभुजंगप्रयातेनाह
लक्षतिरतउपपन्नंखशाद्यंशाहीनाकृत्याघधं॥ ७॥

श्री०

६०

दिनादिस्तयाहाहिहिधाद्वयोगहृतिः। घ पूर्वानीताहर्गणोपपत्तेः दिनादिप्रागानीतस्तयाहाहिहृद्गुणितकल्प
गतेपर्ययोः। शतिः। एदेषीयोगः। त्रिंशतात्मकः फलंगताधिमासाः। पश्चादेषसावयवेऽस्मिन्नेतेनक्षयाहस्य पूर्वानीतस्या
धोवयवेनघटीपलात्मकेन पश्चात्स्थानेऽनुतो। स्तूनं कृतं सन्तनदेवात्र। अत्र हृपकाले। मध्यममेषसंक्रांतिका
लेऽस्मिन्दिनेशुद्धिसंज्ञा। वर्षमासाहर्गणेलाघवेनस्त्रोक्ष्यमः इति शुद्धिसंज्ञा पुरुषाभवेनात्रत्रशुद्धेः प्रयोजनमाह। पि कल्पे
स्याधिमाससस्याधिप्रयोजनमात्रेष्टे इनिपदं विहायत्यल्न इति पदोपादानेपुक्तं। अत्रोपपत्तिः। एकवर्षेऽत्रनुपातानीन
सौरचांद्रदिनमानान्तरमधिमासाभावादहर्गणाधिक्येषाद्दंतत्र कल्पवर्षैः कल्पाधिमासदिनानिनदेकवर्ष
कानीत्यनुपातेनयाहानं ११।३।५२।३० अनेनचांद्रदिनाद्येनचांद्रवर्षान्नान्सौरवर्षेशुद्धेसंकल्पेभवनीत्यस्पशुद्धि
संज्ञाहेतात्रनस्यैकवर्षेद्वयंभुक्तिकाहागतवर्षैः केत्यनुपातेनास्यगुणास्यहेवउदयेनगुणनेकृतेनाएके त्वदर्शा। दि
नीयंचे १।३।६।१।३०। अथाद्वितीयपस्याधिचीश्रावपचत्वादिनादिक्षयाहाद्योः साधनात्ममीज्ञापीजेसंभवादिष्टलेप्या   द्ग म०
नीनदिनोद्दिष्टहयाहाद्योर्योगोद्वितीयपक्षंडसिद्धे। एकवर्षेसौवनदिनमानोद्यापंचानामधिककलास्तयाप्रहेपिपंचानां

नांसमासाच्चतच्चोगो दृश्या चांद्रदिनानि प्रथमखंडमितीष्टकाले हृग्गुणितानवघोत्ति द्वितीयखंडेन लोगः कल्प्यादिष्टसौ

रवर्षाद्यावधिदिनानां त्रिंशांशः फलमाधिमासाः गतकशेषं तद्ववपर्व। चांद्रवर्षादिरूपचैत्रादिः सौरवर्षांतश्चै

दंतरे ताच्चेदति शुद्धिः संज्ञा अस्य पूर्वापित्रस्य चांद्रलवैवेनहृष्टिनामाविनेसाहहृगेशानयनेशानसावनघटीनां प्रयो

जनात्तात्सत्यर्थेसयाहाधोवपवेन चघाद्दिनाहीनस्य शेषस्य शुद्धिसंज्ञाक्षेत्रा। चांद्रावमांशगतरेसावनांशाद्दिति

संक्षेपः ५५ अथेष्टमेवभुजंगप्रयातवृत्तमनिबद्धं प्रकारांतरेणाधीवृत्यर्थमाह। द्विधा इति। ६। नेत्राभाः। पूर्वागताप

ववाश्रमस्यहार्यो अत्रोपपत्तिः एकवर्षे शुद्धिः ११।३।५६।३० अस्या गुणनार्थं खंडद्वयमेकत्रैकादशापरत्वे ६०।

३।५४।३० मिदमेकस्य तद्धो हरश्चेति गुणाहरौ | ११३२५० / २१६००० | अत्रापि खंडगुणनार्थं गुणस्य खंडद्वयमेकं | ६८६० / २२६० |

११०० / २१६००० सेषद्विरसामितं। द्वितीयं द्विसमतिरा तमपरमेकं हरश्च एतौ गुणाहरौ खगुणेनापव

र्त्यहरस्थाने सिद्धौ ३२।२०। तथा च विधागतवर्षाणि खेचिंशाभक्तानि फलयोगो द्विती

यखंडे सत्र्यफलं। अस्य प्रथमखंडफलं योऽत्रमितिमेकाहृग्गुणितागतवर्षाणि योजितानि। शेषं प्राग्वदुपपादितमितम्

१९

श्री०
८१

यपन्नाद्विधा स्त्राहस्यादि। ६। अथ प्रकारान्तरा स्वानयनमाजेन पूर्वसाधितमुद्भिसपाहाहीनामुपकरतानां भु
त्वा तस्तानेभुजंगप्रयातेनाह॥ गमास्त्राधिमासांतरमिति॥ ७॥ कल्पगतवर्षप्रांशा नीतमुध्यानयना वगतगमाधिमा
सयोरंतरं द्विगुणां। गतेः प्रका न्यर्याक्ते हतानाप्या इति सूर्वं साधनप्रकारेण हानेरिमर्थः। क्षपाहैः पुर्क्षे। ततः समप्रमलं फल
स्पमागे नापत्रोधं। मुले ह्वेः अधिमासप्रमावसरे शेषादिमर्थः। अथ यथा पूर्वानीता खपनुलो स्पासि ल्वेः स्पद्वा। गतैः क्ष
याहै रिस्पामन स्तयाहोधां केरवे स्पर्थः। ततनन्हधोवपवघवादिभिरत्पात्र वैवहादियहाभावा बांतेना वमशेषघटि
कानाधिशेषस्पादिनादेः स्पुतिपदवाप्पसेन यथा अनमुत्वे अहर्गणसे विनस्तातिः। विमुल्व। हीनंत्पहम न हासमपुध्रू न
पुल्प नोत्वेतिहे यंव षांधियः सः पूर्वा गतएव मुषेस्पति। ननु यहोशेष समाधिके न हा पूर्वेनु ल्पत्वके यमनश्राहस्स
मभकाषशिष्टाइति। अथ समभक्तफलस्यागेनशेषिनः कौयेइमर्थः। शेषमर्कपूर्वेगणान याः इष्यः सर्वागनएव
स्पात। तथा चैतत्प्रकारे॥

८१

णपूर्वं साधिताद्द्य १ आमान्तिदाभ्युध्यादिकमानीतं शुद्धमध्यमाहर्गणं स्पष्टं एतत्सकारस्यतदुपजीव्यत्वादिति
भावः। अत्रोपपत्तिः। सौरवर्षादौ कल्प्यात्सावनाहर्गणः सावयवः सप्ततष्टोष्टयुतिप्राप्तस्तिपादनादहर्गणः
साध्यस्तदर्थं तत्र चान्द्राहर्गणः साध्यस्तज्ज्ञानेन तत्कालीनसावयवावमहीनेनाहर्गणस्तानसंभवात्। चान्द्राह
र्गणस्तु सौरदिवससावयवाधिदिनयोगरूप इति तत्र सौरादिनज्ञानार्थं सौरवर्षाणि षष्ट्याधिकशततत्रय
णानि एषां शुद्ध्यानयनावसरप्राप्ताधिमासदिवसचान्द्रशुद्धियोगोयोग्यः। तत्राधिमासानां सानां सावय
वत्वात् अतोधिदिनार्थमधिमासास्त्रिंशद्गुणाः कार्याः। अथांते सप्ततष्टोष्टपनिमित्त महर्गणः कार्य इ
ति पूर्वमेवं कृत्वाद्यवाद्ध्वर्षगुणा ३६० धिमासगुणो ३० सप्ततष्टोऽशोंऽतत्रस्थाश्च त्रिगुणगतवर्षाद्दिगुणगताधि
मासयोर्योगश्चान्द्रशुद्धिप्रक्षेप इति। अत्रावमानितकालोत्पन्नानि हीनानि कार्याणि। तत्र सौरवर्षादौ सं
पूर्णदिनसंपत्तानाभावादेकवर्षसंबन्धाद्धांककल्प्यागेन तदेकदेशानयनस्योक्तत्वात् पंचगुणितवर्षयुक्ता
नीतसंख्याहाः हीनाः कार्या इति सिद्धं। अथ त्रिगुणवर्षाणां पूर्वमेव पंचगुणितवर्षैः सहान्तरे गुणपौरन्तरमे

८२

वलाद्यवाद्वर्षाणां गुणकत्वमुक्तः। पंचगुणितशोध्यस्याशेषत्वात् द्विगुणगतवर्षाणि रूणमवमशेषं चाद्विघ्न
वर्षं द्विघ्नाधिमासयोरंकायामिति सिद्धेपि तन्नाद्यवाद्गताधिमासगतवर्षयोरंतरं द्विगुणमिति सिद्धं तत्। फलस्य
तुल्यत्वात्। वर्षेभ्योधिमासानां न्यूनत्वात् सिद्धमिदम् गणमवमावपर्वां। अथानीतक्षयाहा। अपितदवमत्वा
त्पंचगुणितवर्षेषु पर्वयोजनेन न्यूनत्वाद्यात्रयोजितः। अथाधिमासावपवत्वात्केवलं नाधिशेषरूपचांद्र
शुद्धे पौजनेधनर्णयोरंतरमेवयोग इति धनशेषार्थं तद्वन शुद्धिः कार्या। सिद्धाद्युपयदार्थस्यानृणत्वेनधन
त्वात्। पूर्वसिद्धस्यावमावपवत्वाच्छुद्धे श्चाद्यावयवत्वाद्यावमोनचांद्रस्यसावनत्वेन तद्वन शुद्धिर्वा कार्या शे
षस्याद्युपत्वेन समधिकत्वेन तच्छमिति पूर्वमेवावमावयवं सिद्धं शुध्याधिकं चोत्सन्नतष्टं कार्यमन्यथा तद्व
न शुद्धिर्नस्यादिति तिलकं तं। अत एवैतस्य समन्नतष्टेपि कदाचिच्छुध्याधिकत्वेपि समन्नयोजितशुद्धेर्ग्रहणान्न
सतिः। अथ सिद्धस्याद्युपस्य समाधिकत्वसंभवेन तत्तष्टं पुनरूनमुपपन्नं गतात् द्विमासोत्तरमित्यादि
श्लोकोक्तमित्यन्तो॥७॥ अथानीतक्षमाहा धोवपरस्याद्यघादित्वनतज्ञाने पि अहर्गणेकेकन धघादेरूप

राम

योगात्तदानयनेप्राधान्यनाह। यदिति॥ चाश्रुध्यानयने मासप्राप्तौ मध्ये षंदिनादिकं तदधोनपवमत्तं
घधा दिनांतप्रष्ठितोद्दूद माध्वधदिनाघघटीभिः। अथ योमयुक्तानांतदिनाघाधोवयवरुमघघाघम
वमशीबोसन्ने मितितिच्छेषं संस्तं स्यात्तावाप्रकारांतरेण। आनीनक्षत्राहे। एवं तज्ज्ञानात्। अत्र द्विधाश्र
द्विरामैः खरामैश्च भक्ता। इत्यनेन येदिनाद्येपतले प्रागतेतद्वारुणार्थमाघपदोपाद्दो नमितिध्येया॥ दोध
कवत्तमिदं भमभाद्रविवितिलेक्षणा दोधकमिदं छंदः। अत्रोपमत्रिंगवांड्सावंनांतरे वमाघ्वप्रदोषा
द्वानमितिध्येया॥ दोधकवत्तमिदं भभभानीतितद्धाशोरंतरेव मघाघटिकाष्टे सएवं अतो द्विमासप्रा
प्तावव शेषस्यबांड्त्वेनतद्धरीनामपितभात्वेनांगीकारादष्टयोपयुक्तादिनाघस्य सावनत्वेनतद्धरी
नामपितथाऽनांगीकारावतद्धनंतत्क्षयशेषघघाघभवेत्। अतएव पदाहीनं ननदाषष्ठियुक्ता
भिशेषघटीग्रहणान्नघघाघातयनयनेक्षति॥ २॥ अथ ग्रहसाधनार्थमुपयुक्तं घबकारव्यापक
रणानयनं दोधकवत्ते नाह। कल्पजबकेहताइति[illegible]॥ कल्पगताब्दाः। कल्पोक्तभौमगणगुणाः

२

८३

कल्पवर्षमानभक्ताः फलं यातमब्दवृन्दं चलोच्चग्रहाणां प्रभागो ग्रंदिनवृन्दगणांतस्सर्पस्य मेषादिमीनांता
न्तकभगणभोगपरिपूरणकाले रवेर्भक्षभोगोक्तवर्षमितस्तके मध्यमसौरवर्षादाविष्यर्थः ॥ भग
णाद्याः भगणादिविकलांतावयवात्मकाः ध्रुवकाः स्युः ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ कल्प्यसौरवर्षैः कल्प्यभगणा
स्तदेष्टसौरगतवर्षैः के इत्यनुपातेनोपपन्नं । वर्षं प्रसौरत्वान्नदादौ । वषपर्पनं ग्रहसाधनेएतन्मा
नस्योपयोगेन स्थिरत्वात् ध्रुवकाइतिसंज्ञा युक्ता ॥ ८ ॥ अथ दोधकवृत्तेन विवक्षुद्वकारांतरेणा
ध्रुवार्थं चेडस्य कानयनमाह ॥ यदिति ॥ ९ ॥ अधिमासत्न्वौपदधिशेषं दिनादि नता द्वादश
गुणं ॥ अथवा प्रकारान्तरेण ॥ सः ध्रुवकः त्वचाद्याः भागाद्यवयवात्मकः स्यात् ॥ अथ मकस्यागतेन श्रा
हाकेरविणीत्यादि ॥ समेकुमदः कौरवे इत्यभिधानात् केरविणी कुमुदिनी ॥ तेनवनितास्त्री तन्नना
नांतन्नातीयानां भर्त्तास्वामीतिस्य खविकासकाले चंद्रोदयसद्गावाद्वंद्रस्येत्यर्थः ॥ घनतरघनवृं राम
दश्चादितेव्योम्नि लोके सविनुरथसुधांशोः संकथैव व्यरंसीतारजनिदिवसभेदं मंदवाताः शशंसुः

कुमुदकमलगंधानाहरंतः क्रमेणेत्यादिकाव्यप्रसिद्धेः ननु केरोलीति केरवो हंसस्तस्येदं प्रियमित्रि
श्रीरस्वादुः कथं तत्याकेरविणीपदेन कमलिन्या अपि संभवति हंसीवेत्रिपरागपिंजरतनुः कुंजोपि
पद्माकरे ग्रेपानोविसकं दलीकिसलयं भुंक्ते स्वपनिर्वृतः इत्यादिकाव्ये हंसस्य कमलप्रियत्वो
क्तेस्तसदेनस्तयोपस्थितिरपि संभवत्यतस्तन्निवारणार्थं माहापीतेत्यादि पीताः आस्वादिताः
चकोरैः एतदाव्यप्रसिद्धं पक्षिभिः मरीचिचपाः किरणसमूहाः पस्येत्यर्थाः चंद्रस्येत्यर्थः यस्य
क्षोणीयतेविरहायासिपशोकाशोचमलंकुर्वतिदाक्षपररजोभ्रमेणवणिजोवीथीमुपस्कुर्वती चंद्रं
चचलयंति चंद्रकिरणभ्रांत्या चकोराः पयोवुध्याव्योम्नि तिमोजिपंति कलशीमाभीरवामभ्रु
वः इत्यादिकाव्योक्तेः अथ द्वितीयोक्तावतिप्रसंगानिरासाय प्रथमविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न
।कुलकपालिचंद्रवीथिनिमविरलनभस्याभिनूनमंगारानाधिकतरमुष्ममनयोः किमिह चको
रा न धारयसीत्यादिप्रासिद्धकाव्योक्त्या चकोरैरग्निभक्षणवारणार्थं किरणाः पीयंत इति तमदेना

न्निरपिसिद्धेदितितन्निवारणार्थंप्रथमविशेषणावश्यकत्वात्।तथाचोभयपदविशिष्टोपस्थिति
श्चंद्रस्येयनान्यस्येतिभावः।अत्रोपपत्तिः।वर्षादौयच्छंद्रस्तस्यध्रुवस्तत्रतत्साधनंद्वादशगुणाति
थिभागयुतःस्पष्टस्तिक्त्वापिस्पष्टस्पष्टरास्याध्रुवयत्वाभावात्तिथ्योर्द्वादशगुणाश्चेद्ध्रुवकोशाद्यस्ति
थ्यपस्तत्रासिधिमासप्राप्तोयदधिशेषसावृपर्वदिनाद्या।अतस्तपर्यन्तंयत्तुदिनाद्यधिशेषमितंध्रु
मित्यादि॥१०॥अथोपजातिकयाकलिगतवर्षेभ्यःपूर्वोक्तोपकरणसाधनंलाघवादाह।कल्नेदि
ति॥११॥अथवाऽलाघवार्थंप्रकारांतरेणापत्रादिनादिपूर्वापर्वपदादद्धपश्छिस्याहग्रहध्रुवका
नांसंग्रहः।उक्तप्रकारात्।तत्सर्वमुपकरणमात्तंकल्नेगताब्दैः।कलिसंबंधिगतवर्षैःपूर्वप्रकारांतरेणो
वसाध्यं।कल्यगतस्थानेकलिगतग्रहणेनयथोक्तंकार्यमित्यर्थः।अस्याधिपेविरोधपरीहाररूपावि
शेषमहात्म्यबुद्धिपदति॥तत्रकलिगतसाधितोपकरणमध्येक्षेपोपस्त्रागतस्सासितादिकः।उक्तप
र्वचारगणनमास्यात्तेनकल्यगतसाधिताद्वेपेनाविरोधः।कलिगतसाधितग्रहध्रुवाणीकल्यगतसा

राम

धितग्रहध्रुवेभ्यो विसंवादादाहाध्रुवाः तिकलिगतसधितध्रुवाः अहर्गणां कलिवर्षैर्वेदैः कल्पादिहक्ष
ग्रहध्रुवैः प्राग्वैरुक्ताः संतोऽशश्वादिध्रुवाः पूर्वागतसमाः भवंतीति। अत्रोपपत्तिः। कल्पादौ शुक्रध्रुवा
ससत्वात्तदादिगणनाः अधिशेषावमशेषाभावाध्याघवाद्युत्पत्त्यैतादृगुपकरणसाधनं अहर्गणः कल्पा
दयेष्टिताः कल्पादौ सर्वेषां भगणपूरणाभावात्। अतः कल्पादिहक्षवैः उक्ता आनीतध्रुवाः शश्वादि
काः भवंतीति भगणानां फलाभावेनाप्रयोजकत्वात्त्यागात्। अतः सम्यगुक्तं कल्पे इत्यादि।।११।।
अथ क्षेपदिनाख्योपकरणपूर्वकं कलेरहर्गणानयनं दोधकद्वयेनाह। स्वीयनखांशयुता इति
।।१२।। क्षेपनाम्नः पूर्वंगतासु पादाहाघघोवपवरूपाः। स्वीयनखांशयुताः। स्वविंशत्यंशेन युताः
सत्यः क्षेपदिनानि सावयवानि भवंतीति। एषां प्रयोजनमाहादिवागणनसिध्यै इति। अहर्गणज्ञाना
र्थं मेषां प्रयोजनं। इदमुपलक्षणोपूर्वानीतोपकरणान्यपि तदर्थानि पुपपुक्तानि। अथाहर्गणा
नयनमाह चैत्रेति। स्वेष्टकालेऽव्यवहितचैत्रशुक्लपक्षादिरूपप्रतिपदोगतत्तिथिगणो मासादिप

४

८५

रिशावधपाग्नाल्पः॥ अयपक्षोपचितास्तदृष्यास्मिन्नीति शोधितस्तुद्धिः प्राक् साधितावमधघ्ननाधि
क्षेपहिनादिन्हपक्षुद्धिहीनः॥ अयसिद्धोधः कर्मभूमोयपहूस्वल्पः। हेतायादिनपूर्वभाग
स्पुर्णोनाधःपदस्पो नरत्रान्नपादपमधः स्वल्पः स्वपकराध्रतेरगतवेनारवेद्याधिकसम्प्रशातोशेन समेतःपूर्णः
अयमवस्थः सिद्धः॥ क्षेपयुतः पर्वानीतक्षेपयादिनयुतः॥ अयं सिद्धश्चानुपाधिभक्तः॥ लब्धदिनक्षयपवाजितशेषः॥ भा
गात॥ आप्ताव मेहीनतर्ध्वसन्ध्यः॥ तत्स्पशेषः॥ अवशिष्टीकृत्यधः॥ अयं सिद्धोंकोद्युगणोहर्गणः॥ मध्यमसर्पो
दयासन्नकाले भीष्टे भवेत्॥ अत्रापि चतुःषष्ट्यावशोपाद्युघादिनयात्यः दिनक्षयशोधनत्व्याद्युत्थेः॥ नन्व
यमहर्गणः कल्याद्यहर्गणोनकल्याद्यहर्गणेनवा न तुल्यः स्यादत आह। अन्दपतेरितिपूर्वानीतसावयवाप
पनतात्तत्कालेनमवधीकृत्याय भागतस्तथाव कल्यादिकल्याद्यहर्गणयोस्तुल्यत्वं तथैतस्यापि भिन्नावधित्वा
दितिभावः॥ एतेनागतोहर्गणो पूर्वानीतान्दपः सावयवोपथामीग्यंयोग्यः॥ सिद्धोंकोनि स्वपवः समतष्टः शीघं
सूर्यादिगतवारो भवत्युक्तगणनयावर्त्तमोनवारसानं स्यादितिसूचितं॥ अत्रोपपत्तिः॥ अहर्गणपदवाच्यत्वं

राम

168

सावनदिनगणेहृतिमर्वकल्पादीष्टसूर्योदयसावनदिनगणआनीतइदानीमभिलाषवार्थंवर्षादितोवर्षमध्ये
हर्गणोलघुतानेयःकल्पाद्यहर्गणवत्वर्षादिग्रहाणांसिद्धत्वात्तदग्रेग्रहसाधनार्थंतदासितंसावनाहर्गणस्योप
योगात्तदानयनंतुवर्षादिकालेनुपातेनसावयवाहर्गणंकृत्वेष्टसूर्योदयेपिंडप्रकारेणकल्याद्यहर्गणंकृ
त्वातदंतरंसावयवोहर्गणइतिगौरवंविहाययत्नाघवादन्यथायमितितत्रेष्टसूर्योदयकालेसौरवर्षादितःसा
वनदिनानितिसावत्त्वान्येतज्ञानंतदादितत्रश्चांद्रसावनेनावमशेषासंगममितिपूर्वप्रतिपादनात्प्रथमंतदादि
तश्चांद्रदिवसास्तेषाःएतत्त्वानुस्याप्यभावात्प्रथमचांद्रवर्षादिरूपचैत्रप्रारंभकालान्मासतिथिज्ञानस
भवात्संपूर्णास्तिथयोगताश्चांद्राहर्गणःस्वसूर्योदयप्राधान्यान्नतिथ्यंतकालेचैक्षितोसातःतिथियहणा
त्।अयेक्षितःसौरवर्षादितइति।चैत्रादिसौरवर्षाद्यंतरस्तचांद्रदिनैरूनःकार्यःतत्रभद्देस्वदंतरत्वेनयदवश्य
मिपदिनादानीतगुच्छूनयनगतंचैत्रसितादिगततिथिसंघःशोधितशुद्धिरिति।ननुचांद्रवर्षादिसौरवर्षा
द्यंतरचांद्रदिनानांदिनोद्यघिशेषरूपत्वात्।अवमघघनदिनाद्यघिशेषरूपशुद्धित्वाभावात्संशोधितेशुद्धि

॥

८६

रिति कथमुक्तं । अन्यथा नदा चांद्रेऽत्र दवमघटी तत्समधिकं स्यात् । शोध्येन तत्त्वात्सौरवर्षादित्तुष्ठतिथ्यारंभकालेवस्त

मत चांद्रत्वासिद्धेरिति चेत् । उच्यते । वास्तवचांद्राणां तदानीं तत्सावयवमहीनानां तिथ्यंतकालेन शदिसावनत्वस्या

दिति भवतामप्यभिमतं । तत्र सूर्योदयकालेनैकरणार्थमवमशेषघघादिनिष्पंतेकालीनं योज्यं । एतत्कालीना

वमशेषं तु इष्टचांद्रानीतावमाधोवयवसौरवर्षाघवमाधोवयवघघादियोगः षाष्ठितष्ठ इति रूपं । तथा च सौ

रवर्षादितः सावनस्तानार्थमिष्टचांद्रानीतावमाधोवयवस्य संपूर्णावमशेषेण देशस्येष्टचांद्रेऽस्य नत्वं कार्य

म् । पेदिवकालीनकरणार्थं संपूर्णावमशेषमुक्तं रूपं योज्यमिति सिद्धं । तत्रेष्टचांद्रानीतावमानां सावयवाना

मवास्तवानां वास्तवावमानामधिकानां वा तत्सौरवर्षावमशेषमधिकं तद्योज्यमिति पर्वमिवेष्टचांद्राणां योमि

तं लब्धमित्यवमानयनेऽस्य स्पष्टमिति न क्षतिः । अत एवावमघघनदिनाद्यधिशेषस्य चैत्राद्युत्तरसूर्योदयसौर

वर्षाद्यंतरकालस्य शोध्यत्वेन शुद्धिरिति संतासस्य गुरुक्ता । अथेसावनार्थदिनक्षपाः साध्याः । कल्पचांद्रैक

राम

ल्पदिनक्षपास्तदेक्षैः किमित्यनुपातेनात्रा कल्पावमरूपगुणस्यखंडस्य मेकं पंचाद्रिरामांकेषु गजरसा

खिखतत्वमितं १५०४६९५९३७ पपरं तत्वरसखगोषड्चराममितं ३५६९०६२५ प्रत्येकं कल्पचांद्राः हरश्चाप्रथ
मस्थाने गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने चतुःषष्टिः। द्वितीयस्थाने गुणहरौ तत्वैर्गुणजाश्विमितैः २०१२५ रपव
र्तितौ गुणस्थाने नवाससप्ताः १२६९ हरस्थाने नखपंचवसुनंदरसशरमिताः तथा चतुःषष्टिभक्तचांद्राणां
द्वितीयस्थानोत्पन्नगुण १२६९ गुणितचांद्राणां द्वितीयस्थानोत्पन्नहरभागो योऽयमिति सिद्धं। तत्र लाघवा
र्थं गुणगुणितस्य हरभागस्तदा चतुःषष्टिभक्तस्य को भाग इति लब्धांशः किंचिन्न्यूनः ७०१४७ अत्रांतराभा
वदर्शनात्स्वल्पांतराद्द्विखाद्रिमितोऽध ततस्तेन चतुःषष्टिभक्तचांद्राः खद्व्यधिकसप्तशतांश ७०२ शेनयो
ज्याः। दिनस्पर्याः स्युरिति सिद्धं। तत्रापि भाज्य एव खद्व्यधिकसप्तशतांशेनाधिके कृते च तच्चतुःषष्टिभक्ते फल
स्यात्तुल्यत्वात्तद्वेव कृतं। अत एव मध्यलग्नसमेतः स्वीयकराभ्रतरं शोधिके गतलवेनेति। न च वास्तवचांद्र
ब्रुसौ खर्षाघवमघघादानामधिकत्वात् दंशेन योजने घटीनामपि खद्व्यधिकसप्तशतांशोऽधिकमंतरं
स्यात्। अवमानयनार्थं तु श्रुद्धाश्चांद्राः एवापेक्षितास्तस्मादहर्गणार्थं शुद्ध्यानास्ति अयोवमानयनार्थ

८१

मधिशेषदिनाद्यनास्ता एवस्वस्वाधिकसम्प्रशात्तांशेनयोज्याइतिपुत्क्रमितिवाच्यं॥ष्टपकुविषयेण गौरवात
स्यागात्॥लाघवात्स्वल्पांतरात्वअवमघटीपुतत्वचांद्राणामवमानयनेप्यंगीकारात्॥अतएवस्फुनफ
लार्थमिवाधिकोशयोजनं स्वल्पांतरेणकृतं॥किंच॥अवमाद्यवयवेप्राणषष्ट्यंशादावंतरपातेनाग्रेव
मशेषत्यागात्वाहर्गणसिद्धौनक्षतिः॥नचैवमत्रस्वीयकराभ्रतुरंगत्वनवयोजनंव्यर्थमितिवाच्यं॥अवमाद्य
वयवेघघ्यादिकेंतरपातेनाग्रेवमशेषाद्यंडसाधनेचांद्रस्यवक्रंतरत्वापत्तेः॥अग्रेघ्यंवास्तवत्वाभावेन
सौरवर्षाद्यवमघघ्यादिहीनांततःसिद्धंचतुःषष्टिमत्र्कंकार्यंफलंसावयवदिनक्षयाःसौरवर्षादितत्त्वेष्टति
थ्यारंभकाले॥एतेवास्तवाअत्र्यांशहीनास्तिथ्यारंभकालेहर्गणः॥अथसूर्योदयकालीनसाधनार्थंकल्या
दितोऽव्यवहितयतितावमांतकालादवशेषाद्धघ्यादिपत्तद्योज्यं॥तिथ्यंतसूर्योदयांतरकालेनस्वसंपू
र्णवास्तवावमशेषत्वादिति॥एतस्तानंतुअहर्गणोपयुक्तसावयवावमसौरवर्षाद्यवमघटिकायोगस्या
द्यावयवस्तानेनतस्मादवमांतादवमानयनार्थमिष्टचांद्रावास्तवाःसौरवर्षादितोऽव्यवहितावमांत

राम

मातकालात्साध्यास्तेचतुःषष्टिभक्ताः दिनक्षयाः सावयवाः पूर्वयोगरूपा भवंतीति सौरवर्षाद्यवमं घटीपु

ते षच्चांद्राणांस्वछ्याधिकसप्तशतांशाधिकानां क्षेपदिनयोजनैर्नतादृशाश्चांद्राः भवंतीत्यत उक्तं क्षेप

पुतद्गति। अथक्षेपो यपत्रिंविनाडत्तदुक्तस्यानिश्चयात्तद्व्यत्रिंश्क्षणाः। सौरवर्षाद्यवमघटिकाश्रहर्ग

णोपयुक्तावमाद्योवयववेपोज्यास्तत्र चांद्रे लाघवाद्योजनार्थं समच्छेदं विनातुल्यत्वनातित्वाभावेन योगकरणा

शमत्वात्समच्छेदार्थं चतुःष[struck through]ष्टिगुणो वमघटिकानां। अवमघटिकानां हराभावाद वि

कारेणैव रूपहरकल्पनादिति चांद्राः। अविकृता एवाएतेनात्र चतुःषष्ट्या गुणनं स्थूलत्वेन मयिखी

कृतं स्वल्पांतरात्। नहि चतुःषष्टिचांद्राणामेकोवमो भवति। रूद्रांशकोनाधिरसैः क्षयाहस्सुकोरि

तिनिरस्तं। अवमपरणचांद्रत्वेन तद्गुणनाप्रसंगात्। अवमघटीनां भिन्नजातित्वेन चांद्रदिने योगा

संभवादिनस्थानकरणार्थं षाष्टिहरस्मासांकल्पितः। अथैतास्तत्रयोज्याः। अवमानयनार्थं शुद्धा

श्वाद्राः। अपेक्षिता इति। तत्रावमघटादि सौरवर्षदिनमनं कार्यमतो लाघवात् सौरवर्षाद्यवमघ

८८

घटीनांत्रिषष्टिरेवगुणःकृतः।ननुस्वीयकराभ्रतुरंगतत्वयोजनेनेष्टचापांशानांमध्येस्वष्ट्यधिकसप्त
शतांशाधिकावमघटीनामधिकत्वादवमघटीकराभ्रतुरंगतत्वाधिकैकेनचतुःषष्टिगुणोहीनः
कार्यः।अभस्तासांत्रिषष्टिगुणाकथंनचा[illegible]स्वेपयोजनानंतरमिष्टचापांशानामुत्क्रोशयो
ननंव्यस्तव्याख्यानात्।नेनैकएवहीनइतित्रिषष्टिगुणोयुक्तः।अतएवेष्टचापांशानांस्वल्पानेरपा
वास्तवत्वमितिआगुक्तमयुक्तं।मदुक्तव्याख्यानेनतदंशयोजनावसरेवावचापांशानांतानादिति
वाच्यं।एवमपिसमष्टेर्दार्थांकिंचिन्न्यूनचतुःषष्टेर्गुणत्वापत्तेः।ननुसंपूर्णस्यापीष्टचापांशानांस्वष्ट्य
आगांशहीनचतुःषष्टिहरत्वात्।तदंशयोजनाभावेनसंपूर्णचतुःषष्टिहरत्वाभावादितिचेन्नात्र
वमघट्यादितदंशस्यस्वल्पत्वेनांगीकारकृत्यादेःपूर्वमेवोक्तत्वात्।तथाचावमघट्यःषष्टिभभ
क्तास्त्रिषष्टिगुणाःकार्याःतत्रगुणस्यस्वरूपमेकंषष्टिमितंअपरंत्रिषष्टिमितंअन्येकंषष्टिमितोह
रत्राप्रथमस्थानेगुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशादवमघट्याद्येवफलं।द्वितीयस्थानेगुणहरौगुणेना

राम

174

पर्वान्यहरस्थाने विंशतिस्तेन घटीनां विंशत्यंशः फलं तद्योगः क्षेपदिनसंज्ञः ॥ इष्टचांद्रे क्षेप्यत्वादतउ
क्तं स्वीयनखांशयुताः क्षयनाड्यः क्षेपदिनानि दिवागणसिद्ध्यै इति ॥ अथोक्तपूर्वोक्तश्लोकार्थः अहर्गणः षष्टि
भक्ताः सौरवर्षादितोऽब्दवृन्दहतमर्वपतितावमांतकालाद्दिनक्षयाः सावयवाः भवंति एते सौरव
र्षाद्यवमघट्यादिभिरूना अहर्गणोपयुक्तसौरवर्षादितिथ्यंतकालजदिनक्षयाः सावयवाः भ
वंति ॥ एते एव चांद्राहर्गणे हीनास्तिथ्यंते सावनाहर्गणो भवति ॥ सूर्योदयासन्नकाले करणार्थं
पर्वानीतावमाद्यवपर्वोपयोज्याः ॥ तत्र पक्षे अहर्गणोपयुक्तावमाद्यवपर्वास्तंपूर्णवमाद्यव
पर्वाधिकसदोर्ध्वांकसमत्वे नाद्यावपर्वांतरमेव सौरवर्षाद्यवमघट्यादिरूपांतघीन्यमर्धां
कविनक्षयाः हीनास्तथा चोक्तं चांद्रपर्वमेव सौरवर्षाद्यवमघटयोधिकाः कृताः इदानीमर्धांकवि
योजनीमिति तिरयाद्दिनक्षयाहीनाः कार्या इति सिद्धं ॥ पक्षावाहर्गणोपयुक्तावमाद्यवपर्वास्तंपूर्णा
वमाद्यावपर्वोन्यूनस्तदाद्यावपर्वांतरं षष्टिगुणं सौरवर्षाद्यवमघटीभ्यो हीनं कार्यं अहर्गणोपयु

८९

क्षयमोर्घ्यांकात्संपूर्णासमोर्घ्यांकोऽल्पेनाधिकमासिकोनः कार्यः तादृशाच्चांद्रेहीनः कार्यः अहर्गणा
र्थं तादृशस्याहर्निकरणोत्पत्तेः तत्र त्वाद्यवशात्संपूर्णावमोर्घ्यांकोहीनः कृतः एवं सति सौरवर्षा
द्यवमघघोधिकाः न्यूनाः कृताः दिनाः योन्याश्च तस्मात् चांद्रेपूर्वमेव योजिताः अत एव सो
रवर्षाद्यवमघघाद्यूनाधिशेषदिनरूपमुक्तिः शीघ्रितेति पूर्वं प्रतिपादितं तत्र भावक्षेपयोजने
नयेऽल्पाभ्राः दास्ते यां च तेः बहिर्भागेन निरवयवे नोर्ध्वस्थाः अवमघटीपुत्ते चांद्राः हीनाः स्व
येदिपासन्नकाले पूर्वरीत्याहर्गणः स्यात् अवमशेषं च वंद्रसाधनार्थमनष्टं स्थाप्यं नतस्मा
द्घादिफलं ग्राह्यं प्रयोजनाभावात् अयमहर्गणः सौरवर्षादितः इष्टसूर्योदयासन्नकालेऽजा
तद्रत्यघटपघघादिकालेन तदादिनानादृष्टपतेरित्युक्तं अत एवाहर्गणाधोवयवः सौरवर्षादि
नरस्यो दयासन्नकालीनांतरसावनघघात्मकाद्य भोग्यघटीरूपः सिद्धः अतः सावयवाद्य
मयोजनेनानिरवयवोयं सस्तनष्टः शेषं स्पष्टार्थं तवारोभवतीति सर्वं समंजसं ॥ एकदेशिनस्तु

राम

176

अवमानयनार्थमधिशेषदिनाद्यनचैत्रादितिथिगणरूपःशुद्धश्चांद्राहर्गणोग्राह्यस्तेनांशयोज
नेप्वंतराभावात्तदुक्तं।अथसौरवर्षाद्यवमघटीनांचक्रःषष्टिरेवगुणः।नत्रिषष्टिः एवमवमान
पनार्थमिष्टचांद्राणांवाल्लवत्वेनसौरवर्षाद्यवमघघादेस्तत्राभावात्तन्नेनोक्तरीत्यावमघघः
खपंतदशांशयुताः शेषदिनानीतिसिद्धमतोनखांशेत्यत्रदिनांशेतिपुस्तकेः पाठस्ततोनिरस्तः अधि
नक्षपाःसौरवर्षाद्यवमघटीषुतेष्टचांद्रेषुहीनाइतिपुस्तकंनस्याच्छुनचैत्रादितिथिगणंस
त्वाधःसौरवर्षाद्यवमघटीमिहिनमितिसेयस्वर्थइतिवदंतितन्न।खीपकराभ्रतुरंगल
वषोजनानंतरंसौरवर्षाद्यवमघटीनवंशेनहीनमित्येवतत्वर्थसिद्धेःपाठकल्पनस्यात्याप्यला
रा॥१३॥ननुचैत्रादितिथिगणेशुद्धिहीनानस्यात्तदाल्पाहर्गणःकथंसाध्यस्ततोविशेषमि
उवन्नयाह॥मावदिति॥१४॥अत्रेत्रअहर्गणानयनेतिथीभ्यश्चैत्रादितिथिभ्यःमुहुरधि
कापावर्तेपत्कालेयर्थतंस्यात्तथावर्तनत्कालनयनेइष्टकालेगतचैत्रादितिथिप्रु

१०

क्षेपहीनत्वेनाहर्गणासिद्धेः। प्राक् चैत्रात् पूर्ववर्षीयासन्नचैत्रशुक्लादिनादिष्टकालपर्यंतं तिथिगणं गृहीत्वा। अधि
क शुद्धिप्रवेशेन। पूर्ववर्षीयत्वन्मुख्याद्युपकरणैः। इत्यर्थः। उक्तरीत्याहर्गणः स्यादिति नासिद्धिः। नन्वस्मादहर्गणाप
नैरवासन्नवर्षादिसंभूतग्रहध्रुवकयोजनेन च सिद्धग्रहस्य वदहर्गणानीतग्रहेण विसंवादादतो ग्रहानयने
विशेषमाह॥ तिथ्येति। पद्यार्थः पूर्वचैत्रात्पूर्वं शुद्ध्यादिभिरहर्गणः साधितस्तथोत्पद्यः। खेटाः एतदहर्गणोत्पन्नाः
स्पष्टीयो वक्ष्यमाणानयनात्। प्राग्वर्षजातैः पूर्वसौरवर्षादिकालेन कल्पनवत्रैत्याद्युक्तप्रकारेण सिद्धैः ध्रुवकैः॥
एवकारः इष्टकालासन्नवर्षादिग्रहध्रुवकनिवारणार्थः प्रयुक्तः। तथा च संवाद इति न क्षतिः। अत्रोपपत्तिः॥
अयमहर्गणः सौरवर्षादितदंतरूपद्दिनीयसौरवर्षाद्योरंतरकालावच्छिन्नेष्टकाले साधित इति प्रतिपादना
घदा चैत्रादितिथिगणे शुद्धेरहीनत्वं तदा चैत्रादितिथीनां शुद्धिकालांतर्गतत्वेन चैत्रप्रारंभेपि पूर्वसौरवर्षस
माप्तभावात्। चैत्रादितः शुद्धिदिनेरग्रे सौरवर्षसमाप्तेः सिद्धत्वात्। पूर्वं चैत्रात् पूर्वं शुध्यादिनाहर्गणानयनं युक्तं।
अन्यथोक्तरूपाहर्गणस्यासिद्धत्वापत्तेः। अत एव तदहर्गणानीतं ग्रहाः पूर्वध्रुवैर्युक्ताः। पूर्वध्रुवे संबंधिकाला

राम

178

दहर्गणस्यागतत्वादत उक्तमुपपन्नं यावदित्यादि ननु पन्नघ्रु चिच्छुद्धिविषयोऽप्यहेत्यादि त्रिप्रश्नाधिकारोक्तवि
धिनात्तदा शुद्धिरेव तिथिगणो ना। शेषमधः स्वकराभ्रतुरंगलब्धयुतं। सौरवर्षाद्यवमघ्यादितदंशेनयु
तं ततः स्वेपदिनेभ्यः शोध्यं। यदा न शुद्ध्यति तदा चतुःषष्टियुतस्वेपदिनेभ्यः शोध्यं। नतश्चतुःषष्टिभक्त
फलेन निरवयवेनोर्ध्वस्थशेषं हीनमभीष्टदिनसूर्योदये सौरवर्षान्ताद्विपरीताहर्गणो भवतीति पूर्वत्रिपातो
त्र विपरीतत्वात्। एतदुत्पन्नो ग्रहः स्वक्षेपु शोध्यः पूर्वागत मध्यग्रहो भवतीति प्रकरस्योक्तत्वादुक्तवि
शेषाभिधानं गौरवं। एतत्प्रकारातीतगणान्मूलोक्तप्रकारातीतगणस्यातिमहत्त्वेन गौरवाद्यत्र तत्स्वयाव
न्न मेषं व्रजति प्रभाकरस्तावन्न पूर्वश्लोक त्वकारीत्युपजेतर॥ चैत्रे प्रविष्टेऽपि विलोमकर्म वा शुद्ध्यां विज्ञघा
दगते त्रिपर्वौ॥ भास्करोक्तगणाहर्गणतश्चक्रहृद्दःसपात्योभचक्रात्स्वयफलानि चैवं। खस्वधृक्‌वादघ्यथखेचरा
णांशोध्यानि पत्नात्प्रवदन्ति संततस्य नेन स्पष्टं पर्वप्रकारस्य गौरवं तथ्येनाभिहितं॥ न स्यात्पूर्वविषयो
पकरणपर्वचैत्रानपेक्षेण लाघवादानीतोपकरणे तच्चैत्रादितिथिगणद्वारा सिद्धे राचार्योक्तं व्यर्थमिति तिथे

५१

२९

त्वाविपरीतकर्मणियोगेत्तरत्वप्रतिपादनेनक्षेपयुतरत्यत्रैवविपरीतकर्मत्तिसिद्धेरहर्गणोत्पन्नग्रहोध्रुवेषु
हीनइत्याद्यनुपपत्तेः। चतुःषष्टियुतक्षेपदिनविशेषकथनायनेभ्योत्तिनदनयेक्षणादुक्तप्रकारेणैवसिद्धि
तिःनाद्यवदर्शनात्स्वरूपनिर्वाहात्स्वेच्छयैववातदंगीकारात्॥१४॥ अथात्तोग्रहानयनंविवक्षुःप्रथमंसर्पा
नयनंदत्तविलंबितेनाह॥ दिनगणइति॥१५॥ तिग्मरुचिरित्युपलक्षणेनभौमगुरुशनीनांशीघ्रोच्चंसूर्य
बुधशुक्राणांचभवंतीत्यर्थः। अन्यत्सर्वंस्पष्टार्थं। अत्रोपपत्तिः। यदिकल्पकुदिनैःसूर्यभगणांशाः१५५५२
०००००००स्तदेष्टाहर्गणेनकइत्यनुपातेनगुणः१५५५२००००००० हरौ१५७७९१६४५००००अपवर्तनांकशराभ्रा
ब्धिमितैः४०५०००००रपवर्तितौजातावहर्गणस्यसूर्यांशादिसाधनार्थंगुणः३८४००० हरौ३८९६०९ तत्रगु
णनार्थंगुणस्यसहस्रांशवेदाष्टराममितस्यखंडद्वयं। एकमधोवयवैकत्रिंशत्~~[illegible]~~घुतयवेशरा
माष्टरामक्षितिः३८३११५।३१ द्वितीयमेकोनत्रिंशदधोवयवयुतवेदाष्टाष्टमितं८८४।२९ अस्येकंतदधोह
रश्चगोखरसनवाष्टराममितः। तत्रापिप्रथमस्थानेगुणः३८३११५।३१ हरौ३८९६०९ एकोनत्रिंशदधोवयवयु

राम

तात्र नंदवेदांगमितैः ६४९ रू १२।२९२ पवर्त्तितौ जातावेकोनषष्टिमितगुणफलं ५९ षष्टिमितहरो ६० तथा चात्रोक्तरीत्या
हर्गणः। स्वषष्ट्यंशहीन इति सिद्धं। द्वितीयस्थाने तु लाघवात्कलात्मकफलानयनार्थं गुणो प २२४।२९ मे
कस्थः ५३०६९।२० तादृशगुण प ३०६९ पवर्त्य सिद्धहरो ३८०९६०।९ चत्वारिंशदधोवयववपुततनवाष्टांगात्यष्टि
भिः १७६९९१४० रपवर्त्तितौ गुणस्थाने त्र्यंशः हरस्थाने द्वाविंशतिः किंचिदधोवयववपुता। तत्र लाघवार्थंव
र्जितः पात्यहर्गणद्वाराग्रहसाधनेन विकलांतावयवेतराभावदर्शनाद्धरस्थानेधोवयवसागात्
द्वाविंशतिरेव गृहीता। अतो हर्गणस्त्रिगुणो द्वाविंशतिभक्तः फलं कलासु खेटत्वाधोज्यां। सूर्यतुल्यावेव
बुधशुक्रौ भगणैः कृत्वा। तत्र यस्सूर्यो वर्षादिन इष्टकाले इति तत्सिद्धध्रुवकयुतः कार्यो विधत्तं त्रसूर्य
ध्रुवकानयने भगणप्रवृत्तिदर्शनेन राश्यादिध्रुवकाभावे नभश्चन्द्रमितयोजनेनाविकार इति पथ्यागत
मेव फलं सूर्य इति सम्यक्। अथ तत्र पपलं दिनगण इत्यादि पद्योक्तं ॥१५॥ अथ लाघवादेतदहर्गणानय
नद्धाराशातावमशेषरूपभाज्यांकाद्यं इसाधनमहर्गणनिरपेक्षं दलविलंबितेनाह ॥ रविगुणो इति ॥१६॥

२२

तिथिभिः दृष्टकालाव्यवहितपूर्वचांद्रमासांतप्रभृति गततिथिभिरित्यर्थः द्वादशगुणितैर्लब्धगतः भागा
दिकः सूर्यः प्राग्गानीतः स्फुटः। भोजनानंतरं सूर्यराश्याद्यवयवभानासंभवस्तिथुतः सूर्यानयनं कार्यमिति
गौरवभयात्पृथगित्युक्तं। वस्तुतोत्र कालस्यकालेप्रमादात्पृथगित्यापातं। सः सिद्धः अहर्गणानयने च
तुःषष्टिघ्नेनयुक्ते दिनक्षपे आगते सति यद्वर्तिंशेषं केवलं आत्वांननद्दाशगुणितं तेन खसप्तांशयु
तेन कलात्मकाद्येषु नः कार्यमित्यर्थः स्यात्। अत्रोपपत्तिः सूर्यचंद्रांतरद्वादशभागैरेका तिथिर्भवतीति पूर्वं बहु
धा प्रतिपादनाद्गततिथयो द्वादशगुणाः सूर्यचंद्रांतरांशाः भवंति। तत्र राश्याद्यवयवात्मकचंद्रस्य प्रयोजना
द्दर्शांते तयोः समत्वाद्भगणस्थाननिरपेक्षेण चन्द्राद्यवान्मासादेर्गततिथयो गृहीताः परमेते तिथ्यं
तकाले। अपेक्षिताः सूर्योदयासन्नकाले। तत्रैव सूर्यज्ञानात्। अतएषां तदंतरकालजसूर्यचंद्रांतरभा
गापोह्याः। तत्तानार्थं तु प्रथमतोवमशेषस्य चतुःषष्टिहरस्य सावनस्य तदंतरकालात्मकस्य कल्प
कुदिनैः कल्पचांद्रास्तदावमशेषमितसावनैः किमित्यनुपातेन चांद्रीकरणे शेषस्य कल्पचांद्रदिवसाः

राम

182

३६०२९९९९०००००० गुणः हरध्नात्तो हरमिति चतुरस्रषष्टिगुणितकल्पदिवसाः हरमितनिमितः १००२९८६६५२८०००००
सिद्धः ततद्दर्वांशांशत्वात् द्वादशगुणमंतरांशास्तदंतरकाले भवंति तत्राचार्यैः कस्मात् नपनार्थं षष्टिगु
णहरौ अपवर्तध्न भनवनवरसाद्रिवेदवेदचंद्रमितः कृत इति गुणघातो गुण इति विंशत्यधिकसप्तशतं ७
२० गुणितकल्पचांद्रदिवसाः ११६४१५९२८०००००१०० गुणः सिद्धः अत्र गुणहरौ अपवर्तध्न भनवनव
रसाद्रिवेदवेदचंद्रमितेन १४४२६९९९१०००००००२ अपवर्तितो गुणसंख्याने अशीतिः ८० हरसंख्याने किंचिन्न्यू
नाः सदा ६।५९।५५ ते लाघवार्थिकल्पाधोव[illegible]मवे घंतरादर्शनाच्च संपूर्णास्त्वद्धानाः सप्त ७ अत्रापि
लाघवार्थं गुणस्य रवं[illegible]दद्यमेकं सप्ततिमितं ७० परं दशमितं १० प्रत्येकं हरघ्नं। प्रथमसंख्याने गुणह
रौ हरेणापवर्त्य गुणसंख्याने दश १० अतो वमशी[illegible]दशगुणं। तत्त्वस्सप्तभागयुतं स्वं[illegible]त्वादिति सिद्धम् मु
क्तं। इदं द्वादशगुणतिथिभि[illegible]पोऽयं सूर्योदयकासन्नकाले सूर्यचंद्रांतरभागसंख्यानार्थं ततो तरभा
गाः सूर्ये योज्याश्चंद्रः स्यादित्याचार्यैः द्वादशगुणगततिथिभिरवमशेषोत्थफलेन च सूर्यः प्रथमो

३२८४

जितः॥ अत्र चंद्रध्रुवकोनयोन्यासर्पस्यवाक्तनस्पष्टग्रहरगात्तध्रुवकस्तत्प्रकारांतरेण चंद्रसाधनेऽप
पुऋस्यत उक्तैरन्निगणेरित्याशुपपन्नं॥१६॥ अथ भौमानयनं दनविभंवितेनाहादिनगणाध मिति
॥१७॥ सुधीधीः क्रमेण लवादिकत्वादिफलनन्दध्रयं सिद्धं। नाभ्यानषष्टदोसाधितभेगलं ध्रुवकोप
नोपथ्या पोग्यं। अहर्गणकाले भंगलो भगणादिकः स्यात् राघवार्धं स्पस्पष्टं। अत्रोपपत्तिः। कल्प
कुदिनैर्भौमभगणभागानखनवाद्रिरसद्विगजेषुगजनरसच्छष्टमितो ८२६८५८२६७९२० स्तदाह
र्गणेनकइत्यनुपातेनगुणस्थानेऽघवार्थखंउद्धपमेकं सहस्रत्रिघ्नान्त्वाभ्विगजेषुगोष्टाब्धाङ्किमितो
०८८८५८२२५०००मपरं नखनवश्चिवेदरवाभ्राभ्रनवसप्तरामभितं ३७९०००४९१२० प्राप्येकंह
रश्च। प्रथमस्थानेगुणहरोगुणेनापवर्त्य हरस्थाने दृष्टमतो हर्गणान्द्र्मंशात् अतिसिद्धं। द्वितीय
स्थानेकादिफलानयनार्थं लाघवाद्गुणषष्टिगुणः २२७४००२५७५२००अनेनाहर्गणेगुण्यमा
नेष्टोनपुंक्रे नेतिविधिना खरवाष्टगोगोनखाद्रिगजघ्नकमितेषष्टे न८८२८७२०९९८००युतोऽगु

[OrderDescription]
,CREATED=01.07.20 14:33
,TRANSFERRED=2020/07/01 at 15:07:38
,PAGES=184
,TYPE=STD
,NAME=S0003242
,Book Name=M-1783-SHIDHANT SHIROMANI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,